

LENIN

**JAҲAN'GIRLIK KAPITA-
LIZIMNING YUҚURI
BASKUQI**

MILLƏTLƏR NƏXRIYATI

PÛTÛN DUNYA PUROLETARLIRI, BIRLIXINGLAR!

LENIN

JAHAN'GIRLIK KAPITALIZIM-
NING YUQURI BASKUQI

(Ammibap Mulahezə)

MILLƏTLƏR NƏXRIYATI

MUNDƏRIJƏ

SƏZ BEXI	3
FRANSUZQƏ WƏ NEMISQƏ NƏXRIGƏ SƏZ	
BEXI	6
(1)	6
(2)	7
(3)	10
(4)	12
(5)	14
1. IXLƏPQIƘIRIXNING MƏRKƏZLIXIXI WƏ LONGDUƏN	19
2. BANKILAR WƏ BANKILARNING YENGI ROLI	48
3. PUL MUAMILƏ KAPITALI WƏ PUL MUA- MILƏ GUATOULIRI	78
4. QƏTKƏ KAPITAL QIƘIRIX	106
5. KAPITALISTLAR ITTIPAƘLIRINING DUN- YANI BƏLÜXÜXI	116
6. KÜQLÜK JAƘAN'GIR DƏLƏTLƏRNING DUNYANI BƏLÜXÜWELIXI	132
7. JAƘAN'GIRLIK KAPITALIZIMNING ALA-	

HIDƏ BASKUQI	154
8. KAPITALIZIMNING TƏYYARTAPLIQI WƏ QIRIXI	174
9. JAᖘAN'GIRLIKKƏ QARITILQIAN TƏN- KIT	193
10. JAᖘAN'GIRLIKNING TARIHIY ORNI	219
IZAHLAR	231

JAHAN'GIRLIK KAPITALIZIMNING YUKURI BASKUQI¹

(Ammibap Mulaqizə)

1916- yil 1 — 6- aylarda yeziləjan
1917- yil 4- ayda birinqi kətim
Petrogratta kitapqə kəlip besiləjan
Kolyazmiqə asasən besiləjan həm-
də kitapqə tekistigə selixturuləjan

SÖZ BEXI

Hazir kitaphanlarğa təkdim qiliniwatkan bu kitapqini mən 1916- yili baharda Syurihta yezip qikkan idim. U yərdiki hizmət xaraitida, əlwəttə, paydilinidiqan Fransuzqə wə In'glizqə kitaplarning bolupmu Rusqə kitaplarning kəmquilligidin tolimu muhtajlik tarttim. Birak, jahan'girlik toqrisidiki mohim bir In'glizqə əsərdin yəni J. A. Həbsonning əsiridin yənila paydilandim, xundakla mən uningğa tegixlik dərjide etiwar bərdim dəp hesablaymən.

Mən bu kitapqini yezix waqtida, qar padixa həkümitining mətbuat təkxürüxini nəzərdə tuttum. Xunglaxka, əzəmni pəkət noqul nəziriyiwi jəhəttin hususən iqtisadiy jəhəttinla təhlil qilix bilən nahayiti kattik qəkləpla qalmay, bəlki siyasi jəhəttiki birkanqə zərür pikirlirimni bayan kiloqan qaoqdimu, intayin ehtiyatqan boluxka, daritmilax usulini kollinixka wə barlik inqilapqilar qar padixa həkümiti dəstidin “kanuniy” əsərləni yezix üqün qolioqə kələm aloqan qaoqda kollinixka məjbur boləqan Ezop məsəlliriqə—ləniti Ezop məsəlliriqə—til bilən yezixka məjbur boldum.

Hazirki bu erkin kunlarda, kitapqining qar padixa hokumitining matbuat tekxuruxidin taxwxlinip aynan diyalmey kalolan, duduklap sezlen'gen, huddi ambur bilen kisiwalolandek bolup kalolan yerlirini kayta okuqinimda, həkikətan kattik azaplinimən. Mən jahangirlikning sotsiyalistik inkilapning harpisi ikənligi, sotsiyal xowinizim (eqlizda sotsiyalizim, əməldə xowinizim)ning sotsiyalizimdin üzül - kesil yüz erügenlik, pütünləy burzuaziyə tərəpkə etüp kətkənlik ikənligi, ixqilar hərkitidiki bundak bəlünuxning jahangirlikning keguən xaraitliri bilen munasiwətlik ikənligi toqrisida wə xuningoqa ohxax məsililər toqrisida tohtaloqan waqtimda, “kul” tilini kollinixka məjbur bololan idim, əmdi bundak məsililərgə kəngül bəlgüqi kitaphanlarning pat arida kaytidin nəxr qilinidoqan 1914—1917- yilliri qət'allərdə yeziloqan makalilirimning toplimini okup qikixini təwsiyə qilixka məjburmən. Bu yərdə 119—120- bətlər^①diki bir abzasni alahidə kərsitip etux lazim: Kapitalistlarning wə kapitalistlar tərəpkə etüp kətkən sotsiyal xowinizimqilarning (Kautskining ularoqa qarxi elip baroqan kürixi tolimu təltəküs bolmioqan) qoxuwelix məsilisidə qanqilik nomussizlik bilen yaloqan sezlewətkanlıqini, öz elidiki kapitalistlarning qoxuwelix siyasi-

① Muxu kitapning 216—219- bətlirigə qaralsun.—Təhrirdin

tini qanqilik nomussizlik bilən **yepiwatkanliqlari**, mət-
buat təkxürüxidın etüp ketəligüdək xəkildə kitaphanlar-
oqa qüxəndürüp berix üqün, mən..... Yaponiyini misal
kılıp elixka məjbur boləjan idim! Ihlas mən kitaphanlar
kiynalmayla Yaponiyining orni oqa Rosiyini, Chaoxiən-
ning orni oqa Fenlandiyə, Polxa, Kurlandiyə, Ukraina,
Hiwa, Buhara, Estlyandiyini wə baxka qong Rus
bolmi oqa kixilər yaxawatқан yərlərnı qoyiwəridu.

Mən, bu kitapqəmning kitaphanlarning jaħan-
girlikning iktisadiy mahiyitidin ibarət bu asasiy iktisadiy
məsilini qüxiniwelix oqa yardəm berəlixini ümit kılımən.
Bu məsilini tətqiq kilmay turup, həzirki urux wə həzirki
siyasini kandaq mөлqərləx kerəkligini zadila bilgili
bolmaydu.

Aptor

1917- yil 4- ayning 26- küni. Petrograt

FRANSUZQƏ WƏ NEMISQƏ NƏXRIGƏ SÖZ BEXI²

(1)

1916-yili bu kitapni yazoʻan waqtimda qar padixa hokumitining matbuat taxxuruxini nazarda tutkanli-qimni Rusqə naxrigə yazoʻan səz bexida eytip otkən idim. Əmdi bu kitapni bir ketim əzgətip yezip qikixim mümkin əməs, yənə kelip əzgətip yezip qikixmu muwapik bolmas, qünki bu kitapning asasiy wəzipisi, məyli burun yaki hazir bolsun, hərkaysi məmlikətlərdiki burzua tongjisidiki omumlaxturuloʻan, munazirə tələp kilmaydioʻan matiriyallarəja wə burzua alimlirining ikrarlirioʻja اساسən, 20-əsirning baxliridiki yəni birinqi dunya jahan'girlik uruxining harpisiidiki pütün dunya kapitalistik igiligining həlkaralik əzara munasiwətlərdiki **omumi əhwalini** qüxəndürüp berix.

Aloʻja kətkən kapitalistik məmlikətlərdiki nuroʻunlioʻan kommunistlarəja nisbətən eytkanda, əzgətip yezip qikmaslik məlum dərijidə hətta paydilik: Ular qar padixa hokumitining matbuat taxxurux organliri

təripidin kanunluk dəp tonulojan bu kitapqini kergəndə, hazırki kündiki Amerika yaki Fransiyidikigə ohxax, tehi yekindila kommunistlarning həmmisi digüdək koləja elinojan bolsimu, lekin ular yənila kommunistlarda kəpəlojan əxu azojına kanuniy pürsəttin paydilinip, sotsiyal teqlikpərəslik nuktiinəzərlirining wə “dunya demokratiyisi” ham hiyalining barlık sahtilıklarini eqip taxlaxning mümkin wə zərür ikənligigə ixənq hasil kılalaydu. Təkkürüxtin ötkən bu kitapqioja kirküzüldiojan bəzi əng zərür qoxumqılarni bolsa, mən muxu səz bexida bərməkqimən.

(2)

Bu kitapta 1914—1918- yillardiki uruxning hər ikki tərəptin eytkandimu jaħan’girlik (yəni tajawuzqilik, bulangqilik, karakqilik) uruxi ikənligi, dunyani bəlxüwelix yolida, mustəmlilikləni, pul muamilə kapitalining “təsir dairiliri”ni bəlxüx wə qaytidin bəlxüx wahakazalar yolida elip berilojan urux ikənligi ispatlap berilgən.

Xuni bilix kerəkki, uruxning həqiqi ijtimai haraktirini ispatlap berələydiəjan, enikrak kılıp eytkanda, uruxning həqiqi sinipiy haraktirini ispatlap berələydiəjan nərsə, təbiiki, uruxning diplomatiyə tarihi əməs,

balki **harkaysi** uruxkuqi dölətlərdiki həkümran **sinipları** ning **keguən** əhwali toqrisidiki təhlil. Bundaq keguən əhwalni qüxəndürüx üçün bəzi misal wə ayrim matiriyallarni almay (Ijtimai turmux hədisiliri xundaq murəkkəp boliduki, həkəndəq bir kəzqaraxni dəlilləx üçün həkəncə misal yaki ayrim matiriyallarni qəqan bolmisun tapkili bolidu), balki qokum **harkaysi** uruxkuqi dölətlərninq wə **pütün** dunyaning iktisadiy turmux **asasliri** toqrisidiki matiriyallarning **yiojindisini** elix kerək.

1876- wə 1914- yilidiki **dunyani bəlxüx** (6- bap) xuningdək 1890- wə 1913- yilidiki dunyadiki **təmür-yollarni** bəlxüx əhwalini (7- bap) qüxəndürgəndə mən dəl muxundaq bir hil rət kəlip bolmaydioqan omumlax-turuləqan matiriyallarni aloqan idim. Təmüryol kapitalistik sanaətning əng asasiy tarmaklirining yəni kəmür sanaiti wə polat-təmür sanaitining yəküni, dunya sodisi wə burzua demokratik mədiniyət tərəkkiyatining yəküni wə əng roxən bəlgisi. Təmüryollarning qong ixləpqi kərix bilən, longduən təkxilatlar bilən, sindikat, kartel, trest, bankilar bilən wə pul muamilə guatouliri bilən kəndəq baqlənoqanliqi kitapning aldinqi birqəncə babida qüxəndürülgən. Təmüryol torlirining jaylixixi wə bundaq jaylixixning təkxisizligi, təmüryol torliri tərəkkiyatining təkxisizligi—mana bular pütün dunya

hazirki zaman kapitalizimining yəni longduən kapitalizimning yəküni. Bundak yəkün xuni kərsitiduki, ixləpqi kirix wastilirigə boləjan hususi mülükqilik tehiqə məwjut bolup turojan **bundak** iqtisadiy asasta, jaħangirlik uruxidin saklinix mutlək mümkin əməs.

Təməryol selix goya bir hil addi, təbii, demokratik, mədiniyətlilik ixtək, mədiniyətni tarkitix ixidək kərüni-
du. Kapitalistik kulluk tüzümnü pədəzləx bədiligə hək elip turidiəjan burzua jiaoshoulirining nəziridə wə ux-
xak burzua qakinilirining nəziridə təməryol selix huddi xundak bir ix. Əmiliyəttə, kapitalistik yiplar, huddi bir birigə etüxüp kətkən irmax - qirmax kəlin torəja ohxax, bu ixni pütün ixləpqi kirix wastilirigə boləjan hususi mülükqilik bilən baəqliwətti, bundak yol selix ixini **bir milyart** həlkkə (məstəmliliklər wə yerim məstəmliliklər) yəni dunya əħalisining təngdin tolisini təxkil kilidiəjan bekində dölətlər həlqiəje xuningdək “mədini” dölətlərdiki kapitalning yallanma kulliriəja zulum selix koraləja aylandurup koydi.

Uxxak hojayinlar əmgigini əsas kiləjan hususi mülükqilik, ərkin rikabət, demokratiyə digən xoarlar— kapitalistlar wə ularning mətbuatliri ixqi, dihanlarni aldax üqün ixlitidiəjan bu xoarlarning həmmisi allikaqan etmüxtiki nərsə bolup qaldi. Kapitalizim intayin az sandiki “aləja kətkən” məmlikətlər dunyadiki zor

kəpqilik ahalini mustəmlikə kılıp ezidioğan wə pul muamilə wastisi bilən boqıdıoğan dunyawı tixi bolup kaldı. Bundak “olja”ni bəlxüwelixiwatqanlar dunyada əng küqlük boloğan, bexidin tapinioıiqə korallanoğan 2 - 3 karakqi (Amerika, Ən’gliyə, Yaponiyə) bolup, ular pütün dunyani əz oljilirini bəlxüwelix üçün elip beriliwatqan uruxqa tartmaqta.

(3)

Padixalik tüzümdiki Germaniyining məjburlixi astida tüzülgən Bres - Litowsk sülhi xərtnamisi xuningdək Amerika, Fransiyə “demokratik” jumhuriyətliri wə “ərkin” Ən’gliyining məjburlixi astida tüzülgən, tehimu wəhxi, tehimu pəskəx boloğan Wersal sülhi xərtnamisi insaniyət üçün xundak bir qong yahxi ix kılıp bərdiki, jahan’girlikkə yallanoğan ədibiyat kələndərlirini, gərqə ezini teqlikpərwər wə sotsiyalizimqi dəp atıwaloğan bolsimu, lekin “Wilsonizim”ni mədhıyləydoğan, jahan’girlik xaraiti astida teqlikka erixix wə islahat elip berix mümkin dəp dəwa kılıdıoğan əksiyətqi mixqanlarni tamamən pax kılıp taxlıdi.

Ən’gliyə wə Germaniyidin ibarət ikki pul muamilə karakqiliri guruhining olja talixix uruxi kaldurup kətkən nəqqə on milyonlıoğan jəsət wə meyiplar xuning-

dək keyinki bu ikki “sülhi xərtnamə” burzuaziyə tərripidin ezilgən, dəpsəndə kilinoğan, aldanoğan, koldurlitiloğan minglioğan - milyonlioğan ammini misli kərülmigən tez sür’ət bilən oyoğitiwətti. Xundak kilip, urux kəltürüp qikarəoğan pütün dunya mikyasidiki iktisadiy buzəunqiliklar اساسida, dunya inkilawi weyjisi künsanap pixip yetilməktə, bu weyji məyli kəngilik uzun həm muxəkkətlik əgri - tokayliklarni öz bexidin kəqürsun, uning nətijisi pəkət puroletariyat inkilawining partlixi həmdə oğlibigə erixixidin ibarət bolidu.

Ikkinqi internatsionalning 1912-yili omumən uruxlarni əməs (hər hil uruxlar bolidu, inkilawiy uruxlarmu bolidu), bəlki dəl 1914-yili partlioğan uruxning özini mələqərligən Bazel hitapnamisi ikkinqi internatsional baturlirining tamamən xərməndilərqə bərbat boləoğanlioğini wə barlik asiliklirini eqip taxlaydioğan hatirə munar bolup qaldi.

Xunglaxka, hazır mən bu hitapnamini kitapning muxu nəxrining ilawisigə kirgüzdüm, xuningdək kitaphanlarning xuningəja diqqət kilixini kayta - kayta təwsiyə kilimənki, yetip kelix aldida turoğan xu kətimki urux bilən puroletariyat inkilawi otturisdiki baqlinix hitapnamining nuroğun yeridə enik, qüxinixlik, biwastə eytiləoğan, ikkinqi internatsional baturliri, huddi oqri-ning oqrilik kioğan yerigə keləlməy qətləp yürginidək,

hitapnamidiki əxu yərlərdin həman ilajining beriqə qətləp ətüxməktə.

(4)

Bu kitapta həlkaralix idiyə ekimi boləjan “Kautskiqilik”ni pipən kilixkə alahidə dikqət kilindi, dunyadiki hərəkaysi əllərdə bu idiyə ekimioğa wəkillik kiləuquilar ikkinqi internatsionalning “əng ataklik nəziriyiqiliri” wə yolbaxqiliri (Awstriyidə Otto Bawer ekimidikilər, Ən'gliyidə Ramsey Makdonal qatarliklar, Fransiyidə Albert Toma qatarliklar wə baxqilar) xuningdək bir talay sotsiyalistlar, islahatqilar, teqlikpərəslər, burzua demokratiyiqiliri wə dindarlar.

Bu idiyə ekimi, bir tərəptin, ikkinqi internatsionalning yimirilgənligi wə qirip kətkənligining nətijisi, yənə bir tərəptin, pütün turmux xaraiti tüpəylidin burzua bir tərəplimə qaraxlirioğa wə demokratiyigə boləjan bir tərəplimə qaraxlaroğa əsir bolup kətkən uxxaq burzuazlar ang xingtəyining mukərrər məhsuli.

Kautski wə uning xeriklirining bu nuqtiinəzərliri bu yazoquqi nəqqə on yildin buyan koqdap kəlgən bolupmu u jihuyzhuyiqi sotsiyalistlar (Bernxteyn, Milleran, Həyndman, Gompers wə baxqilar)oğa qarxi kürəx kiləjan waqtida koqdap kəlgən inkilawiy

Marksizim pirinsipliridin pütünləy yüz ərügənlik. Xunglaxka, hazır “Kautskiqlar”ning pütün dünyada uqioğa qikқан jihuyzhuyiqilar (ikkinqi internatsional yəni serik internatsional arkilik) wə burzua həkümət-liri (sotsiyalistlar kətnaxқан burzua birləxmə həkümət-liri arkilik) bilən siyasi əmiliyət jəhəttə birləxkənligi hēqқandak tasadipi ix əməs.

Pütün dünyada kündin - kün'gə əwj eliwatқан omumi puroletariyat inkilawiy həkiti bolupmu kommunistim həkiti hērgiz “Kautskiqlik”ning nəziriyiwi hataliklirini təhlil қilmay wə pax қilmay turalmaydu. Bundak қilix bolupmu xuning үqün zərürki, teqlik-pərəslik wə omumi “demokratizim” hēlimu dünyada intayin kəng tarkilip yürməktə, gərқə bu idiyə ekimliri қilqə Marksizim қiyapitigə kiriwelix hiyalida bolmisi-mu, lekin pütünləy Kautski ekimidikilərgə ohxaxla, jahan'girlik ziddiyətlirining qongқurluқini wə jahan'girlikning inkilap weyjisini kəltürүp қikirixining mukər-rərligini yoxurmakta. Xunglaxka, puroletariyat partiyisi bundak idiyə ekimliri bilən күrəx қilip, burzuaziyining koldurlitixioğa uqrioған uxxak hojayinlarni wə ohxax bolmioған dərjidə uxxak burzua turmux xaraitida turuwatқан milyonlioған əmgəқilərnə burzuaziyidin öz tərripigə tartixi lazim.

(5)

8- bap — «Kapitalizimning tayyartapliqi va qirixi» toqrisida birnappa eoziz sez kilip otux zozur. Bu kitapning tekistida: Ilgiri «Marksizimqi» bolozan, amdi-likte Kautskining sapdixi va «Germaniya mustakil sotsiyal demokratlar partiyisi»³ning burzuaqa, islahatqi-lik siyositining asasiy wakilliridin biri bolozan Hilferding, bu masilida, **axkara** teqlikperes ham islahatqi bolozan In'gliz Hobsonoja kariqanda yone bir kadem arkiqoja qekindi, dap korsitilgen idi. Hazir, putkul ixqilar harkitining halkaralik belunuxi putunloy axkara boldi (ikkinqi internatsional bilan uqinqi internatsional). Bu ikki ekim otturisida korallik kurax va iqki urux bolozanlik pakitirimu ohxaxla axkara bolup kaldi: Rosiyida, menxewiklar va «sotsiyal inkilapqilar» Kolkak bilan Denkini kollap, bolxewiklaroja karxi turdi; Germaniyida, Xeydeman va Noske katarliklar burzua-ziya bilan birlikte Spartaqilar⁴oja karxi turdi; Finlandiya, Polxa ham Wen'griya katarlik delatlerdimu xundak boldi. Bu alamxumul tarihiy ahmiyotke igo hadisining iqtisadiy asasi nime?

Buning iqtisadiy asasi — kapitalizimning tayyartapliqi va qirixi, bu — kapitalizimning yukuri tarihiy

baskuqioqə yəni jahan'girlikkə has nərsə. Bu kitapta ispat kilinginidək, kapitalizim hazir **intayin az sandiki** nahayiti bay wə küqlük dölətlərnə ayrip qikti (ularning ahalisi dunya ahalisining ondin bir kismioqə yətməydu, taza “mərdanilik” bilən wə taza mubalioqə kilip hesapliqandimu, bəxtin bir kismioqə yətməydu), ular məhsus “əsüm qeki kırkix” yoli bilən pütün dunyani talan - taraj kılmakta. Uruxtin awalki bahaoqə wə burzuaziyining uruxtin awalki tongjisioqə kariqanda, kapitalni qətkə qikirixtin bolidioqan kirim hər yili 8-10 milyart frankka yətkən. Hazir uningdinmu zor dərjida exip kətti, əlwəttə.

Nahayiti roxənki, bundak oqayət kəp **üstmə payda** (kapitalistlarning “öz” məmliketidiki ixqilardin xiliwalidioqan paydidin exip ketidioqan payda)ning bir kismi bilən ixqi yolbaxqiliri wə ixqi aqsəngəklərdin ibarət bu yukuri təbikini **setiwaloqili bolidu**. Həlbuki, hərkaysi “aloqə kətkən” məmlikətlərnə kapitalistliri dər wə kə ularni setiwalmakta, türlük usullar bilən — biwastə wə wastilik, axkara wə yoxurun usullar bilən setiwalmakta.

Burzuazlixip kətkən bu ixqilar təbikisi yəni “ixqi aqsəngəklər” təbikisi, turmux usuli, muax miqtari wə pütün dunyaxarixi jəhəttin elip eytkanda, pütünləy mixqanlixip kətkən bu ixqilar təbikisi ikkinqi internationalning asasiy tüwrügi idi, hazir bolsa **burzuaziyining**

asasiy ijtimai tüwrügi (hərbi tüwrügi əməs) bolup kaldi. Qünki bular burzuaziyining ixqilar hərkiti iqidiki həkiki gumaxtiliri, kapitalistlar sinipining ixqilar iqidiki maylayliri (*labor lieutenants of the capitalist class*), islahatqilik wə xowinizimning həkiki tarkatkuqiliri. Puroletariyat bilən burzuaziye otturisdiki iqki uruxta, ularning birmunqisi mukərrər yosunda burzuaziye tərpidə, “Pariz gongshesining katnaxkuqiliri”ğa qarxi “Wersalqilar” tərpidə turidu.

Əgər bu hadisining iktisadiy mənbəsini bilmişək, əgər bu hadisining siyasi əhmiyitini wə ijtimai əhmiyitini mөлqərlimisək, u halda, kommunizim hərkiti wə yetip kelix aldida turojan ijtimai inkilapning əmiliy wəzipilirini həl kilix jəhəttə bir kədəmmu aloğa basalmaymiz.

Jahan’girlik puroletariyat ijtimai inkilawining harpisi. Bu məsilə, 1917- yildin etiwərən pütün dunya mikyasida dəlilləndi.

N. Lenin

1920 - yil 7 - ayning 6 - küni

Yekinki 15 — 20 yil iqidə bolupmu Amerika-Ispaniyə uruxidin (1898- yil) wə In'glizlar bilən Burlar uruxidin (1899—1902- yillar) keyin, kona kurukluk bilən yeni kurukluktin ibarət ikki qong kuruklukta nəxr kilinoğan iktisadiy wə siyasi əsərlər bizning bu dəwrimizning hususiyitini baroñanseri köpləp “jahangirlik” digən ukum bilən qüxəndürməktə. 1902- yili Londonda wə Nyu - Yorkta Ən'gliyilik iktisatxunas J. A. Həbsonning «Jahan'girlik» digən kitawi nəxr kilindi. Məzkur aptorning nuqtiinəziri burzua sotsiyal islahatqilik həm teqlikperəslik nuqtiinəzər bolup, bu ilgiriki Marksizimqi K. Kautskining bügünki kündə turuwatқан məydani bilən mahiyəttə ohxax, lekin, Həbson jahan'girlikning asasiy iktisadiy alahidiligini wə siyasi alahidiligini nahayiti yahxi wə nahayiti təpsili qüxəndürüp bərgən. 1910- yili Wenada Awstriyilik Marksizimqi Rudof Hülferdingning «Pul muamilə kapitali» digən kitawi nəxr kilindi (Rusqə tərjimisi bar, 1912-yili Moskvada nəxr kilinoğan). Aptor gərqə pul nəziriyisi məsilisidə hatalaxқан həmdə Marksizimni

jihuyzhuyi bilən kelixtüridioğan məlum həlixta bolğan bolsimu, lekin bu kitapta “kapitalizim tərəqqiyatining əng yeni baskuqi” (Hilferdingning xu kitawining koxumqə sərləwhəsi) üstidə tolimu kımmətkə igə nəziriyiwi təhlil elip barğan. Əmiliyətə, yekinki yillardin beri jağan'girlik məsilisi toqrisida kilinoğan bayanlar bolupmu mətbuatta elan kilinoğan bu məsiligə dair nuroğun məqalilarda eytiloğan sözlər xuningdək hər hil qərarlar, məsilən, 1912 - yili küzdə Kemnis wə Bazelda ötküzülgən ikki qetimlik qurultayning qərarlırida eytiloğan sözlərninğ həmmisi, ehtimal, bu ikki aptor bayan kilip ötkən, enikrak kilip eytkanda, yəkünləp qikqan idiyilərninğ dairisidin qikiq kətmigən bolsa kerək

Təwəndə, biz jağan'girlikning **asasiy** iqtisadiy alaħidiliklirining baqlinixini wə əzara munasiwitini kiska, mümkin qədər ammibap kilip bayan kilip ətimiz. Oləyri iqtisadiy jəhəttiki məsililərgə kəlsək, gərqə tohtilip ətüxkə tegixlik bolsimu, biz bu həktə tohtalmaymiz. Paydilindioğan kitaplarning ismi wə baxka izahlar kitaphanlarning həmmisinila kizikturidioğan bolmioğanlıktin ularni kitapning ahirida berimiz.

1. IXLƏPQIKIRIXNING MƏRKƏZLIXIXI WƏ LONGDUƏN

Sanaətning jux urup rawajlinixi, ixləpqi kirixning barqanseri zoriyatqan karhanilaroqa mərkəzlixix jeryanining intayin tez sür'ət bilən berixi—kapitalizimning əng tipik alahidilikleridin biri. Həzirkı zaman sanaiti üstidə elip beriloqan təkxürüxlər bu jeryanni qüxəndürüxtə əng toluk, əng toqra matiriyallarni beridu.

Məsilən, Germaniyidə, hər ming sanaət karhanisi iqidə, 50 tin oxuk ixqi yallaydioqan qong karhanidin 1882 - yili 3 i, 1895 - yili 6 si, 1907 - yili 9 i bolqan. Hər 100 ixqi iqidə, bu karhanilardiki ixqilar 1882- yili 22 ni, 1895 - yili 30 ni, 1907 - yili 37 ni təktil kilqan. Lekin qong karhanilarda əmgək ünümdarlıoqi kəp yuquri bolqanliktin, ixləpqi kirixning mərkəzlixix dərjisi ixqilarning mərkəzlixix dərjisiqə qariloqanda kəp qong bolidu. Par maxinisi wə diəndongji toqrisidiki matiriyallar bu nuqtini qüxəndürüp beridu. Germaniyidiki kəng mənidiki sanaət dəp atilidioqan sanaətni

(bu soda wə katnax - tiransiport katarliklarni öz iqigə alidu) elip eytidioqan bolsak, əhwal təwəndikiqə: 3 milyon 265 ming 623 karhana iqidə, qong karhana 30 ming 588 bolup, pəkət 0.9 pirsəntni təxkil kilidu. 14 milyon 400 ming ixqi iqidə, bu karhanilardiki ixqilar 5 milyon 700 mingni yəni 39.4 pirsəntni təxkil kilidu; 8 milyon 800 ming at küqigə igə par maxiniliridin 6 milyon 600ming at küqigə igə par maxinisi yəni 75.3 pirsənti; 1 milyon 500 ming kilowat eliktir küqidin 1 milyon 200 ming kilowati yəni 77.2 pirsənti xu qong karhanilarda.

Bir pirsəntkimu yətmigən karhanilar omumi par küqi wə eliktir küqining **təttin üq kismidin kəprəgini** igəlləp aloqan! Həlbuki 2 milyon 970 ming uxxak karhana (yallioqan ixqisi 5 tin təwən boləqan) yəni omumi sanning 91 pirsəntini təxkil qiləqan karhanilar par küqi wə eliktir küqining pəkət 7 pirsəntinila igəlləp aloqan! Nəqqə on ming əng qong karhana həmmigə igə boluwəloqan - də, nəqqə milyonliqan uxxak karhana heqnimigə ərziməydiqan bolup kaləqan.

Germaniyidə 1907-yili mingdin artuq ixqi yallioqan karhana 586 idi. Bu karhanilarning ixqiliri omumi sanning **ondin bir kismini** digüdək (1 milyon 380 ming) ni təxkil qiləqan, ularning par küqi wə eliktir küqi omumi sanning **üqtin bir kismini** digüdək (32 pirsənt)ni

təxkil qilgan^①. Təvəndə biz, pul kapitali və bankilar intayin az sandiki əng qong karhanilarning bundak üstünlüğünü tehimu küçlük üstünlükkə həmdə ismi jismioğa layik türdə həmmi besip qüxidioğan üstünlükkə aylanduroğanlioğünü yəni nəqdə milyonlioğan ottura və uxxak “hojayin”larning hətta bir qisim qong “hojayin”larning əmiliyətə birnəqdə yüz pul muamilə bayliroğa pütünləy kul bolup qaloğanlioğünü kərimiz.

Həzirkı zaman kapitalizimining aloğa kətkən məmləkətliridin yənə biri bolğan Ximaliy Amerika qoxma ixtatlırida, ixləpqikixning mərkəzlixixi tehimu xiddətlik rawajlanoğan. Amerika tongjisi tar mənidiki sanətni ayrip qikidu həmdə pütün yillik məhsulat kimmitining az - kəplügigə karap bundak karhanilarni birkanqə türgə bəlidu. 1904- yili, məhsulat kimmiti 1 milyon Amerika dolliridin yukuri bolğan əng qong karhana 1 ming 900 idi (bu jəmi 216 ming 180 karhani-ning 0.9 pirsəntini təxkil qilidu) ; ular 1 milyon 400 ming ixqioğa igə idi (bu jəmi 5 milyon 500 ming ixqining 25.6 pirsəntini təxkil qilidu); ularning məhsulat kimmiti 5 milyart 600 milyon Amerika dolliri idi (bu jəmi 14 milyart 800 milyon Amerika dollirilik

^① Rəkəmlər «German diguosining yilnamisi» («*Annalen des deutschen Reichs*») 1911- yil Tisan nəxrigə asasən yioqinqaklanoğan.

omumi məhsulat qiymətinin 38 pirsəntini təxkil kildu). 5 yildin keyin, 1909 - yili, rəkəmlər munasip həlda təwəndikiqə boldi: 3 ming 60 karhanida (bu jəmi 268 ming 491 karhaninin 1.1 pirsəntini təxkil kildu) 2 milyon ixqi bar boldi (bu jəmi 6 milyon 600 ming ixqinin 30.5 pirsəntini təxkil kildu), ularning məhsulat qiyməti 9 milyart Amerika dolliri boldi (bu jəmi 20 milyart 700 milyon Amerika dollirilik omumi məhsulat qiymətinin 43.8 pirsəntini təxkil kildu)^①.

Amerikidiki barlik karhanilarning pütün məhsulat qiymətinin yerimi digüdək karhana omumi saninin **bir pirsəntinila** təxkil kildioğan karhanilarning kolidə! Waħalənki bu 3 ming qoŋ karhana 258 sanaət tarmioqini öz iqigə aloğan. Buningdin kərüxkə boliduki, mərkəzlixix tərəkki kilip məlum baskuqqa yətkəndə, öz ezidin longduən'gə baridu diyixkə bolidu. Qünki, nəqqə on qoŋ karhaninin əzara kelixim hasil kilixi ongay; yənə bir tərəptin, karhanilar kəliminin zor boluxi rikabəttə qiyinqilik pəyda kildu-də, longduən'gə yüzlinixni kəltürüp qikiridu. Rikabətning longduən'gə muxundə aylinixi əŋ yeni kapitalizim iqtisadidiki əŋ moħim hədisilərdin biri, həttə birdin - bir əŋ moħim hədisə, xunqlaxkə bir kədər təpsili tohtilip

^① «Amerikinin 1912-yildiki tongji toplimi» («*Statistical Abstract of the United States 1912*») 202 - bət.

etüximizgə toqra kelidu. Lekin, aldi bilən, biz kelip qikix ehtimali boləjan bir qüxinilməslikni tügiti-ximiz lazim.

Amerika tongjisida: 250 sanaət tarmiqida qong karhanilardin 3 mingi bar, dəp yezilojan. Undakta, goya hər bir tarmakka kəlimi əng qong boləjan karhanidin 12 si toqra kəlgəndək bolidu.

Pakit undak əməs. Sanaət tarmaklirining həmmisidə qong karhanilar boliwərməydu; yənə bir tərəptin, kapitalizim tərəkki kilip yukuri baskuqqa yətkənligi-ning intayin moħim bir alahidiligi bar, u bolsimu **birlixix tüzümi** digən nərsə yəni ohxaxmiojan sanaət tarmaklirining bir karhanioja birləxtürülüxi, bu tarmaklar yaki reti boyiqə ham əxyalarni jiagong kilidu (məsilən, mədənni tawlap qəyün'gə aylanduridu, qəyünni tawlap polatka aylanduridu, polattin hər hil buyumlarni yasap qikiriximu mümkin), yaki baxka tarmaklaroja nisbətən yardımqilik rolini etəydu (məsilən, kesində - exindilərnəni yaki koxumqə məhsulatlarni jiagong kilidu; kaqilaydiojan, oraydiojan buyumlarni ixləpqikiridu wahakazalar).

Hilferding mundak dəp yazidu: "Birinqidin, birlixix tüzümi hər hil nərək - nawalarni təkxiləp, birləxmə karhanilarning tehimu turaklik payda normisioja igə boluxioja kapalətlik kilidu. Ikkinqidin, birlixix tüzümi

sodini yok kilixka elip baridu. Uqinqidin, birlixix tüzümi tehnika yengilaxning ixka exixioqa imkaniyat yaritip berixi mümkin, xu səwəptin u 'sap' karhanilar (yəni birləxmigən karhanilar) oqa qarioqanda tehimu kəp paydioqa igə boluxi mümkin. Tətinqidin, birlixix tüzümi birləxmə karhanilarning ornini 'sap' karhanilaroqa qarioqanda mustəhkəm kilidu, eoqir kasatqilik yüzbərgən (tixarət tohtap qaloqan, weyji boləqan) dəwrdiki yəni ham əxya bahasining qüxüxi təyyar buyumlar bahasining qüxüxigə yetixəlməy qaloqan dəwrdiki rikabətlər jəryanida uni küqəytidu.”^①

Germaniyilik burzua iqtisatxunasi Heyman Germaniyining polat - təmür sanaitidiki “arilaxma” (yəni birləxkən) karhanilarni təswirləydoqan məhsus bir əsər yazoqan, u mundak dəydu: “Ham əxyalarning bahasi yukuri, təyyar məhsulatlarning bahasi təwən boləqanliktin, sap karhanilar kəyni - kəynidin taqalmaqta”. Buning nətijisidə: “Bir tərəptin, kəmür kezix miqtari nəqqə milyon tonnioqa yetidoqan, əzara ziq baqlanoqan halda bir kəmür sindikatini təxkil qiləqan qong - qong birnəqqə kəmür gongsisila kaldı; uningdin kalsa, ular bilən ziq baqlanoqan polat kuyidoqan qong - qong zawutlar wə ularning polat sindikatila kaldı. Bu qong karhanilar hər yili 400 ming tonna (bir tonna 60

^① «Pul muamilə kapitali», Rusqə nus'hisi 286 — 287 - bətlər.

putka barawər) polat ixləpqi kiridu, zor miqtarda mədən wə kəmür kazidu, polat buyumliri ixləpqi kiridu, zawut rayonidiki yataqlarda turidioğan on ming ixqini yallaydu, bəzi karhanilarning hətta əzlrigə has tēmür-yoli wə gangkousi bar. Bundaq qoŋg karhanilar Germaniyə polat - tēmür sanaitining tipik wəkili. Buning üstigə mərkəzlixix yənə üzlüksiz tərəkki kilmakta. Ayrım karhanilar baroğanseri zoraymakta; ohxax bol-oğan sanaət tarmakliridiki yaki ohxax bolmioğan sanaət tarmakliridiki karhanilarning birlixip qoŋg karhanilarni təxkil kilixi baroğanseri kəpəyməktə, yənə kelip Berlin-diki 5 - 6 qoŋg banka ularoğa yələnqük wə komandan bolmakta. Germaniyə kan sanaiti Karl Marksning mərkəzlixix toğrisidiki təlimatining toğriliğini həkiki türdə ispatlidi, durus, bu yərdə qooğdinix qegra beji wə kira puli arkiik sanaətni qooğdaydioğan məmlikətlər kəzdə tutulidu. Germaniyə kan sanaiti məhrum qilinsa boloğudək dərijidə pixip yetildi”^①.

Bu, rastqil (bunisi istisna) burzua iktisatxunasi mukərrər kəltürüp qikiridioğan huləsə idi. Xuni kərsitip ətux kerəkki, Germaniyə sanaiti yukuri qooğdinix

^① Həns Gideon Heyman. «Germaniyə yirik polat - tēmür sanaitidiki arilaxma karhanilar» (*Hans Gideon Heymann: «Die gemischten Werke im deutschen Grosseisengewerbe»*) 1904- yil Xtutgart nəxri, 256-, 278 - bətlər.

qegra beji bilən qooqdaloojanliqtin, u Germaniyini bək alahidə dəp kariojan ohxaydu. Həlbuki, bundak əhwal pəkət mərkəzlixixni wə karhana igilirining longduən ittipaklirining, məsilən, kartel, sindikat katarliqlarning barliqqa kelixini tezlitidu, halas. Xunisi alahidə mohimki, ərkin soda məmlikiti boloojan Ən'gliyidə, mərkəzlixix **ohxaxla** longduənni kəltürüp qikardi, gərqə waqti səl - pəl keyinrək, xəkli ehtimal baxkqiqirək bolsimu. Hərman Lewiy jiaoshouning bуюk Britaniyining iqtisadiy tərəkkiyatioja dair matiriyallaroja اساسən yazoojan, məhsus “longduən təxkilatlar — kartellar wə trestlar” üstidə tohtalojan əsiridiki mundak bir abzaska nəzər selinglar:

“Bуюk Britaniyidə, dəl karhanilarning ojayət zor kələmdə boloojanliqi wə tehnika səwiyisining yüksəkligi longduən'gə yüzlinixni kəltürüp qikardi. Bir tərəptin, mərkəzlixix nətijsidə, karhanilaroja zor miktarda kapital sərp kilixka toojra kəldi; xunglaxka, zərür kapital miktari jəhəttə yengi karhanilaroja boloojan tələp baroojanseri əsüp barmakta, bu həl yengi karhanilarning wujutka kelixini kiyinlaxturidu. Yənə bir tərəptin (biz bu nuqtini tehimu mohim dəp həsaplaymiz), hər bir yengi karhana mərkəzlixix nətijsidə kelip qikқан heliki qong karhanilar bilən təngləxməqci bolidikən, u həlda kəp miktarda oxuqqa məhsulatlarni ixləpqi kirixi kerək,

ħalbuki bu mħsulatlarni pħkət tħlħp zor dħrijidħ axkandila andin paydisioħa satkili bolidu, undaħ bolmisa, bundaħ mħsulat oxuħqiliħi baħani, mħyli yengi zawutlarħa nisbətħn bolsun yaki ħħrħaysi longduħn ittipaħlarħa nisbətħn bolsun, paydilik bolmioħan dħrijigħ qũxũrũp koyidu.” Ən’gliyħ ħeliki koħdinix qeħra beji arkilik kartellixixni ilgiri sũrgũqi dħlħtlħrgħ ohximaydu, Ən’gliyidħ, karħana igilirining longduħn ittipaħliri, mħsilħn, kartel, trestlarning tolisi ħzara rikabħtlixiwatħan asasiy karħanilarning sani kemiyip “bir - ikki dozna”ħa qũxũp kaħħan qaħdila pħyda bolħħan. “Mħrkħzlixixning yirik sanaħttħ longduħn tħħkilatlarning mħydanħa kelixigħ kħrsħtkħn tħsiri bu yħrdħ intayin roħħn ipadilħn’għn.”^①

Buningdin 50 yil burun, Marks «Kapital»ni yazħħan waħtida, mutlħk kħp sandiki iħtisatħunaslar ħrkin rikabħtni bir ħil “tħbii ħanuniyħt” dħp ħesaplaytti. Marks kapitalizimni nħziriyiwi wħ tariħiy jħħħtħn tħħlil kilip, ħrkin rikabħtning iħlħpħqirixning mħrkħzlixixini kħltũrũp qikiriħioħanliħini, iħlħpħqirixning mħrkħzlixixi tħrħħki kilip mħlum bir baskuħħa yħtkħndħ bolsa, longduħnni kħltũrũp qikiriħioħanliħini ispat

^① ħerman Lewi. «Longduħn tħħkilatlar — kartellar wħ trestlar» (*Hermann Levy: «Monopole, Kartelle und Trusts»*) 1901-yil Yena nħħri, 286-, 290-, 298 - bħtlħr.

kilojanliqi üqün, həkümət tərəp alimliri eojiz aqmay turuwelixtək süikəstlik usul arkilik Marksning bu əsirini yərgə urmaqçi bolojan idi. Əmdi bolsa longduən paket bolup qaldı. İktisatxunaslar dəwə-dəwə kitaplarnı yezixip, longduənning ayrim ipadilirini bayan kilix bilən birliktə, “Marksizim aqdurup taxlandı” dəp dawamlıq qukan kətirixməktə. Ləkin, İnglizlarning təmsilliridə “paket—kəysər nərsə” dəp yahxi eytilojan, məyli haliqin yaki halimioqin, paketka bəribir etiwär bərixing kerək. Paketlar xuni ispatlidiki, ayrim kapitalistik məmlikətlər otturidiki pərqlər, məsilən, qooqdinix qəgra beji siyositini yoloqa koyojanliqi yaki ərkin sodini yoloqa koyojanliqi—mana bular pəkət longduən təxkilatlarning xəkli yaki pəyda bolux məzgili jəhəttə bəzibir mahiyətlik bolmiojan pərqlərnı pəyda kilixi mümkin, ixləpqikirixning mərkəzlixixining longduənni kəltürüp qikiridiojanliqi bolsa, kapitalizim tərəkkiyatining hazırki baskuqining omumi wə asasiy qanuniyiti.

Yawropada kona kapitalizimning ornini **ahirki hesapta** yengi kapitalizimning alojan waktini heli enik dərijidə bəlgiləx mümkin, u bolsimu 20- əsirning baxliri. Yekında nəxr kiliojan “longduən təxkilatlarning barlikka kelix” tarihi toqrisidiki bir omumi haraktirlik əsərdə, biz təwəndiki birnəqqə abzas səzni kərimiz:

“Biz 1860- yildin ilgiriki dəwrlərdin kapitalistik

longduən təxkilatlarning ayrim misallirini kəltürüximiz mümkin; bu misallardin hazır tolimu kəp uqrawatқан əxu xəkillərning bihlirini kərüximiz mümkin; əmma bularning həmmisi kartellar üqün tarihtin burunkı dəwr ikənligi xübhısiz. Həzirki zaman longduən təxkilatlırining həkiki baxlinixi əng burun digəndimu 19- əsirning 60- yillirida boləjan ix. Longduən təxkilatlar tərəkkiyatining birinqi mohim dəwri 19- əsirning 70- yilliri hər-kaysi əllər sanaiti qüxkünükkə yüztutқан waqittin baxlinip, taki 19- əsirning 90- yillirining baxliriəqiqə dawamlixidu.” “Əgər Yawropa dairisidin elip eytidiojan bolsak, 60- yillar wə 70- yillar ərkin rikabət tərəkkiyatining ahirki pəllisi bolup həsaplinidu. U qaəqda, Ən’gliyə əzining həlikidək kona xəkildiki kapitalistik təxkilatini kurup boləjan idi. Germaniyidə, bundak təxkilat kol sanaət wə ailə sanaiti bilən kət’i türdə kürəx kilip, əzining tirikqilik xəklini tikləxkə baxliəjan idi.”

“Qong burulux 1873- yildiki yimirilix dəwridin, enikrak kilip eytkanda, yimirilixdin keyinki kasatqilik dəwrudin baxlinidu; Yawropaning iktisadiy tarihidiki 22 yilni əz bexidin kəqürgən bu kətimki kasatqilik pəkət 80- yilning baxlirida azəqina waqit üzülüp kaldı, 1889- yil əpqərisidə adəttin taxkiri juxkunluk birak waqti tolimu kışka yüksilix kərülgən idi.” “1889—1890- yilliridiki kışka waqitlik yüksilix dəwrədə, nərək - nawa-

din paydilinix üçün, kixilər zor küq bilən kartellarni tæxkil kildi. Xallaklik bilən tüzülgæn siyasæt bahani üzlüksiz örlætmæktæ idi, bahaning örlixi kartellar yok wakittikigæ qarioranda xundak tez, xundak eoçir boldiki, nætijidæ, bu kartellarning hæmmisi digüdük ‘halakæt gøri’gæ xærmændilærqæ dæpnæ kilindi. Keyin yænæ kæsplær rawaj tapmioçan wæ baça tæwænlep kætken 5 yil ötti, lekin bu qaorða, sanaæt sahæsidikilærdæ burunkidæk kæypiyat kalmioçan idi. Kixilər æmdi kasatqilikni tæbii nærsæ dæp karimay, paydilik yengi nærk - nawa yetip kelix aldidiki bir hil aram elix dæp karaydioçan boldi”.

“Xundak kilip kartel hærkiti ikkinqi dæwrgæ kirdi. Kartel æmdi wakitlik hadisæ æmæs, bælki pütün iktisadiy turmuxning bir hil asasi bolup kaldi. U sanaæt tarmaklirini, aldi bilən ham æxyalarni jiagong kilix tarmaklirini bir - birlæp igiliwaldi. 19- æsir 90- yillirining bexida, kartellar koks sindikatini tæxkil kilioçan (keyinki kømür-qilik sindikati muxuni tæklit kilip kuruloçan) qaorðila, kartel tæxkil kilix tehnikisini xu dærijigæ yætküzdiki, keyinki qaorlarda uningdinmu artuk tærækki kilalmaydioçan kiliwætti. 19- æsirning ahirliridiki juxkunluk yüksilixmu, 1900—1903- yillardiki weyjimu, az digændimu kan sanaiti wæ tømür eritix sanaitidæ birinqi ketim pütünlæy kartellar xaraitida yüzbærdi. U wakitlarda, bu hal kixilærgæ bir hil yengi hadisidæk sezilgæn bolsa,

iktisadiy turmushning muhim tərəplirining adətə ərkin rıqabətning baxquruxida bolmaydıoqanlıoqining bir hil əz əzidin məlumluq ix ikənligi əmdi jəmiyətkə omum-yüzlük ayan boldi.”^①

Kiskisi, longduən təxkilatların tərəkkiyat tarihini təwəndiki birkanqə asasiy dəwrgə bəlūxkə bolidu: (1) 19- əsirning 60- wə 70- yilliri ərkin rıqabətning tərəkki kilip ahirki pəlligə yətkən yukuri baskuqi boldi. Longduən təxkilatlar bu qaoqda tehi bilinər - bilinməs bih idi. (2) 1873- yildiki weyjidin keyin, kartellar kəng kələmdə rawajlanoqan bolsimu, lekin kartellar u qaoqda tehi bir hil istisna bolup, tehi mustəhkəm əməs idi, tehi bir hil wakitlik hədisə idi. (3) 19- əsirning ahirliridiki yüksilix wə 1900—1903- yillardiki weyji waktida, kartellar pütün iktisadiy turmushning bir hil asasioqə aylan-di. Kapitalizim jahan’girlikkə aylandi.

Kartellar setix xərtliri, tələm kərəlliri wahakazalar

^① T. Fogelxteyn yazoqan «Kapitalistik sanaətning pul muamila təxkilatlıri wə longduən təxkilatlırining barlıkka kelixi» (*Th. Vogelstein: «Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopolbildungen»*)din elindi, «İjtimai iktisat həkkidə omumi mulahizə» (*«Grundriss der Sozialökonomik»*) 1914- yil Tubing’ən nəxri, 6- kismioqə karalsun. Yənə xu yazoquqining «Ən’gliyə, Amerika polat - təmür sanaiti wə toqumiqlik sanaitining təxkiliy xəkli» (*«Organisationsformen der Eisenindustrie und Textilindustrie in England und Amerika»*) digən əsirigə karalsun, 1910 - yil Leypsig nəxri, 1 - tom.

toʻgʻrisida əzara kelixidu. Ular bazarlarni əzara bəlxüwalidu, məhsulat miqtarini wə bahani bəlgiləydu, hər-kaysi karhanilar otturisida payda təksim kilixidu wahakazalar.

Germaniyidiki kartellar 1896-yili 250 qamisida, 1905-yili 385 qamisida bolup, buningoʻja təhminən 12 ming karhana katnaxkan idi[Ⓞ]. Əmma bu sanlarning keməytürülüp kərsitilgənligigə kəpçilik ikrar. Yukurida nəkil kəltürülgən Germaniyining 1907-yildiki sanaət tongji matiriyalliridin xuni kərüwelixka boliduki, yal- oʻuz muxu 12 ming əng zor karhana jəmi par küqi wə eliktir küqining təngdin tolisini digüdək mərkəzləxtürüwaləjan. Ximaliy Amerika qoxma ixtatlririda trestlar 1900-yili 185 idi, 1907-yili 250 boldi. Amerika tongjisi barlik sanaət karhanilirini xəhslərgə qaraxlik, soda saraylirioʻja qaraxlik, gongsilaroʻja qaraxlik dəp 3 hiləja ajritidu. Əng ahirki hili 1904-yili karhanilar omumi

Ⓞ Riser boshi. «Germaniyining qong bankiliri wə ularning Germaniyining pütun iktisadiy tərəkkiyatioʻja əgixip mərkəzlixixi» (*Dr. Riesser: «Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhange mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland»*) 1912 - yil 4 - nəxri, 149 - bət; R. Lifman. «Kartellar wə trestlar həm həlk igiligi təxkilatlrining buningdin keyinki tərəkkiyati» (*R.Liefmann: «Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkswirtschaftliche: Organisation»*) 1910 - yil 2 - nəxri, 25 - bət.

sanining 23.6 pirsəntini təxkil qiləjan bolsa, 1909- yili 25.9 pirsəntini yəni tətтин bir kismidin kəprəgini təxkil qiləjan. Bu karhanilardiki ixqilar 1904- yili ixqilar omumi sanining 70.6 pirsəntini təxkil qiləjan bolsa, 1909 - yili omumi sanning 75.6 pirsəntini yəni omumi sanning tətтин üq kismini təxkil qiləjan; məhsulat kimmiti ayrim - ayrim həlda 10 milyart 900 milyon Amerika dolliri wə 16 milyart 300 milyon Amerika dolliri boləjan, yəni omumi məhsulat kimmitining 73.7 pirsəntini wə 79 pirsəntini təxkil qiləjan.

Birər sanaət tarmiqidiki ixləpqi kirix omumi miqtarining ondin yəttə - səkkiz kismi kəpinqə kartel wə trestlarning kolioja mərkəzləxkən bolidu. Reyn - Westfaliyə kəmür sindikati 1893- yili kurulojan qaojda, bu rayonning omumi kəmür kezix miqtarining 86.7 pirsəntini mərkəzləxtürüp boləjan, 1910- yili oja kəlgəndə mərkəzləxtürüwalojini 95.4 pirsəntkə yətkən[Ⓣ]. Muxu yosunda kelip qikқан longduən ojayət zor daramətkə igə boluxқа kapalətlik qilidu həmdə kəlimi intayin zor tehnikə wə ixləpqi kirix orunlirini xəkilləndüridu. Ame-

Ⓣ Frits Kestner boshi. «Təxkilgə kirixkə məjbur kilix. Kartellar bilən yat karhanilar otturisdiki kürəx əhwali toqrisida tətqiqat» (*Dr. Fritz Kestner: «Der Organisationszwang. Eine Untersuchung über die Kämpfe zwischen Kartellen und Aussensetern»*) 1912- yil Berlin nəxri, 11 - bət.

rikidiki məxhür kirsin tresti (Standard neft gongsisi) 1900-yili kurulojan. “Buning kapitali 150 milyon Amerika dolliri idi. Xu qaqda 100 milyon Amerika dollirilik addi pay qeki wə 106 milyon Amerika dollirilik imtiyazlik pay qeki tarkatkan idi. Imtiyazlik pay qekining 1900-yildin 1907-yiloqiqə hər yili kəltürgən pay əsümi ayrim - ayrim halda: 48 pirsənt, 48 pirsənt, 45 pirsənt, 44 pirsənt, 36 pirsənt, 40 pirsənt, 40 pirsənt, 40 pirsənt bolup, jəmi 367 milyon Amerika dolliri boldi. 1882-yilidin 1907-yiloqiqə elinojan sap payda 889 milyon Amerika dolliri bolup, buningdin 606 milyoni pay əsümigə tələndi, kəloqini zapas kapital bolup kaldı”^①. “Polat tresti (Amerika polat-təmür gongsisi) oqa qaraxlik barlik karhanilardiki ixqi - hizmətqilər 1907-yili 210 ming 180 kixidin kəm əməs idi. Germaniyə kan sanaitidiki əng qong karhana yəni ‘Gelsenkirixner kanqilik gongsisi’ (*Gelsenkirchener Bergwerksgesellschaft*) da 1908-yili 46 ming 48 ixqi - hizmətqi bar idi”^②. Polat tresti 1902-yilning əzidila 9 milyon tonnia polat ixləp-

① R. Lifman. «Kətnixix wə məbləq selix gongsisi. Həzirki zaman kapitalizimi wə kimmətkə igə belətlər kəspi toqrisida tətqiqat» (*R.Liefmann: «Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen»*) 1909-yil Yena 1 - nəxri, 212 - bət.

② Yukuridikigə ohxax, 218 - bət.

qikarajan idi^①. Uning polat mahsulat miqtari 1901- yili Amerikining pütün polat mahsulat miqtarining 66.3 pirsantini, 1908- yili 56.1 pirsantini taxkil kildi^②. Uning madan kezix miqtari 1901- yili 43.9 pirsantini, 1908- yili 46.3 pirsantini taxkil kildi.

Amerika hokümet weyyüanhuyining trestlar toqrisidiki dokladida mundak diyilgän: “Ularning rikabatqilärdin üstün turuxi karhanilirining kelimining qongluqji, tehnikilik əswap - üskünilirining yaxhiloqidin bolöjan. Tamaka tresti kurulojan wahtidin baxlapla harkaysi jähättä kol əmgigi ornioja köplöp maxina ixlitixkə küqining beriqə tirixip kəlgän. Muxu məksəttə, u tamakini jiagong kilix bilən az - tola alakisi bolöjanliki kəxpriyattin məhsus bəhrimən bolux hokuklirini setiwelip, uningöja öjayət köp pul sərp kilöjan. Birmunqə kəxpriyatlar dəsliwidə yaramsiz bolöjanliktin, trestta ixləwatkan gongchengshilarning uni yaxhilap qikixioja toqra kəlgän. 1906- yilning ahirida, məhsusla kəxpriyatlar din məhsus bəhrimən bolux hokukini setiwelix üqün, ikki xəbə gongsi kuröjan. Yənə xu məksəttə, trest yənə özining kuymiqlik, maxinisazlik wə rimontqilik zawut-

① Z. Qirxki boshi. «Kartellar wə trestlar» (Dr. S. Tschierschky: «Kartell und Trust») 1903 - yil Goting'en nəxri, 13 - bət.

② T. Fogelxteyn. «Təxkilat xəkilliri» (Th. Vogelstein: «Organisationsformen») 275- bət.

lirini qurup qikkan idi. Bruklindiki bundak zawutlarning hər biridə ottura hesap bilən 300 ixqi bolup, kəxpiyatlarğa asasen ziyən, kikiq sigara, naswal, orax üqün lazim bolidiojan pal - pal kəoqəz wə tamaka qutiliri qatarliklarni məhsus sinak kilip ixləytti həmdə hər hil kəxpiyatlarni xu yərning əzidila yahxilaytti.”^①

“Baxka trestlarmu *developping engineers* (tehnikini yahxiləyüqi gongchengshilar) dəp atilidiojanlarni yallap ixlitətti, ularning wəzipisi yengi ixləpqi kirix usullirini kəxp kilix, tehnika islah kilix sinaklirini elip berix idi. Polat tresti tehnikini yukuri kətirix yaki hirajətni azaytix jəhətliridə kəxpiyati wə ijadiyiti bar gongchengshi wə ixqilarğa yukuri normida mukapat berətti.”^②

Germaniyə yirik sanaitidimu, məsilən, yekinki nəqqə on yildin buyan jux urup rawajlanəjan huaxüə sanaitidimu tehnika islah kilix ixliri mana muxundak uyuxturulojan idi. 1908-yilğa kəlgəndə, ixləpqi kirixning

^① Tamakiqilik sanaiti birləxmə weyyüənhuyi weyyüəning dokladi (*Report of the Commissioner of Corporations on the Tobacco Industry*) 1909-yil Waxin'getun nəxri, 266 - bət. — Pol Tafel boshi yazəjan «Ximaliy Amerika trestliri wə ularning tehnika tərəkkiyatığa boləjan təsiri» (*Dr. Paul Tafel: «Die nordamerikanischen Trusts und ihre Wirkungen auf den Fortschritt der Technik»*)din elindi, 1913-yil Xtutgart nəxri, 48 - bət.

^② Yukuridikigə ohxax, 49 - bət.

mərkəzlixix jəryani bu sanaəttə ikki asasiy “guruh”ni pəyda kildi, ular əzlrining usuli boyiqə ohxaxla longduən’gə berip yətti. Dəsləptə, bu ikki guruh hərəkəy-sisining 20 - 21 milyon marktin kapitali boləjan ikki jüp qong zawuttin təxkil kilinojan “ikki tərəplimə ittipak”tin ibarət bolup, bir tərəp Mayn dəryasi boyidiki Hoxsttiki sabıq Məyster zawudi bilən Mayn dəryasi boyidiki Frankfurttiki kasela gongsisi; yənə bir tərəp bolsa, Lyudwig gangkousidiki Anilin wə suda zawudi bilən Elberfelddiki sabıq Bayer gongsisi idi. Keyin, bu guruhların birsi 1905 - yili, yənə birsi bolsa 1908 - yili baxka birdin qong zawut bilən kelixim tüzdi. Nətijidə ular 40 - 50 milyon marktin kapitali boləjan ikki “üq tərəplimə ittipak”ka aylandi həmdə bu ikki “ittipak” əzara “yekinlixix”, baħa “xərtnamisi” tüzüx wə xuningə ohxax ixlarni kilixka baxlidi[Ⓞ].

Rıkabət longduən’gə aylandi. Nətijidə ixləpqi kirix-ning ijtimalixixi oğayət zor dərjidə rawaj tapti. Bolupmu tehnikining kəxp kilinix wə islah kilinix jəryanimu ijtimalixaturuldi.

Ilgiri hojayinlar ərkin rıkabətlixətti, tarkak idi,

[Ⓞ] Riser yazəjan yukuridiki kitap, 3-nəxri, 547-bət wə uningdin keyinki bətlər. Gezit həwərlirigə kəriqanda (1916-yil 6-ay), yekinda Germaniyining pütün huaxüə sanaitini birləxtürgən yənə bir qong trest kuruluptu.

bir birini heq bilixmøytti, ular ixləpqi kirix bilən xuoqullinixta, əhwali enik bolmiojan bazarlarda setixni kəzdə tutatti, əmdilikdə əhwal pütünləy baxқиə boldi. Mərkəzlixix xundak dərijigə yəttiki, əz dəlitidiki, hətta təwəndə eytilidiojinidək, nurojunliojan dələtlərdiki həmdə pütün dunyadiki barliq ham əxya mənəbirini (məsilən, təmür mədənliri bar yərlərnə) təhminən mələqləp qikkili bolidiojan bolup kəldi. Həzir bundak mələqləp qikixla əməs, bəlki bu mənəbələr pütünləy bəzi qong longduən ittipaklirining qanggilioja qüxüp kəldi. Bu ittipaklar bazarlarning kəliminimu təhminən mələqləp qikti həmdə kəliximgə əsasən bu bazarlarni “bəlūxūwaldi”. Məlikilik əmgək küqlirini longduən kiliwaldi; əng yahxi gongchengshilarni yalliwaldi; kətnax yolliri wə qorallirini, məsilən, Amerikidiki təmüryollarni, Yawropa wə Amerikidiki parahot gongsilirini igiliwaldi. Kapitalizim tərəkki kəlip jəhəngirlik bəşquqioja yətkəndə, ixləpqi kirixni əng ətrəplik ijtmailixixkə yəkin apirip koyidu, u kapitalistlarning arzu-arminining wə engining kəndak boluxioja kərimay, ularni pütünləy ərkin riqabəttin pütünləy ijtmailixixkə ətuxtiki bir hil yəngi ijtimai tərtpkə sərəp kiridu.

Ixləpqi kirix ijtmailaxkən bolsimu, ləkin igidarqilik yənilə hususilarda bolidu. Ijtmailaxkən ixləpqi kirix wastiliri az sanliq kixilərnəning hususi mülki bolup kəli-

weridu. Kөрүнүxtө көpqilik etirap kilöjan әркиn rikәbәtning omumi jazisi mәwjut bolup turuweridu, lekin az sanliq longduән kilöquqilarning kalöjan ahaligә bolöjan zulmi yüz һәssilәp eöjirlixidu, roxәнlixidu wә qidiousiz дәrijigә yetidu.

Germaniyilik iqtisatxunas Kestner “kartellar bilән yat karhanilarning күrixii” toörisida bir әsәр yazöjan, “yat karhanilar” diginimiz karteloja kirmigән karhanilar. Uning bu әsiri «Tәxkilgә kirixkә mәjbur kilix» dәp atilidu, ix yüzidә, әgәр kapitalizim pәdәzlәp көrsitilmәydikән, uni longduән kilöquqilar ittipakliriöja boysunuxkә mәjbur kilix, dәp atax kerәk idi. Longduән kilöquqilar ittipaklirining bundaq “tәxkil” üqün elip baröjan zamaniwi, әng yengi, mәdini күrәxlәр jәryanida kollanöjan wastilirigә nәzәр selip bekixmu biz üqün paydilik. Bu wastilәр munulardin ibarәt: (1) ham әxyalarni mәһrum kilix (.....“karteloja kirixkә mәjbur laxning әng mohim wastiliridin biri”); (2) “ittipak” tüzüx usuli (yәni kapitalistlarning ixqilar uyuxmisi bilән tohtam tüzüp, ularöja kartellaxқан karhanilarning ixinila köbul kilduruxi) bilән әmgәk küqlirini mәһrum kilix; (3) tiransiport қorallirini mәһrum kilix; (4) setix yollirini mәһrum kilix; (5) kartellar bilәнla soda kilix toörisida heridarlar bilән tohtam tüzüx; (6) bahani pilanliq һalda qүxүrүx (“yat karhanilar”ni yәni long-

duən kילוquqilaroĝa boysunmioĝan karhanilarni sundurux üqün, shangpinlarni məlum wakit iqidə öz tənnərkidin təwən bahada setixkə nəqqə milyonlap pul sərp kiliş. Benzin sanaitidə mundak misal bar: baĝa 40 marktin 22 markkə yəni yerim həssə digüdək qüxürülgən!); (7) amanət - kərzni məhrum kiliş; (8) baykut elan kiliş.

Həzir kişik karhanilar qong karhanilar bilən, tehnikida arkida qaloĝan karhanilar tehnikida aloĝa kətkən karhanilar bilən rikəbətlixiwatkini yok. Həzir longduən kילוquqilar əxu longduən təşkilatlırioĝa tiz pükmiğən, longduən təşkilatlırining ezixigə wə idarə kilişioĝa tiz pükmiğən karhanilarni buoşuwatidu. Təwəndikilər mana muxu jəryanning burzua iktisatxunasining engidiki inkasi.

“Hətta sap igilik paaliyətliri jəhəttimu, — dəp yazidu Kestner, — əslidiki sodigərşilik paaliyətliridin təşkilatşilik, həyankəşlik paaliyətlirigə buruluxtək məlum buruluxlar yüzbərməktə. Əng zor muwəppəkiyətlərgə erixələydiöjanlar özining tehnikisi wə soda təjribisigə asasinip heridarlarning nimigə ehtiyajlik ikənligigə həküm kilişni, yoxurun ehtiyajlarni izləp tepix həmdə ‘sezix’ni həmmidin bək bilidioĝan sodigərlər bolmastin, bəki təşkiliiş jəhəttiki tərəkkiyatni aldin məlqərliwalalaydiöjan, heq bolmioĝanda seziwala-

laydiyoqan, mälum karhanilar bilän bankilar otturisida yüzberix ehtimali boloqan mälum baqlinixni seziwala-laydiyoqan hayankəx talant igiliri <? !>.....”

Adəttiki kixilərninq tiliyoqə tərjimə kiloqanda, bu mundaq digənlik bolidu: Kapitalizim tərəkki kilip xundaq dərijigə yəttiki, shangpin ixləpqikirixi gərqə burunkidəkla “həkümran orunda turuwatqan” bolsimu, burunkidəkla pütün igilikning asasi dəp qariliwatqan bolsimu, lekin u əmiliyətə allıkaqan buzup taxlandi, paydining kəp kismi əxu pul muamilə xumlukliri bilən xuoqullinidyoqan “talant igiliri” tərıpidin elip ketildi. Bunday pul muamilə xumlukliri wə aldamqilik kilik-lirining asasi — ixləpqikirixning ijtimailixixi, lekin insaniyət yətkən bundaq ijtimailixixitək oqayət zor tərəkkiyat..... hayankəxlərgə bəht - saadət yaritip beriwatidu. Təwəndə biz kapital jahan'girlikni mixqan-larqə, əksiyətqil tənkit kiloquqilarning qandaq kilip “bu nuktiyoqə اساسən” **arkioqə qekinixni**, “ərkin”, “teq”, “səmimi” rikabətni əsligə kəltürüxnı hiyal kiliwatqan-liyoqini kerimiz.

“Kartellarning təxkil kilinixi səwiwidin bahaning uzak muddətkiqə yukuri ərləp ketix hadisiliri, — dəydu Kestner, — ta bugin'gə kədər pəkət əng mohim ixləpqikirix wastiliri tarmakliridila, hususən kəmür, təmür wə kaliy qatarliklar ixləpqikirilidyoqan tarmaklardila

kөрүlmәктә, бирақ тәyyар мәһсулат јәһәттә bolsa, бу һадисә һеққақан көрүлүп бақмиди. Buning арқисидә келип қикидиоған дарамәтning exiximu, ohxaxla ixlәp-qikirix wastilirini ixlәpқикiridioған санаәт тarmakliri биләнla қәкләнди. Buningоја yәнә xuni koxumqә kilix керәкки, ham әxya jiagong kilix (yerim ixlән'gән мәһсулатlarni jiagong kilix әmәs) sanaiti kartellarni тәxkil kilix арқилиқ yukuri paydioја игә болуп, yerim ixlән'gән мәһсулатlarni yәнimu ilgirilәp jiagong kilidioған санаәтни ziyanoја uqritipla қalmastin, bәlki bu санаәткә nisbәтән mәlum hәkümranliқ munasiwitini saklap қalidioған boldi, bu әркиn rikaбәт дәwridә болуп бақmioған әһwal idi.”^①

Biz tәkitlәx бәlgisi koyоған yukuridiki sөz mäsili-ning mahiyitini yәni burzua iktisatxunasliri ikrar kilixni tolimu halimaydioған wә yaki tolimu az ikrar kilidioған, xundakla jihuyzhuyining K. Kautski baxqiliqidiki hazirki hamiliri әplәp - sәplәp әtküzüwetixkә, qәtlәp әtүp ketixkә küqining beriqә tirixidioған mahiyәtni qүxәndürүp beridu. Hәkümranliқ munasiwәt wә bu munasiwәt bilән baqlinixliқ болоған zorluқ küq дәl “kapitalizim tәрәkkiyatining әng yengi baskuqi”ning tipik һadisisi, дәl һәmmigә қadir iktisadiy longduән

① Kestner yazoған yukuridiki kitap, 254- bәt.

təxkilatların barliqqa kelixi arkisida mukərrər kelip qikidiojan həmdə allıqajan kelip qikқан nətijə.

Biz kartellarning həmmigə həkümranlıq kiliwatkanlıoını qüxəndürüp beridiojan yənə bir misal kəltürimiz. Barlıq yaki asasiy ham əxya mənbəlini əzining kolidə tutup turalaydiojanlıki yərdə, kartellar intayin asan pəyda bolidu, longduən təxkilatlar intayin asan barliqqa kelidu. Lekin, əgər ham əxya mənbəlini igəlliwelixka qarısız boləjan baxka sanaət tarmaklıridə longduən təxkilatlar pəyda bolmaydu dəp qarilidiojan bolsa, u hata bolidu. Simont sanaitining ham əxyasi həmmə yərdə bar. Lekin, Germaniyidə muxu sanaətmu yüksək dərijidə kartellaxқан. Simont zawutliri rayonlar boyiqə sindikatlarəja, məsilən, Jənubiy Germaniyə sindikati, Reyn - Westfaliyə sindikati wə xuningəja ohxaxlarəja birləxkən. Longduən baħaliri bəlgilən'gən: Bir wagun simontning tənərki pəkət 180 mark turojan yərdə, uni setixta 230 — 280 mark baħa koyulojan! Karhanilar 12 pirsənttin 16 pirsəntkiqə pay əsümi tələydu, uning üstigə xuni untumaslık kerəkki, hazırki zaman hayankəx “talant igiliri” pay əsümini təksim kiliwelixtin taxkiri, yənə kəp miktardiki paydini əzining qəntigigə seliwalalaydu. Xunqə payda kəltüridiojan sanaət tarmaklıridiki rikabətni yokitix üqün, longduən kiloquqilar hətta hər hil hilə-mikirləni ixlitidu: Sanaət

əhwali nahayiti yaman dəp yalojan - yawidak gəp - sozləрни tarkitidu; gezitlərdə “Kapitalistlar, hezi bolunglar! Simont ixləx sahəsige məbləoş salmanglar!” dəydiəjan imzasiz elanlarni basturidu; əng ahiri “yat karhanilar” (yəni sindikatlarəja katnaxmiojan karhanilar)ni setiwelip, ularəja 60 ming, 80 ming hətta 150 ming markkiqə “məridin kəqkənlik hirajiti” tələydu[Ⓞ]. Longduən təxkilatlar barlik qariləрни ixlitip — “azəjina” məridin kəqkənlik hirajiti tələxtin tartip, taki Amerikiliklarqə partlioquq dorilarni “ixlitip” rikabətqisigə takabil turuxka kədər boləjan qariləрни ixlitip, — həmmə yərdə əzigə yol aqidu.

Kartellar weyjini yokitidu digən nimilər kapitalizimni jenining beriqə bezəp kərsitidiojan burzua iktisatxunaslirining yalojan - yawidak sozliridin ibarət. Əksiqə, **birkanqə** sanaət tarmaklirida barlikka kəlgən longduən **pütүн** kapitalistik ixləpqiқirixka has boləjan kalaymikanqilik hədisilirini tehimu küqəytidu, tehimu kəskinləxtüridu. Omumən kapitalizimning hususiyiti boləjan yeza igiligi tərəqqiyati bilən sanaət tərəqqiyatining əzara maslixalmaslik hədisisi tehimu eoşirlixip ketidu. Kartellixix dərijisi əng yukuri boləjan eoşir

[Ⓞ] L. Exwege. «Simont» (*«Zement» von L. Eschwege*), «Banka» zornili (*«Die Bank»*) 1909-yillik 1-sanining 115-betigə wə uningdin keyinkl bətlirigə qaralsun.

sanaət dəp atilidigan sanaətning bolupmu kəmür, təmür sanaətlirining imtiyazlik orni, huddi «Germaniyə qong bankilirining sanaət bilən boləjan munasiwiti» digən yahxi kitapning aptori Edels ikrar kəlojan^①dək, baxka sanaət tarmaklirining “pəlansizliqini tehimu eojirlax-turuwetidu”.

“Həlk igiligi kanqə rawajlansa, — dəydu kapitalizimning nomussiz hamisi Lifman, — u təwəkkülqilik tüsini alojan karhanilardin wə qət’əllərdiki karhanilardin, rawajlinixi üqün uzak wakit kerək boləjan karhanilardin yaki pəkət məhəlliwi əhmiyətke igə karhanilardin xunqə mədət tiləydu.”^② Təwəkkülqilikning qongiyixi, tegi - təktidin eytkanda, kapitalning zor miktarda exixioja baqlıq, kapital, eytixka boliduki, exip - texip qət’əllərgə ekixka baxlaydu wahakazalar. Xuning bilən bir wakitta, tehnikining tez sür’ət bilən rawajliniximu həlk igiligining hərkaysi tarmaklirining əzara maslixalmaslik amillirini, qalaymıkanqilik wə weyjı amillirini kündin - kün’gə kəpəytidu. Əyni xu

① Edels. «Germaniyə qong bankilirining sanaət bilən boləjan munasiwiti bolupmu yejin sanaiti bilən boləjan munasiwiti» (*Jeidels: «Das Verhältnis der deutschen GroBbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustries»*) 1905-yil Leypsig nəxri, 271- bət.

② Lifman. «Kətnixix wə məbləq seftx gongəsi», 434 - bət.

Lifman yənə ikrar qilixka məjbur bolup mundak dəydu: “Ehtimal yekinki kəlgüsidə, insaniyət bəlkim yənə həlk igiligining təxkiliy tərripigimu təsiri boləjan tehnika jəhəttiki bəzi qong əzgirixlərgə duqkelixi mümkin”..... məsilən, eliktir küqi, həwa katnixi..... “bundak tüp haraktirlik iktisadiy əzgirix yüzbərgən qaəda, adəttə bəlki yənə awalkidəkla nəhayiti küqlük həyankəxlik ixliri rawajlinip ketidu.....”^①

Weyjilar — hilmu - hil weyjilar bolidu, adəttə əng kəp uqraydioqini iktisadiy weyji, lekin pəkət iktisadiy weyjilarla əməs — mərkəzlixix wə longduən'gə yüzli-nixni zor dərjidə küqəytiwətti. Bizgə məlumki, 1900-yildiki weyji hazırki zaman longduən təxkilatlıri tarihidiki burulux nuktisi. Bu kətimki weyjining əhmiyiti toqrisida, Edelsning tolimu əhmiyət berixkə ərziydioqan bir həkmi bar:

“1900-yildiki weyjioqə hərəkəysi əsasiy sənəət tarmaklıridiki qong karhanilardın taxkiri, bəgünki kün'gə nisbətən eytkanda tüzülüxi jəhəttin allıkaqan waqti etüp kətkən yənə nuroqunlioqan ‘sap’ karhanilar <yəni birləxmigən karhanilar>mu uqridi, ular sənəət yüksəlgən qaəda kətirilgən idi. Bahaning qüxüxi wə ehtiyajning kəmiyixi bu ‘sap’ karhanilarni qong birləx-

① Yukuridiki kitap, 465 — 466- bətlər.

mə karhanilar zadila uqrap bakmiojan yaki nahayitimu kiska wakıt uqriojan intayin pajiəlik haləja qüxürüp koydi. Nətijidə, 1900-yildiki weyji 1873-yildiki weyji-oja kariojanda, sanaətning mərkəzlixixini kəp dərijidə ilgiri sürdi. 1873-yildiki weyji gərqə bəzi yahxirak karhanilarni tallap kaldurojan bolsimu, lekin bu, xu qaojdiki tehnika səwiyisi xaraitida, weyjidin oqəlibilik ətkən karhanilarni longduənlilik orunoja qikix imkaniyitigə igə kilalmidi. Bundak longduənlilik orunni uzak muddətkiqə igiləp turojanlar hazırki polat-təmür sanaiti wə eliktir sanaitidiki qong karhanilar idi (qünki ularning tehnikisi nahayiti murəkkəp, təxkiliy jəhəttin jaylixixi nahayiti kəng, kapitali mol), yənə kelip ularning longduən kilix dərijisi nahayiti yukuri idi; uningdin kalsa, maxinisazlik sanaiti wə yejin sanaitidiki məlum tarmaqlar wə katnax katarlik jəhətlərdiki karhanilar idi, birak ularning longduən kilix dərijisi təwənrək idi.”^①

Longduən dəl “kapitalizim tərəkkiyatining əng yeni baskuqi”ning əng yeni muwəppəkiyiti. Lekin, biz bankining rolini etiwaroja almaydiojan bolsak, u qaojda bizning hazırki zaman longduənining əmiliy küqi wə əhmiyiti toqrisidiki tonuximiz tolimu mukəmməl bolmiojan, tolimu yetərlik bolmiojan wə tolimu

^① Edels yazojan yukuridiki kitap, 108-bət.

toluq bolmioʻan tonux bolidu.

2. BANKILAR WƏ BANKILARNING YENGI ROLI

Əslidə bankilarning asasiy kəspi tələxtə wastilik rol oynax idi. Xundak kılıp, bankilar həkətsiz pul kapitalini həkətqan yəni payda ündüridiqan kapitaloʻa aylandurup, kirim bolqan həmmə pulni yiqip kapitalistlar sinipining baxkuruxioʻa tapxuratti.

Banka kəspining rawajlinixi wə uning az sanlik birnəqqə organoʻa mərkəzlixixigə əgixip, bankilar addi wastiqidin həmmigə qadir longduən kılquqioʻa aylandi, ular barlik kapitalistlar wə uxxak hojayinlarning pul kapitalining digüdək həmmisigə həmdə öz məmlikitining wə baxka nuroqunliqan məmlikətlərninğ ixləpqikirix wastiliri wə ham əxya mənbəlrining zor bəlügigə həkümrənlik kilmakta. Nuroqunliqan addi wastiqilərninğ nahayiti az sanlik longduən kılquqilaroʻa aylinixi kapitalizimning tərəkki kılıp kapital jahan'girlikkə aylinixidiki asasiy jəryanlardin biri bolup həsaplinidu, xuning üqün, biz aldi bilən banka kəspining mərkəzlixixi toqrisida tohtilip etüximiz lazim.

1907/8- yilliri Germaniyidiki bir milyon marktin artukrak kapitaloʻa igə bolqan barlik həssidarlik banki-

lirida amanət koyuloğan pul jəmi 7 milyart mark idi; 1912/3- yilliri bolsa 9 milyart 800 milyon markka yətti. 5 yil iqidə 40 pirsənt kəpəydi, yənə kelip bu yengidin kəpəygən 2 milyart 800 milyon markning 2 milyart 750 milyoni 10 milyon marktin artuq kapitali boləğan 57 bankioğa təəlluk boldi. Amanət koyuloğan pulning qong wə kiqik bankilar otturisida təksim bolux əhwali təwəndikiqə:^①

Amanət koyuloğan pul omumi sanida igiligən pirsənt

Berlindi- ki 9 qong banka	kapitali 10 milyon marktin ar- tuk boləğan baxka 48 banka	kapitali 1 mil- yon marktin 10 milyon mark- kiquə boləğan 115 banka	kapitali 1 mil- yon markka yənə markka yətmigən ki- qik bankilar
1907/8- yili.....47	32.5	16.5	4
1912/3- yili.....49	36	12	3

Qong bankilar kiqik bankilarni qətkə kəkkan, hərbuki bu qong bankilarning 9 ila amanət koyuloğan həmmə pulning yerimini digüdək öz kolioğa mərkəzləxtürüwaləğan. Lekin bu yərdə yənə nuroqunlioğan əhwal-lar, məsilən, nuroqunlioğan kiqik bankilarning əmiliyətə qong bankilarning xəbə bankiliriqə aylinip qaloğanlioqi wahakazalar nəzərgə elinmioğan. Bu toqirilik keyinqə tohtilimiz.

^① Alfred Lənsburg. «Germaniyə bankilirining 5 yildin buyanki kəspi» (*Alfred Lansburgh: «Fünf Jahre d. Bankwesen»*) «Banka» zornili, 1913 - yil 8 - san, 728 - bətkə qaralsun.

Xultse - Gewernitsning hisob-kitobiga qaraganda, 1913 - yilning ahirida amanat qoyulgan pulning omumi sani 10 milyart mark o'qarisiida bolup, uningdin 5 milyart 100 milyon markni Berlindiki 9 qong banka igiligən. Bu aptor amanat qoyulgan pulnida əməs, bəliki barlik banka kapitalini nəzərgə aləjan haldada mundak dəp yazidu: "1909 - yilning ahirlirida, Berlindiki 9 qong banka wə ularəja karaxlik bankilar Germaniyə banka kapitali omumi sanining təhminən 83 pirsəntigə toəjra kelidəjan 11 milyart 300 milyon markka igidarqilik kilatti. 'German bankisi' («*Deutsche Bank*») wə uningəja karaxlik bankilar təhminən 3 milyart markka igidarqilik kilatti wə bumu Prussiyə dələt igiligidiki təmürjol idarisigə ohxax, kona kurukluktki kapital juəlanmisi əng kəp həmdə həkuk təksim kiliwelix dərjisi əng yukuri karhana idi."®

Biz xuning uqun "karaxlik" bankilar digən yərgə təkitləx bəlgisi koydukki, u əng yengi kapitalistik mərkəzlixning əng moħim hususiyətliridin biri. Qong karhanilar bolupmu qong bankilar kiqik karhanilarni

® Xultse - Gewernits yazəjan «Germaniyə amanat — kərz bankisi» (*Schulze - Gaevernitz: «Die deutsche Kredibank»*)din elindi, «Ijtimai iktisat həkkiidə omumi mulahizə», 1915 - yil Tubing'en nəxri, 12 - wə 137 - bətkə qaralsun.

biwastə yutuwelix bilənla qalmaq, bəlki ularning kapitalioğa “katnixix”, pay qekini setiwelix yaki pay qeki almaxturux, kərz munasiwiti wahakazalar arkilik kicik karhanilarni “birləxtüridu”, özigə boysunduridu wə qəbul kilip “özining” guruhioğa katnaxturidu, məhsus ataloğu bilən eytkanda, əzlidirining “konsern”lirioğa katnaxturidu. Lifman jiaoshou hazırkı zamandiki “katnixix wə məbləoş selix gongsisi”^①ni təswirləydiyən 500 bətlik qong “əsər” yazoğan idi, əpsuski, bu kitapta kəpinqisi jiagong kilinmioğan bəzi ham matiriyallardin taxkiri, yənə bəzi intayin yaramsiz “nəziriyiwi” həkümlər otturioğa koyuloğan. Bundak “katnixix” tüzümining mərkəzlix jəhəttə kəltürüp qikarəjan nətijisining kəndək ikənligi banka “ərbabi” Risserning Germaniyə qong bankiliri həqqidiki əsiridə nahayiti enik eytiləjan. Ləkin, biz uning matiriyalidin nəkil kəltürüxtin əwal, “katnixix” tüzümining bir konkrit misalini kəltürimiz.

“German bankisi” “guruhi” barlik qong bankilar guruhi iqidiki əng qong guruhlarıning biri, hətta əng qong bir guruhi. Bu guruhtiki barlik bankilarni bir birigə baqlap turoquqi əsasiy yip uqini eniklax uqun, birinqi, ikkinqi wə uqinqi dərjidediki “katnixix”ni, yaki

① R. Lifman. «Katnixix wə məbləoş selix gongsisi. Həzirki zaman kapitalizimi wə kimmətkə igə belətlər kəspi toqrisida tətqiqat», 1909- yil, Yəna 1- nəxri, 212- bət.

birinqi, ikkinqi wə üqinqi dərividiki bekinixni (kiqkrək bankilarning “German bankisi”ğa bekinixini) enik ayriweliximiz kerək. Buning nətijisidə əhwal təwəndikidək bolidu[Ⓣ]:

	birinqi dərivilik bekinix:	ikkinqi dərivilik bekinix:	üqinqi dərivilik bekinix:
“German bankisi”	baxtin - ahir katnaxkanlar.....	17 banka;	buning iqidiki 9 banka yənə 34 bankiğa katnaxkan;
	kərəlsiz katnaxkanlar.....	5 banka;	buning iqidiki 4 banka yənə 7 bankiğa katnaxkan.
	bəzi waqitlarda katnaxkanlar.....	8 banka;	buning iqidiki 5 banka yənə 14 bankiğa katnaxkan;
			buning iqidiki 2 banka yənə 2 bankiğa katnaxkan.
jəmi.....		30 banka;	buning iqidiki 14 banka yənə 48 bankiğa katnaxkan;
			buning iqidiki 6 banka yənə 9 bankiğa katnaxkan.

“Bəzi waqitlarda” “German bankisi”ğa qaraxlik boləjan “birinqi dərividə bekinidiojan” 8 banka iqidə 3 qət’əl bankisi bar: Biri Awstriyə bankisi (Wena “banka birləxmisi” — «*Bankverein*»), ikkisi Rosiyə bankisi (Sibiriyə soda bankisi wə Rus taxki soda bankisi). “German bankisi” guruhığa biwastə yaki wastilik,

Ⓣ Alfred Lənsburg. «Germaniyə banka kəspidiki katnixix tüzümi» (Alfred Lansburgh: «*Das Beteiligungssystem im deutschen Bankwesen*») «Banka» zornili, 1910- yil 1- san, 500- bətkə qaralsun.

tamamən yaki kismən katnaxkan bankilar jəmi 87 bolup, bu guruhning igidarqilioqidiki kapital, əzining wə baxkilarningkini qoxup həsapliqanda, jəmi 2 - 3 milyart mark.

Bir banka muxundak bir guruhka yetəkgilik kiliwatkan ikən həmdə kiqikrək baxka 5-6 banka bilən keli-xim tüzux arkilik zayomoqa ohxax intayin zor, intayin paydilik boləjan pul muamilə kəspini bijiriwatkan ikən, dimək, bu bankining “wastiqilik” rolini ətəx dairisidin allikaqan qikip, nahayiti az sandiki longduən kiloquqlarning ittapaqoqa aylinip qalojanliqi bəkmu roxən.

Riserning biz kiskiqə nəkil kəltürgən təwəndiki tongji məlumatliridin 19- əsirning ahirliri wə 20- əsirning baxlirida Germaniyə banka kəspining mərkəzlixining intayin tez sür'ət bilən tərəkki kilojanliqini kərüwelixka bolidu:

Berlindiki 6 qong bankioqa karaxlik organlar

yillar	Germaniyidiki tar-mak or-ganlar	pul amanət qoyux bə-lümi wə te-gixip berix orni	baxtin-ahir katnaxkan Germaniyə həssidarlik bankisi	organ-lar-ning omumi sani
1895-.....	16	14	1	42
1900-.....	21	40	8	80
1911-.....	104	276	63	450

Kөрүп turuptimizki, banka torlirining kengiyixi xunqə tez boləjan, u pütün məmlikətning həmmə yerigə yeyilip, barlıq kapitalni wə pul kirimlirini jəmləp, nəqqə mingliojan tarkaq igilikni birləxkən, məmlikətlik kapitalistik igilikkə aylandurojan, uningdin keyin yənə dunyawı haraktirlik kapitalistik igilikkə aylandurojan. Yukurida kəltürülgən nəkildə Xultse - Gewernitsning hazırkı zaman burzuaziyisining siyasi iktisadioja wəkillik kilip eytkən “hökük təksim kiliwelix” digini, əmiliyətə, awilisida “mustəkil”rak boləjan, enikrak kilip eytkanda, məhəlliwi haraktirda boləjan, baxkılar bilən alaqə baqlimiojan igilikləni barojanseri kəpləp birləxkən bir mərkəzge karaxlik kilixtin ibarət. Əmiliyətə, bu **hökükni mərkəzləxtürüx** digənlik, xundakla longduən hojayinlarning rolini, əhmiyitini wə küqini küqəytix digənlik.

Konirak kapitalistik məmlikətlərdə, bundak “banka torliri” tehimu koyuk. 1910 - yili Ən'gliyidə — Irlandiyimu xuning iqidə — barlıq bankılarning xəbiliri jəmi 7 ming 151 idi. Buning iqidə, 4 qong bankining hər birining 400 din artuk xəbə bankisi bar idi (447 din 689 ojiqə), buningdin baxka yənə 4 qong bankining hər birining 200 din artuk xəbə bankisi, 11 bankining hər birining 100 din artuk xəbə bankisi bar idi.

Fransiyidiki əng qong **3** bankining — Lion amanət-

qərz bankisi (*Crédit Lyonnais*), Guomin kərəli toxmioqan qəklər bankisi (*Comptoir National*) wə bax gongsi (*Société Générale*) ning — kəspiy ixliri wə xəbə banka torlirining tərəkkiyat əhwali təwəndikiqə^①:

	xəbə bankilar wə pul amanət qoyux bəlümi- ning sani		kapital sani (milyon frank hesawida)		
	yərlik orun- larda	Parızda	jəmi	özining	baxqı- larning
1870- yili	47	17	64	200	427
1890- yili	192	66	258	265	1245
1909- yili	1033	196	1229	887	4363

Riser hazırkı zaman qong bankilirining “alakili-xix” alahidiliklirini qüxəndürüx üqün, Germaniyə wə dunya böyiqə əng qong bankilarning biri bolqan “Kərəli toxmioqan qəklər gongsisi” («*Disconto - Gesellschaft*») (uning kapitali 1914- yili 300 milyon markka yətkən)ning tapxuruwalqan wə tarkatqan hət - qəklirining tongji sanini dəlil kılıp kəltüridu:

	hət-qəklər sani tapxuruwelinqini tarkitilqini	
1852-yili.....	6135	6292
1870-yili.....	85800	87513
1900-yili.....	533102	626043

^① Ogen Kaufman. «Fransiyə banka kəspi» (*Eugen Kaufmann: «Das französische Bankwesen»*) 1911- yil Tubing'en nəxri, 356- wə 362- bətlər.

Parizdiki qong banka — “Lion amanət - kərz bankisi”da hesab aqquqilarning sani 1875 - yili 28 ming 535 boləjan bolsa, 1912 - yili kəpiyip 633 ming 539 oja yətkən.^①

Bu addi rəkəmlər kapitalning mərkəzlixixi wə banka oborot normisining əsüxigə əgixip, bankilarning rolining tüptin əzgərgənligini uzun muhakimilərgə kariojanda bəlkim tehimu enik kərsətsə kerək. Tarkək kapitalistlar koxulup bir kolliktip kapitalistkə aylandi. Bankilarning birnəqqə kapitalistning elim - berim hesawatlrini orunlap berixi huddi bir hil noqul tehnika haraktiridiki, noqul yardəmqi haraktirdiki kəsp bilənla xuqullinixtək kərünidu. Lekin, kəspning dairisi kengiyip nahayiti zor dərrijigə yətkəndə, nahayiti az sandiki longduən kiloquqilar pütün kapitalistik jəmiyətiki soda - sanaət kəspini əz qanggilioja eliwalidu - də, banka alakiliri arkilik, elim - berim hesawati wə baxkə pul muamilə kəspi arkilik, aldi bilən hərəkaysi kapitalistning kəspiy əhwalini **enik biliwalidu**, uningdin keyin ular üstidin **nazarət kilidu**, amanət - kərz ixlirini kengəytix yaki azaytix, amanət - kərz ixlirioja kolaylik tuqdurup berix yaki toskunluk kilix usuli arkilik ularoja təsir kərsitidu, əng ahirida bolsa ularning təkdirini **tamamən bəlgiləydu**,

^① Zang Leskur. «Fransiyining pul amanət kəspi» (*Jean Lescure: «L'épargne en France»*) 1914 - yil Pariz nəxri, 52 - bət.

daramitini bəlgiləydu, kapitalini tartivalidu, yaki ularni əzlrining kapitalini tez sür'ət bilən xundakla kəp miktarda axurux imkaniyitigə igə kilidu wahakazalar.

Biz baya Berlin “Kərəli toxmioğan qəklər gongsisi” ning 300 milyon mark kapitali bar diduk. “Kərəli toxmioğan qəklər gongsisi”ning kapitalining kəpiyix jəryanimu Berlindiki “German bankisi” wə “Kərəli toxmioğan qəklər gongsisi”din ibarət əng qong ikki banka otturisdiki zomigərlik hokukini talixix kürixining bir kərünüxi idi. 1870-yili, “German bankisi” tehi bir yengi banka bolup, kapitali 15 milyon markla idi; “Kərəli toxmioğan qəklər gongsisi”ning bolsa, 30 milyon mark kapitali bar idi. 1908-yili, aldinkisining kapitali 200 milyon mark, keyinkisining kapitali 170 milyon mark boldi. 1914-yilə kəlgəndə, aldinkisining kapitali kəpiyip 250 milyon markka yətti, keyinkisi baxka birinqi dərjilik qong banka—“Xafhawzen birləxmə bankisi” bilən birlixip kətkənliktin, uning kapitali kəpiyip 300 milyon markka yətti, bu ikki banka bundak zomigərlik hokukini talixix kürixini elip berix bilən bir wəqitta, yənə baroqanseri kəp wə baroqanseri mustəhkəm boləğan “kelixim”lərnimu tüzüxti, əlwəttə. Tərəkkiyatning bundak jəryani, iktisədiy məsililərnə küzətkəndə, əng mətidil, əng salmaq boləğan burzua islahatqilik nuktiinəziridin hərgizmu qikip ketəlməydiəğan banka

mutəhəssislirininimə təwəndikidək yəkünlərnə qikirixkə məjbur kildi.

Germaniyining «Banka» zornili “Kərəli toxmioqan qəklər gongsisi”ning kapitalining kəpiyip 300 milyon markkə yətkənligi toqrisida mundək dəp yazoqan idi: “Baxkə bankilarmu muxu yoloqə mənqidu, hazır iktisadiy jəhəttə Germaniyigə həkümranlik kiliwatқан 300 kixi bara - bara kemiyip 50 kə, 25 kə qüxüp qalidu hətta uningdinmu azlap ketidu. Əng yengi mərkəzlixix hərkiti banka kəspliri bilənla qəklinidu dəp karaxkə bolmaydu. Hərkaysi bankilar otturidiki koyuk alakə, təbiiki, bu bankilarning himayisi astidiki sanaətgilərnəng sindikalirini yəkinlaxturidu..... Künlərnəng biridə oyoqinip ornimizdin turoqinimizda, həyran boləqan həlda, bizning kəz aldimizda sapla trestlarning turoqanliqini kərimiz, u qaoqda hususi longduənning ornioqə dələt longduənini koyux zərür bolup qalidu. Həlbuki, ixni ərkin tərəkki kilixioqə koyup berip, pay qekining bundək tərəkkiyatni azraq tezlitixigə yol koyuqtimiz digəndin baxkə, həkikətən əzimizni əyiqligüdək birnimə kəlmaydu.”^①

Bu, burzua siyasi pinglunqilirining nailaj qəloqanliqining tipik ipadisi, wəhalənki, burzua alimlirining

^① A. Lənsburg. «300 milyon mark kapitali bar bir banka» (A.Lənsburg: «Die Bank mit den 300 Millionen»), «Banka» zornili, 1914 - yil 1 - san, 426 - bətkə qaralsun.

bundak siyasi pinglunqilar bilən ohxaxmaydioqan yeri xuki, ular tehimu sāmimi əmäs, ular ixning mahiyitini yepixka, ormanni dəräh bilən yoxuruxka küqəp urunidu, halas. Mərkəzlixixning akiwitini kərüp “həyran” kelix; kapitalistik Germaniyə həkümitini yaki kapitalistik “jəmiyət” (“biz”)ni “əyipləx”; “kartel məsilisi” mutəhəssisi Germaniyilik Qirxking Germaniyidiki kartellar goya “tehnika wə iktisatning tərəkkiyatini trestlarəqa ohxax həddidin taxkiri tezlitiwətməydu”^φoqandək Germaniyidiki kartellarni “yakturup”, Amerikidiki trestlardin kərkkinidək, pay qekini kollinix nətijisidə, mərkəzlixixning “tezlixip” ketixidin kərqux — əjiba nailaj qaloqanliqning ipadisi əməsmikin?

Əmma, pakit yənila pakit. Germaniyidə “pəkət” kartellar bar, trest yok, lekin Germaniyigə həkümrənlik kilidioqanlar 300 din axmaydioqan kapital hojayinliridin ibarət. Uning üstigə bundak hojayinlarning sani barəqan-seri aziyip barmakta. Məyli kəndək əhwalda bolsun, məyli qaysi kapitalistik məmlikəttə bolsun, məyli kəndək ohxax bolmioqan banka qanunliri bolsun, bankilar haman kapitalning mərkəzlixixini wə longduən təxkilatlarning wujutka kelix jəryanini zor dərjidedə küqəytidu wə tezlitidu.

^φ Z. Qirxki yazəqan yukuridiki kitap, 128 - bət.

Buningdin yerim əsir burun Marks «Kapital»da mundak dəp yazoƣan idi: “Banka jəmiyət miƣyasida omum həsawat wə ixləpqikirix wastilirining omumi təkسيمat xəklini wujutƣa kəltürdi, lekin bu xəkildinla ibarət, halas” (Rusqə tərjimisi, 3- tom, 2- kسيم 144 - bətkə ƣaralsun⁵). Biz nəqil kəltürgən banka kapitalining əsuxi, əng qong bankilarning tarmaq organliri wə ularning həsap aƣquqilirining sanining kəpiyixi wə baxƣilar toƣrisidiki matiriyallar **pütүн** kapitalistlar sinipining bundak “omum həsawati”ni bizgə konkrit halda ipadiləp beridu, yənə kelip, bu yaloƣuz kapitalistlar sinipiningla omumi həsawati əməs, qünki bankilar barliƣ pul kirimlirini jümlidin uxxaq hojayinlarningmu, hizmətqilərnəngmu, az sanliƣ yukuri təbikiidiki ixqilar-ningmu pul kirimlirini bir yərgə yioƣidu (gərqə wakitlik yioƣsimu). “Ixləpqikirix wastilirining omum təkسيمati”, xəkil jəhəttin ƣarioƣanda, həzirki zaman bankiliridin **əsup qikkan**; bundak əng qong bankilar Fransiyidə bar - yoki 3 tin 6 giqə, Germaniyidə 6 din 8 giqə bolup, ular nəqqə milyartlioƣan pulni baxƣuridu. Lekin, ixləpqikirix wastilirining bundak təkسيمati, **məzmun** jəhəttin eyt-ƣanda, hərgizmu “omumi” əməs, bəlki hususi, yəni u qong kapital (aldi bilən əng qong, longduən kapital)ning mənəpəətigə uyoƣun kelidu, qünki qong kapital həlk ammisi aq - yalingaqliƣta turoƣan, pütүн yeza igiligining

tərəkkiyati sənətin həddidin ziyadə arkıda qalğan, “eəir sənət” baxka barlik sənət tarmakliridin selik yioəiwatkan xaraitta paaliyət elip baridu.

Kapitalistik igilikning ijtimailixixi jəhəttə, pul amanət idariliri wə poqta orunlirimu banka bilən rika-bətlixixkə baxlidi, ularning “həqūki tarkak”rak, yəni ularning təsir dairisi tehimu kəp jaylarəqə, tehimu kəp hilwət yərlərgə wə tehimu kəng ahalilər ammisi iqigə kəngəygən. Amerikidiki bir weyyüənhuy toplioqan banka bilən pul amanət idariliridiki amanət koyuloqan pulning kəpiyix əhwalini selixturup kərsitidioqan tongji matiriyal mana mundak^①:

Amanət koyuloqan pul (milyart mark həsawida)

		1880-yili	1888-yili	1908-yili
Ən'gliyə	bankilarda koyuloqini	8.4	12.4	23.2
	pul amanət idariliridə koyuloqini	1.6	2.0	4.2
Fransiyə	bankilarda koyuloqini	?	1.5	3.7
	pul amanət idariliridə koyuloqini	0.9	2.1	4.2
Germaniyə	bankilarda koyuloqini	0.5	1.1	7.1
	kərz jəmiyətliridə koyuloqini	0.4	0.4	2.2
	pul amanət idariliridə koyuloqini	2.6	4.5	13.9

^① Amerika pütin məmlikətlik pul muamilə weyyüənhuyi (*National Monetary Commission*)ning matiriyali, «Banka» zornili, 1910 - yil 1 - san, 1200- bətkə qaralsun,

Pul amanət idariliri amanət qoyuloqan puloqja 4 pirsənt wə 4.25 pirsənt əsüm tələx üqün, əz kapitalioqja “paydilik” boluqan məbləuq selix orunlirini tepixka, məsilən, qək, rənə katarlik kəsplər bilən xuqullinixka toqra kelidu. Bankilar bilən pul amanət idariliri otturidiki qək - qegra “kündin - kün’gə yokilip” baridu. Məsilən, Buhum wə Erfurtteki sodigərlər jəmiyiti pul amanət idarilirining kərəli toxmioqan qəklər katarlik “nokul” banka kəspi bilən xuqullinixini “mən’i kilix”ni tələp kildi həmdə poqta organlirining “banka” kəspi bilən xuqullinixini qəkləxni tələp kildi^①. Banka karolliri dələt longduən təxkilatliri kütülmigən yərdin üssüp qikiq bizning yenimizda pəyda bolup qalarmu, dəp ənsirəydu. Bundaq ənsirəx bir ixhanidiki ikki kezhang otturidiki rikabəttin baxka nərsə əməs, əlwəttə. Qünki pul amanət idarilirining nəqqə milyart kapitali, əmiliyəttə, bəribir yənila **həliki** banka kapitali hojayinliri tərpidin idarə kilinidu, bu bir təripi; yənə bir tərəptin, kapitalistik jəmiyəttə, dələt longduəni məlum bir sanaət tarmioqidiki wəyran bolay dəp qaloqan milyonerlarning daramətlirini kəpəytix wə uningəja kapalətlilik kilixtiki bir hil wastidin baxka nərsə əməs.

Ərkin rikabət həkümranlik orunda turoqan kona kapitalizimning ornini longduən həkümranlik urunda

^① «Banka» zornili, 1913-yil, 811-bət wə 1022-bət; 1914-yil, 713-bət.

turidioʻan yangi kapitalizimning besixi jiaoyisuoning rolining ajizlixixi jəhəttimu ipadilinidu. «Banka» zornili mundak dəp yazidu: “Burun, bankilar qikiriloʻan kimmətkə igə belətlərninɡ kəp kismini tehi əzining heridarlıri iqidə tarkitalmaydioʻan qaoqlarda, jiaoyisuo muamilə jəhəttə bir zərür wastiqi idi, lekin hazir u bundak wastiqiliktin allikaqan kepkaldi.”^①

“‘Hərkanak banka jiaoyisuodur’, mana bu—hazirki zamandiki məxhür səz. Banka kanqə qongaysa, banka kəspining mərkəzlixixi kanqə ilgirisə bu məxhür səzning həkikətligi xunqə exip baridu.”^② “Ilgiri, 70-yillarda, yaxlarqə bəngwaxlik kילוan <bu jiaoyisuoning 1873- yili gumran boləjanlıoʻi, karhanilarni qalaymikan kuroquqlarıninɡ rəzillikliri⁶ wahakazalar toʻqrisidiki ‘nahayiti mənilik’ bir ixarə> jiaoyisuo Germaniyining sanaətlixix dəwrini aqkan bolsa, hazir bankilar bilən sanaət əz ixlirining həddisidin ‘əzliri mustəkil qikalaydioʻan’ boldi. Məmlakitimizdiki qong bankilarning jiaoyisuoqə həkümranlik kילוanlıoʻi..... dəl Germaniyining intayin təkillik bir sanaət məmlikiti ikənligini kərsitip beridu. Əgər, buning bilən əzlügidin rol oynawatkan iktisadiy kanuniyətlərninɡ dairisi tariyip, banka arkilik elip

^① «Banka» zornili, 1914- yili, 1- san, 316- bət.

^② Oskar Xtilix boshi. «Pul wə banka kəspi» (*Dr. Oscar Stillich: Geld - ond Bankwesen*) 1907 - yil Berlin nəxri, 167 - bət.

berilidioqan mæxsætlik tængxæp turuxning dairisi zor dærijidæ zoriyidioqan boldi, diyilsæ, u halda, az sandiki ræhbærlæarning hæk igiligi jæhættin öz üstigæ aloqan mæs'uliyitimu xu sæwæptin zor dærijidæ eoqirlixidu.”^①

Germaniyilik jiaoshou Xultse - Gewernits ænæ xundak dæp yazoqan idi, Germaniyæ jahan'girligining hamisi, hærkaysi æl jahan'girlirining næziridæ nopuzluk kixi boluqan bu jiaoshou bir “kiqik ix”ni yæni banka arkilik elip berilidioqan bundak “mæxsætlik tængxæp turux” intayin az sandiki “intayin tæxkillik” longduæn kiluquqilarning kæng ammini talan - taraj kilixidin ibaræt ikænligini küqining beriqæ yokka qikiridu. Burzua jiaoshousining wæzipisi pütün iqki sirlarni wæ banka longduæn kiluquqilirining hilmu - hil kuwluq - xumluqlirini eqip taxlax bolmastin, bælki uni bezæp kersitixtur.

Tehimu nopuzluk boluqan iqtisatxunas wæ banka “ærbabi” Risermu tamamæn Xultse - Gewernts jiaoshou-qa ohxax, inkar kilip bolmaydioqan pakittin mænisiz kuruk sæzlær bilæn keqip kutulmaqçi bolup mundak dæydu: “Jiaoyisuo ilgiri pütün igilik üqün wæ kimmætke igæ belætlæarning aylinixi üqün mutlæk zærür bir hil iqtidarqa igæ idi, u waqitta u öz dairisigæ kirgæn iqtisadiy

^① Xultse - Gewernts yazoqan «Germaniyæ amanæt kærz bankiliri»din elindi, «Ijtimai iqtisat hækkidæ omumi mulahizæ», 1915-yil Tubing'en næxri, 101-bætkæ qaralsun.

paaliyatlarning eng toʻgʻra mizani bolupla kalmastin, balki u xu iqtisadiy paaliyatlarning tabii tengxigüqisi diyerlik halda idi, hazir bolsa, bundak iktidar bara - bara yokalmakta.”^①

Ikkinqi türlük kilip eytkanda, bu kona kapitalizim yäni jiaoyisuoning ezi üqün tengxigüqi boluxioqa mutläk ehtiyajlik bolöan erkin rikabät mäzgilidiki kapitalizim allikaqan ötmüx bolup kaldi; uning ornioqa yengi kapitalizim dässidi, bundak yengi kapitalizimda mälum ötkünqi hadisilarning, erkin rikabät bilän longduänning arilaxmisining mälum enik alamätliri bolidu, digen söz. Kixilər tabii halda, bundak eng yengi kapitalizim zadi “ötüp” **nəgə baridu?** dəp soal koyidu. Lekin, burzua alimliri bu soalni koyuxka jür’ət kilalmaydu.

“30 yildin burun, ‘ixqilar’ning jismani əmgigi dairisigə kirməydiöan igilik ixlirining ondin tokkuzini erkin rikabät bilän xuöjullanoquqi karhana igiliri orunlaytti. Hazir bolsa, bundak igilik jəhəttiki əkliy hizmətning ondin tokkuzini **hizmətqilər** üstigə alidiöan boldi. Bu tərəkkiyat jəryanida, banka kəspi rəhbərlik orunda turidu.”² Xultse - Gewernitsning bu ikrarnamisi kixi-

^① Riser yazöan yukurki kitap, 4-nəxri, 629-bət.

^② Xultse - Gewernits yazöan «Germaniyə amanət-kərz bankiliri»din elindi, «Ijtimai iqtisat həkkidə omumi mulahizə», 1915-yil Tubing’ən nəxri, 151-bətkə qaralsun.

larni xu narsini kayta - kayta soraxka məjbur qiliduki, əng yeni kapitalizim yeni jahən'girlik baskuqidiki kapitalizim zadi etüp nəgə baridu? — — —

Mərkəzlixix jəryani tüpəylidin yenila pütün kapitalistik igilikdə rəhbərlik orunda turup keliwatқан az sandiki birқанqə bankilar otturisida longduən kilix keliximi tüzüx, **banka trestliri** uyuxturux haħixi təbii həlda baroĵanseri roxənlixidu wə baroĵanseri küqiyidu. Amerikida hazır tokkuz əməs, bəlki əng qong 2 banka, yeni Milyadir Rokfeller wə Morgan bankiliri 11 milyart mark kapitalni öz kolida tutup turmaqta^①. Germaniyidə, biz yukurida kərsitip etkən “Kərəli toxmioĵan qəklər gongsisi”ning “Xafhawzen birləxmə bankisi”ni yutuwaloĵanliĵidin ibarət pakit jiaoyisuo mənəpətigə wəkillik kiləuqi «Frankfurt geziti»ning təwəndiki baħani berixigə səwəp boldi:

“Bankilarning künsanap mərkəzlixixigə əgixip, adəttə kərz pul berələydiĵan organlarmu kemiyyidu, buning bilən, yirik sanaət az sandiki banka guruħliriĵa tehimu bekinidiĵan bolup qalidu. Sanaət bilən pul muamilə saħəsidikilər otturisidiki munasiwət koyuq boloĵan əħwalda, banka kapitaliĵa eħtiyajlik boloĵan sanaət gongsilirining paaliyət elip berix ərkinligi

^① «Banka» zornili, 1912- yil I- san, 435- bət.

qəklimgə uqraydu. Xunga, yirik sanaət bankining kündin - kün'gə trestlixixi (trestka birlixip ketixi yaki trestlaroşa aylinip ketixi)oşa qigix, murəkkəp həssiyat bilən muamilə kilidu; dər wəkə, biz qong banka konserinliri otturisida məlum keliximlərni tüzüx, rikabətni qəkləx jəhəttə məlum keliximlərni tüzüx baxlanoşanlıoşini kəp kətimlap kərduq.”^①

Banka kəspi tərəkkiyatining əng yengi muwəp-pəkiyiti yənila xu longduən.

Banka bilən sanaətning ziq munasiwitigə kəlsək, bankilarning yengi roli dəl muxu jəhəttə əng roxən ipadilənsə kerək. Bankining məlum karhana igisining kərəli toxmioşan qekigə pul berixi, uningoşa elim - berim həsawati eqip berixi wə xuningoşa ohxax kəsplər, ayrim - ayrim karioşanda, bu karhana igisining mustə-killioşini zərriqimu keməytmigəndək, bankimu adəttiki wastilik rolini oynax dairisidin qikip kətmigəndək turidu. Əmma, mubada bu kəsplər baroşanseri kəpəysə, baroşanseri küqəysə, mubada banka kəp miqtardiki kapitalni əzining kolioşa “yioşip” alsa wə mubada məlum karhanining elim - berim həsawatini bejirix bankini bu heridarning iktisadiy əhwalini tehimu

^① Xultse - Gewernits yazoşan yukuridiki məkalidini elindi, «İjtimai iktisat həkkidə omumi mulahizə», 155- bətkə karalsun.

təpsili, tehimu toluq bilix imkaniyitigə igə kilsa (əmilijəttə, muxundaq boluxi enik), u həlda, buning nətijisi sanaət kapitalistining bankioğa baroqanseri pütünləy bekinip kelixidin ibarət bolidu.

Xuning bilən bir wakitta, banka bilən əng qong soda, sanaət karhaniliri otturisdiki xəhsi birlixix digən nərsimu tərəkki kilidu, əzara pay qeki igəlləx, banka wə soda - sanaət karhanilirining jingliliri əzara qarxi tərəpkə təptix (yaki dongshi) bolux arkilik, kündin - kün'gə bir birigə qoxulup baridu. Germaniyilik iktisatxunas Edels muxundaq xəkildiki kapitalning mərkəzlixixi wə karhanilarning mərkəzlixixi toqrisidiki intayin mupəssəl matiriyallarni toplioqan. Berlindiki əng qong 6 banka əzlrining jinglilirining wəkilligi bilən 344 sanaət gongsioğa katnaxti, dongshilirining wəkilligi bilən yənə 407 gongsioğa katnaxti, xuning bilən, katnaxkan gongsilar jəmi 751 gə yətti. 289 gongsining hər biridə, ularning ya ikkidin təptixi bar idi, ya ular bax təptixlik orunni igəlliwəloqan idi. Bu soda - sanaət gongsilirida suoqurta ixliri, katnax - tiransiport, axpuzul, tiyatirhana, nəpis sən'ət ixliri wə baxkildardin ibarət hər hil - hər yangza kəsplər bar idi. Yənə bir tərəptin, bu 6 bankining təptix həy'itidə (1910 - yili), Krup gongsisining jinglisi, qong parahot gongsisi «Hapag»

(Hamburg — Amerika)^①ning jinglisi wə baxqilarni öz iqiğə aloqan 51 əng qong sanaətqi bar idi. 1895 — 1910 - yillarda, bu 6 bankning hər biri nəqqə yüzliğən (281 din 419 ojiqə) sanaət gongsiliri üqün pay qeki wə kərz beliti tarkitix ixlirioğa kətnaxti^②.

Bankilar bilən sanaət “xəhsi birlixix”ni yoloğa koydi, buningdin taxkiri, bu ikkisi yənə həkümət bilən “xəhsi birlixix”ni yoloğa koydi. Edels mundaq dəp yazidu: “Ular təptixlik orunni nahayiti abroyluk xəhslərgə wə burunqi həkümət əməldarlırioğa əzlügidin ətünüp beridu, bu kixilər gongsini həkümət dairiliri bilən alakə kıləjan qaojda birmundə kolaylıqlarəğa igə bolidioğan kılıdu <!!>” “qong bankilarning təptix həy’itidə, adəttə, guohuyning yiyüənliri yaki Berlin xəhərlik yihuyning yiyüənliri bolidu.”

Buningdin xuni kərüwelixkə boliduki, qong kapitalistlarning longduən təxkilatlıri digən nimilər barlık “təbii” wə “oqəyri təbii” yollar bilən intayin tez sür’əttə məydanəğa kəlməktə wə rawajlanmakta. Həzirki zaman kapitalizim jəmiyitidiki nəqqə yüzliğən pul

① «Hamburg — Amerika kitiəsi halta toxux həssidarlık gongsisi». — Təhrirdin.

② Edels yazəjan yukuridiki kitap wə Riser yazəjan yukuridiki kitap.

muamilə karolliri otturisdiki məlum ix təksimati kədəm - baskuqluk halda xəkillənməktə:

“Ayrım qong sanaətgilərnıng paalıyət dairisi baroıanseri kengəygən” (məsilən, banka dongshihuy-lirioıa katnıxix katarlıklar), “yərlik bankılarnıng jınglıliri məlum bir sanaət rayonını məhsus baxkuroıandın taxkiri, qong banka rəhbərliri otturisdiki məhsus-lixixmu məlum dərıjıdə küqəyməktə. Bundak məhsus-lixix pəkət pütün banka karhanılirınıng kəlimi intayın zorayoıan, bolupmu bankılarnıng sanaət bilən bolıan alakisi intayın kengəygən qaoıdila, andın əməlgə exixi mümkin. Bundak ix təksimati ikki tərəptin elip berilidu: Bir tərəptin, pütkül sanaət sahəsi bilən alakilixix məhsus hizmət tərəkisidə bir jınglıoııla tapxurulidu; yənə bir tərəptin, hər bir jınglı birnəqqə karhana yaki kəsp wə mənpeət jəhəttin bir birigə yekin bolıan birnəqqə top karhana üstidin nazarət kilixni öz üstigə alidu.....” (Kapitalizim tərəkki kilip hərkaysi karhanılar üstidin təkillik asasta **nazarət kilalaydıoıan** dərıjigə yətti) “..... məlum bir jınglı Germaniyə sanaitini məhsus baxkuridu, hətta Germaniyınıng oıərbıy kismidiki sanaətni məhsus baxkuridu” (Germaniyınıng oıərbıy kismi Germaniyə sanaiti əng tərəkki tapkan rayon), “yənə bəzi jınglılar bolsa, məhsus halda qət’əl wə qət’əl sanaiti bilən alakə baolıax, sanaətgilər wə

xuningoşa ohxaxlarning xəhsi əhwalini igəlləx wə jiaoyisuoning kəspiy ixlirini baxqurux wahakazalarni öz üstigə alidu. Uningdin baxka, banking hər bir jinglisi yənə, kəpinqə, məlum jay yaki məlum sanaət tarmaklirini məhsus baxkuridu: Bəziliri, اساسən, eliktir gongsisining təptix həy'itidə ixləydu, bəziliri huaxüe zawutliri, piwa zawutliri yaki xekər zawutlirida ixləydu, bəziliri bolsa yəkkə karhanilarda ixləydu, xuning bilən bir waqıtta, yənə suqurta gongsisining təptix həy'itigə katnixidu..... Kiskisi, banka kəspining kengiyixigə wə kəsp türliirining kəpiyixigə əgixip, qong bankilarda banka rəhbərlirining ix təksimati, xübhisizki, tehimu inqikiləydu, buningdin məxsət (buning nəti-jisi) — ularning bilimini atalmix noqul banka kəspi dairisidin az - maz axurup, ularni tehimu obdan həküm kilalaydiqan kilix, sanaətning omumi məsililirini həmdə hərkaysi sanaət tarmaklirining alahidə məsililirini tehimu pixxik bilidiqan kilix wə ularda banking sanaəttiki təsir dairisi iqidə paaliyət elip baridiqan iqtidarni yetixtürüx. Bu qarilərdin taxkiri, banka yənə küqining beriqə sanaət ixlirioşa pixxik xəhslərni, karhana igilirini, burunki əməldarlarni bolupmu tēmür-yol wə kan qezix tarmaklirida ixligən əməldarlarni tallap, öz bankisining təptix həy'itigə katnaxturidu”

wahakaza.^①

Fransiyə banka kəspidimu muxundak organlar bar, biraq xəkli az - maz ohximaydu. Məsilən, Fransiyidiki əng qong 3 banking biri boləjan “Lion amanət - kərz bankisi” hər yili 600 - 700 ming frank sərɓ kildiojan, daim 50 nəqqə gongchengshi, tongjixüexunas, iktisat-xunas, kanunxunas wə baxkilar ixləydiojan məhsus bir “pul muamilə ahbaratlırini toplax bəlumi” (*service des études financières*) təsis kildi. Bu bəlüm yənə 8 bəlüm-qigə bəlün'gən: Biri, məhsus sanaət karhaniliri toqrısidiki ahbaratlarni toplaydu, yənə biri, omumi tongjilar üstidə tətqik kilidu, üqinqisi bolsa təmüryol wə parahot gongsilirini, tətinqisi belətlərnı, bəxinqisi bolsa maliyə ixlirioja dair doklatlarni tətqik kilidu wahakazalar.^②

Nətijidə, bir tərəptin, banka kapitali bilən sanaət kapitali barəanseri bir birigə qoxulup ketidu, yaki N. I. Buharin taza jayida eytkinidək, barəanseri arilixip əskən bolidu; yənə bir tərəptin, banka tərəkki kilip həkiki “həmmigə qadir haraktir”oja igə organoja aylinidu. Biz bu jəhəttə həmmidin kəp tətqik kilojan yazojuqi Edelsning bu məsiligə boləjan toqra qarixini nəkil kəltürüxni zərür dəp hesablaymiz:

^① Edels yazəjan yukuridiki kitap, 157- bət.

^② Ogen Kaufmannıng Fransiyə bankiliri toqrısidiki makalisidin elindi, «Banka» zornili, 1909- yil 2- san, 851- bət wə unıngdin keyinki bətlərgə qaralsun.

“Biz pütün sanaət alakiirini təkxürüx nətijisidə, sanaət üqün ixləydiqan pul muamilə organlirining **həmmigə kadir həraktiroğa** igə ikənligini sezimiz. Qong bankilar, baxka xəkildiki bankilarning əksiqə, xuningdək bankilarning əzlrining dəssəp turoqan ziminidin ayrilip qalmasıqliri üqün, məlum jəhəttiki kəsp bilən yaki məlum bir sanaət tarmioqining ixi bilən məhsus xuoqullinixning zərür ikənligi toqrisida bəzidə əsərlərdə otturoğa qoyulidiqan tələpning əksiqə, haman mümkün qədər ohxax bolmioqan rayonlarda wə ixləpqikirik tarmaklirida sanaət karhaniliri bilən alakə baqlaxka tirixidu, hərkaysi jay yaki hərkaysi sanaət tarmaklirida hərkaysi karhanilarning tarihiy əhwali ohxax bolmioqanlıqi tüpəylidin kelip qikqan kapital təksimatining təkxisizligini yokitixka tirixidu.” “Bir hil yüzlinix bankining sanaət bilən bolqan alakisini omumi hədisigə aylanduridu, yənə bir hil yüzlinix bolsa bundak alakini tehimu mustəhkəmləydu wə küqəytidu; bu ikki hil yüzlinix gərqə 6 qong bankida toluk əməlgə axmioqan bolsimu, lekin ohxax dərijidə zor kələmdə əməlgə axkan.”

Soda - sanaətgilər iqidə bəzilərnin bankining “terorluqi”din zarliniwatqanlıqini pat - pat anglaymiz. Qong bankilar təwəndə kəltürüldiqan misallarda kərsitilgəndək “buyruk qüxürüwatkan” yərdə bundak

xikayətlərni anglaxmu əjəplinərlik əməs. 1901 - yil 11 - ayning 19 - küni, Berlindiki *D* bankiliridin (əng qong 4 bankining isimliri *D* hərpi bilən baxlinidu) biri “Ximaliy Germaniyə - ətərbiy Germaniyə - ottura Germaniyə simont sindikati” baxqarmisioğa mundak bir parqə hət yazidu: “Baxqarmingizlarning muxu ayning 18 - küni məlum gezittə elan kiləjan ukturuxini kərüp, sindikatingizlarning muxu ayning 30 - küni eqilidiojan omumyioğınida, karhaningizlarni islah kilidiojan lekin bankimiz qobul kilalmaydiojan bəzibir qararlar maqullinixi mümkin dəp qariximizə toqra kəldi. Xu səwəptin, intayin əpsuslinimizki, sindikatingizlar bəhrimən boluwatqan kərz pulni tohtitip qoyuxka məjburmiz Əgər xu omumyioğında, bankimiz qobul kilalmaydiojan qararlar maqullanmisa həmdə kəlgüsidimu bundak qararlarni maqullimaslik toqrisida tegixlik wədə berilsə, bankimiz sindikatingizlarəja yengidin kərz pul berix məsilisi üstidə tənən ətküzüxni halaydu.”^①

Əmiliyətə, bumu dəl kiqik kapitalning qong kapitalning zulmi üstidin kiliwatqan zari, halbuki, bu yərdə “kqiqik” kapitalniğ qatarioğa pütün bir sindikat kirip qələjan, halas! Qong kapital bilən kiqik kapital

^① Oskar Xtilix boshi. «Pul wə banka kəspi», 1907- yil Berlin nəxri, 148- bət.

otturisdiki kona kürəx yengi wə mislisiz yukuri tərəkkiyat baskuqida əsligə kəlməktə. Əlwəttə, yüz milyonliqan dəsmayigə igə qong banka karhanilirimu tehnika tərəkkiyatini ilgirikigə əsla selixturup bolmaydioqan usullar bilən ilgiri süridu. Məsilən, bankilar məhsus tehnika tətqikat jəmiyətlirini təsis kilidu, tətqikat nətijiliridin pəkət “dost” sanaət karhanilirila bəhrimən bolalaydu, əlwəttə. “Eliktirlik tēmüryol məsilisini tətqik kilix jəmiyiti”, “Mərkiziy pən - tehnika tətqikat idarisi” qatarliklar ənə xu tiptiki organlar.

Həlk igiligidə bəzi yengi xərt - xaraitlarning wujutka keliwatkanliqini qong bankilarning rəhbərliri kərməy qalmaydu, lekin ular bu yengi xərt - xaraitlar aldida ilajsiz bolup qalidu.

“Yekinki birkanqə yildin buyan, — dəp yazidu Edels, — qong banka jinglilirining wə təptixlirining almixip turux əhwalini təkxürüp qikқанliki kixi xuni səzməy qalmayduki, hokuk sanaətning omumi tərəkkiyatıqə paal qol tikixni qong bankilarning zərür, barqanseri jiddilixiwatқан wəzipisi dəp karaydioqan bəzi kixilərnin qolıqə tədrıji yosunda etməktə həmdə muxu səwəptin bu kixilər bilən kona banka jingliliri otturısida, kəspiy jəhəttə, tolarak xəhsi munasiwət jəhəttə pikir ihtilapliri kelip qikmaqta. Mahiyəttə, gəp, bir hil amanət - kərz orgini bolqan banka sanaitining

ixləp qikirix jəryanioja qol tikkanlioqi üqün ziyanoja uqrap qalarmu; amanət - kərz ixlirida wastiqi boluxi bilən kilqə munasiwiti bolmiojan kəsp bilən xuqullan- ojanlioqi wə əzini sanaəttiki nərķ - nawaning qarqularqə idarə kilixioja burunkidinmu bəttərrək boysundurup koyuxi mümkin boləjan bundak kəsp bilən xuqullanəjanlioqi üqün, uning əzining mustəhkəm pirinsipliri wə ixənqlik paydiliri qurban bolup ketərmu, digən məsilidə. Kona banka rəhbərlirining tolisi muxundak dəydu. Lekin, yengi qikkan rəhbərləning tolisi bolsa sanaət məsilisigə paal qol tikix huddi hazırki zaman yirik sanaitining wujutqa kelixigə əgixip qong bankilarning wə əng yengi sanaət banka kəspining mukərrər yosunda məydanəja kəlgənligigə ohxax mukərrər, dəp həsaplaydu. Ikki tərəpning pikri pəkət bir nuqtidila yəni kəpçilik: qong bankilarning yengi kəspliridə, həm heqkəndak mukim pirinsip yok, həm heqkəndak konkirit məksət yok, dəp həsapliojan nuqtidila ohxixip ketidu.”^①

Kona kapitalizimning wakti ətüp kətti. Yengi kapitalizim bolsa, məlum bir tərəpkə ətüxtur. Longduən bilən ərkin riqabətəni “yaraxturux” üqün “mukim pirinsip wə konkirit məksət”ni tepixqa urunux hərgiz-

① Edels yazəjan yukuridiki kitap, 183 — 184- bətlər.

mu əməlgə axmaydıoan ix, əlwəttə. Əmiliyətqilə-
ning ikrari kapitalizimning hamiliridin boləoan Xultse -
Gewernits, Lifman katarlik “nəziriyiqi”ləarning “təxkil-
lik” kapitalizimning ajayip yaxhiliklirini əməldarlik
tələppuzi bilən mahtap eytkən mədhiyilirigə pütünləy
ohximaydu.

Qong bankilarning “yengi kəspliri” zadi kaqan
toluk bərpa boldi, digən bu möhim soaləoə biz Edelstin
helila enik jawap alalaymiz:

“Sanaət karhaniliri otturisdiki alakilər wə uning
yengi məzmunliri, yengi xəkilliri, yengi organliri yəni
həm hokukni mərkəzləxtüridioan, həm hokukni bəlüxü-
walidioan pirinsip boyiqə təxkillən’gən qong bankilar-
ning həlk igiligidə wəkillik haraktirioə igə hədisilərdin
bolup kelixi 19- əsirning 90- yilliridin burun bolmisa
kerək; məlum mənidin eytkanda, hətta buning baxlinix
nuqtisini 1897- yilioə sürux mümkin, u qaoəda hər hil
karhanilar qong ‘koxulux’ni yoloə koyoan, bankilar-
ning sanaət siyasitigə maslixix üqün, hokukni bəlüxü-
walidioan yengi xəkildiki təxkilatlarni tunji kətim
məydanəoə kəltürgən. Bəlkim bu baxlinix nuqtisini
tehimu kəynigə sürux mümkin, qünki, pəkət 1900- yil-
diki weyjila sanaət wə banka ixlirining mərkəzlixix
jəryanini zor dərijidə tezlətti, bu jəryanni mustəhkəm-
lidi, banka bilən sanaətning alakisini tunji kətim qong

bankilarning həkiki longduənigə aylandurdi həmdə bundak əlakini zor dərijidə koyuqlaxturdi wə küqəytti.”^①

Kiskisi, 20- əsir kona kapitalizimdin yengi kapitalizimə, omumi kapital həkümrənliqədin pul muamilə kapitali həkümrənliqəyə ətuxning burulux nuqtisi.

3. PUL MUAMILƏ KAPITALI WƏ PUL MUAMILƏ GUATOULIRI

“Barəanseri kəpligən sanaət kapitali, — dəp yazidu HİLferding, — sanaət kapitalini ixlətküqi sanaətqilərgə təəlluk bolmay qalmaqta. Sanaətqilər kapitalni pəkət bankilar arkiliklə idarə kilalaydu, sanaətqilər üqün eytkanda, bankilar xundak kapitaləyə igidarqilik kiləyüqi. İkkinqi tərəptin, bankilarmu barəanseri kəpligən kapitalini nailaj sanaətkə muqimlaxturidu. Xunglaxka, bankilar barəanseri sanaət kapitalistliqəyə aylinip kalidu. Bundak usul bilən əmiliyətə sanaət kapitaləyə aylinip qaləyan banka kapitalini yəni pul xəklini aləyan kapitalni mən pul muamilə kapitali dəp ataymən.” “Pul muamilə kapitali bankilar tərpidin baxqurulidəyan, əmma sanaətqilər tərpidin ixlitilidəyan kapital.”^②

^① Edels yazəyan yukuridiki kitap, 181- bət.

^② R. HİLferding. «Pul muamilə kapitali», 1912- yil Moskva nəxri, 338 — 339- bətlər.

Bu t birning k mt k yeri xuki, uningda  ng mohim amillardin biri yəni ixl pqi rixning m rk zlixixi bilən kapitalning m rk zlixixi t r kqi k lip nahayiti yukuri d rijig  y tk nd , longdu nni p yda k lidi janli ji, b lki longdu nni p yda k l janli ji k rsitilmig n. Lekin, H lferdingning p t n bayanida bolupmu mən bu t birni k q r wal jan bapning aldidiki ikki bapta, **kapitalistlar longdu n t xkilatlrining** roli t kitl p k rsitilg n.

Ixl pqi rixning m rk zlixixi; mərkəzlixix arksida  s p qikqan longdu n; banka bilən sanaətning bir birig  k xulup ketixi yaki arilixip  s xi, — pul muamil  kapitalining wujutka kelix tarihi w  bu u umning məzmunu muxular.

 mdi biz, shangpin ixl pqi rix w  hususi mələk-qilikning omumi xaraitida, kapitalistlar longdu n t xkilatlrining “tjariti”ning kandak k lip muk rr r yosunda pul muamil  guatoulirining h k mranli ji ja aylinidi janli jini bayan k lip ətüximiz ker k. Xuni k rsitip  t x kerəkki, Germaniyining (yal quz Germaniyiningla  m s) burzua ilim - p ni sah sidikil rning w killiri, məsilən, Riser, Xultse - Gewernits, Lifman katarlik kixilər p t nl y jahan'girlikning w  pul muamil  kapitalining h miliri. Ular guatoularning x killinixidiki “iqki sir”larni, guatoularning k llan jan usullirini, guatoularning “normal w    yri normal”

yollar bilən tapқан kırımning sanini, guatoularning guohuy bilən bolojan alakisini wə baxqilarni eqip taxlimastin, bəlki ularni küqining beriqə yapidu wə bezəp kərsitidu. Ular bu “qol tutidiqan məsililər”din qətləp ətüp, pəkət bəzi həxəmətlik wə müjiməl səzlər bilənla banka jinglilirini “məs’uliyətqan” boluxka qakiridu, Prussiyə əməldarlırining “burqini ada kilix rohi”ni mahtaydu, kilqə mohim bolmioqan “nazarət kilix” wə “tərtip - kaidə” kanun layihiliridiki uxxaq - qüxxək nərsilərnı goya rastək təhlil kilip, quruq nəziriyiwazlik nəyrənglirini kilidu, məsilən, Lifman jiaoshou təp tartmastin mundak bir “ilmiy” təbirni yezip qikidu:.....

**“Soda digən nərsə baylik toplax, baylik saklax wə uni
baxqilarning ihtiyariqə yətküzüp berixtin ibarət bir
hil okət”**^① (təkitləx bəlgisi wə kenik hətlər məzkur jiaoshouning əsiridə əsli bar) Dimək, mal almax-turuxning nimə ikənligini bilmigən iptidai adəmlərdimu soda bolojan ikən - də, bəlki u, sotsiyalistik jəmiyəttimu məwjut bolup turiweridikən - də!

Lekin, pul muamilə guatoulirining kixini həyran qaldurarlik həkümranlıqı toqrısıdiki kixini həyran qalduridiqan pakitlar kixini tolimu qəqütidu, xunga, kapitalistik məmləkətlərnıng həmmisidə, məyli Ameri-

① R. Lifman yazojan yukuridiki kitap, 476- bət.

kida, Fransiyida yoki Germaniyida bolsun, xundak əsərlər meydanəja qiktiki, bu əsərlər, gərqə burzuaqə nuktiinəzərdə bolsimu, lekin pul muamilə guatoulirini hər halda əmiliyətkə uyoqunrak təswirləp bərgən wə tənkit kiloqan, bundak tənkit — mixqanlarqə tənkit, əlwəttə.

Yukurida kiskiqə tohtilip ətkən “katnixix tüzümi” möhim məsilə katarida otturiəja koyuluxi lazim. Germaniyə iktisatxunasi Heyman ehtimal məsilining mahiyitigə həmmidin burun etiwər bərgən bolsa kerək, uning kəndak bayan kiloqanliqəja qarap bakayli:

“Rəhbər bax gongsini (səzmu - səz tərjimisi “ana gongsi”) tizginləydu; bax gongsi yənə əzigə bekinidiqan gongsilar (“kiz gongsilar”)əja həkümranlik kilidu; Bekinda gongsilar yənə ‘nəwrə gongsilar’əja həkümranlik kilidu wahakazalar. Xuning bilən anqə kəp kapitaləja igə bolmiqandimu oqayət zor ixləpqikirix orunliriəja həkümranlik kiloqili bolidu. Əmiliyəttə, həssidarlik gongsisining 50 pirsənt kapitaliəja igə boləjanda, kəpinqə, xu pütün gongsini tizginligili bolidu. Xuning üqün bir rəhbər pəkət bir milyon kapitaləja igə bolsila, hərkaysi ‘nəwrə gongsilar’ning 8 milyon kapitalini tizginliyələydu. Mundak ‘girəlixip’ ketiwəridiqan bolsa, u qaoqda bir milyon kapitaləja igə bolsila, 16 milyon, 32 milyon kapitalni hətta uningdin-

mu kəp kapitalni tizginligili bolidu.”^①

Əmiliyətə təjribilər xuni ispatlidiki, pəkət həssidarlik gongsisining 40 pirsənt pay qeki igəlliwelinsila həssidarlik gongsisining kəspini tizginliwaləjili bolidu,^② qünki haman bir kisim tarkak həldiki uxxak payqiklarning payqiklar omumyiojiniəja wahakazalarəja katnixixi əmiliyətə pütünləy mümkin əməs. Burzua kazzapliri wə jihuyzhuyiqi “sotsiyal demokratlar” gərqə pay qekigə igidarqilik kilix həkukining “demokratiyilixixi” digən nimə “kapitalning demokratiyilixixi”ni kəltürüp qikirxi, uxxak ixləpqikirixning roli wə əhmiyiti katarliklarni küqəytixi mümkin dəp ümit kütkini bilən (yaki əzlrining ümit kütüwatkanliəjəja baxkılarni ixəndürməkqi boləjini bilən), əmiliyətə u, pul muamilə guatoulirining küqini axuruxning bir hil wastisidin baxka nərsə əməs. Xuning üqün, bir kədər aləja kətkən yaki kərirak wə “təjribilik”rək kapitalistik məmlikətlərdə kanun uxxakrak pay qəklirini qikirixka ruhsət kilidu. Germaniyidə kanun ming markliktin təwən pay qekini qikirixka ruhsət kilmaydu, xunglaxka, Germaniyə pul muamilə hojayinliri Ən’gliyidə kanunning bir funt isterling (20 mark bilən barawər, təhminən 10

① Həns Gedion Heyman. «Germaniyə qong polat - tēmür sanaitidiki arilaxma karhanilar», 1904-yil Xtutgart nəxri, 268—269-bətlər.

② Lifman yazəjan yukuridiki kitap, 1-nəxri, 258-bət.

rublioğa toqra kelidu)lik pay qeki qikirixkimu ruhsət kiloñanliqini kergəndə, uningə bəkmə həwəs kilidu. Germaniyidiki əng qong sanaətqilərdin wə “pul muamilə karolliri”din biri boləjan Zimens 1900-yil 6- ayning 7- küni Germaniyə guohuyida “bir funt isterlinglik pay qeki Britaniyə jahan’girliğining asasi”^① digən idi. Rosiyə Marksizimining asası dəp hesaplanojan wə jahan’girlikni məlum bir millətning tuhumi buzukluoqıdur dəp hesapliojan taza bolmiojur bir yazoquqioğa kariojanda, bu sodigərnıng jahan’girlikning nimə ikənligini helila qongkur, helila “Marksizimqə” qüxən’gənligi kərünüp turuptu..... .

Lekin “katnixix tüzümi” longduən kilojuqılarning təsir küqini zor dərjide axurupla qalmay, bəlki yənə ularni jazoğa uqrimastin, öz beximqilik bilən xərməndilərqə iplas kuwluk - xumluqlarni kilix, ammini kattik ekispilatatsiyə kilix imkaniyitigə igə kilidu, qünki “ana gongsi”ning rəhbərliri, xəkil jəhəttə, kanuniy jəhəttə “kiz gongsilar” üqün jawapkar əməs, “kiz gongsilar” “mustəkil” bolup hesaplinidu, lekin ular “kiz gongsilar” **arkilik hilmu - hil ixlarni** “qilalaydu”. Təwəndikilər biz Germaniyidə qikidojan «Banka» zornilining 1914- yil 5- aydiki sanidin kəqürüp alojan

① Xultse - Gewernits yazojan yukuridiki məkala, «Ijtimai iqtisat həkqidə omumi mulahizə», 5- tom, 2- san, 110- bətkə qaralsun.

misal :

“Kaseldiki ‘purzina politi hæssidarlik gongsisi’ birkanqə yildin burun Germaniyidiki həmmidin kəp pul tapidioʻan karhanilarning biri həsaplinatti. Keyin, yahxi baxkurulmioʻanliktin, pay əsümi 15 pirsənttin O pirsəntkə qüxüp kaldi. Əslidə, dongshihuy payqiklaroʻa ukturmayla, atakta bar - yoki nəqqə yüz ming mark kapitalila boləan ‘həsiyə’ dəp atilidioʻan əzining bir ‘kiz gongsisi’oʻa **6 milyon mark** kərz bərgən ikən. ‘Ana gongsi’ning pay kapitalidin alahəzəl ikki həssə kəp boləan bu kərz pul ‘ana gongsi’ning balans jədwiligə zadila yezilmioʻan; həsawatni bundak yoxurux pütünləy kanunluk, yənə kelip buni top - toʻqra ikki yiloʻiqə yoxuralioʻan, qünki bundak kilix soda kanunining heqbir maddisioʻa hilap əməs. Bax təptix gərqə məs’ul kixi süpiti bilən bu hil sahta balans jədwiligə qol qoyoʻan bolsimu, lekin u yənila Kasel sodigərlər jəmiyitining huyzhangı bolup keliwərgən. ‘Həsiyə’ gongsisioʻa pul kərz berilgənligidin ibarət bu ixni payqiklar heli wakıt ötkəndin keyin, bu kərz pulning berilixining hata (aptor hata digən səzni tirnak iqigə elip qoyuxi kerək idi) ikənligi baykaləandin keyin, ixning tegi - təktini bilidioʻan kixilər ‘purzina politi hæssidarlik gongsisi’ning pay qekini setixkə baxlioʻan, xuning bilən pay qekining bahəsi alahəzəl 100 pirsənt qüxüp kətkəndin keyin

andin bilgən.....

..... Həssidarlik gongsilirida **daim kərülöp turidioğan balans jədwilidiki bundak muwazinət nəyrəngwazlikli-rining tipik misali** bizgə həssidarlik gongsisi dongshihuyining təwəkkülqilik bilən bundak rəzillikləni kילוanda, nimə üqün hususi karhana igiliridinmu kəprək yeniklik hes kিলidioğanlioğini qüxəndüröp beridu. Balans jədwilini tüzüxning əng yeni usuli dongshilarni əzliri təwəkkülqilik bilən kילוğan xumluklarni addi payqiklardin yoxurux imkaniyitigə igə kilipla qalmas-tin, bəlki esaslik alaқidar kixiləni təwəkkülqilik məqlup boloğan qaoşda pay qekini dərru setix yolu bilən məs'uliyəttin qutuluwelix imkaniyitigə igə kিলidu, hususi karhana igiliri bolsa, əzlrining kילוğan həmmə ixlirioğa öz hayati bilən jawapkar bolidu.....

Birmunqə həssidarlik gongsilirining balans jədwi-li ottura kədimki zamandiki məxhur tutuk kolyazmioğa ohxaydu, əsli kolyazmining həkiki mənisini bilix üqün, awal üstidiki hətləni əqürüwetixkə tooqra kelidu, andin tegidiki hətləni kərgili bolidu.” (Tutuk kolyaz-ma diginimiz əslidiki hətləni əqürüwetip kaytidin baxka məzmundiki hətlər yeziloğan bir hil yaşaq qol-yazmioğa eytilidu.)

“Balans jədwilini kixilər qüxinəlməydioğan kili-wetixning bir hil əng addi, xundaqla əng kəp köllinidi-

oʻgan qarisi ‘kiz gongsilar’ni qurux yoki ‘kiz gongsilar’ni koxux arkilik, bir pütün karhanini birkanqə kisimoʻga belüwetixtin ibarət. Hər hil kanunluk yaki kanunsiz bologan məxsətlərdin qarioʻanda, bundak qarining paydilik ikənligi intayin roxən, xuning üqün hazirki wakitta bundak qarini kollanmaydioʻgan qong gongsilar hətta bir hil mustəsna bolup kaldi.”^①

Aptor əng qong longduən gongsilarning muxundak qarini kəng kollanoʻanliʻoʻining misali kilip ataklik “bax eliktir gongsisi” (yəni A. E. G, bu gongsi toʻqrisida biz keyin yənə tohtilimiz)ni alidu. 1912- yildiki həsapka qarioʻanda, bu gongsi 175 tin 200 giqə gongsiʻoʻga katnaxkan, təbii, bu gongsilarʻoʻga həkümranlik kilogan, u jəmi təhminən 1 milyart 500 milyon mark kapitalni öz kolida tutup turoʻgan^②.

Ak niyətlik — kapitalizimni qoʻqdaydioʻgan wə bezəp kərsitidioʻgan ak niyətlik — jiaoshoular həm əməldarlarning jamaətning dikkitini jəlp kilixta kollinidioʻgan qariliri, məsilən, hər hil nazarət kilix tiaolilirini tüzüxi, balans jədwəllirini elan kilixi, məlum balans

^① L. Exwege. «Kiz gongsilar» (L. Eschwege: «Tochtergesellschaften») «Banka» zornili, 1914 - yil 1 - san, 545 - bətkə qaralsun.

^② Kurt Həynx. «Eliktir trestining yoli» (Kurt Heinig: «Der Weg des Elektrotrusts»), «Yengi dəwr» zornili, 1912- yil, 30- yillik toplam, 2- tom, 484 - bətkə qaralsun.

jədwilining nus'hisini tüzüp qıxixi, təptix organlirini təsis kilixi waħakazalar bu yərdə əsla rol oyniyalmaydu. Qünki hususi mülükqilik mukəddəs, pay qekini elip - setix, almaxturux, rənigə koyux wə baxqılarni heqkimmu mən'i kilalmaydu.

“Kətnixix tüzümi” ning Rosiyə qong bankilirida rawajlinip kəndək dərijigə yətkənligi üstidə E. Agad yətküzüp bərgən məlumatlarəja əsasən həküm kilixkə bolidu. Agad “Rosiyə - Zhongguo bankisi”^①da 15 yil ixligən bolup, 1914- yil 5- ayda «Qong bankilar wə dunya baziri»^② digən, nami anqə jayida bolmioğan bir kitap qıqardi. Aptor Rosiyə qong bankilirini ikki qong türgə ayriydu: (A) “kətnixix tüzümi”diki bankilar; (B) “müstəkil” bankilar, birək u “müstəkil” digən səzni əziqə qət'əl bankilirioja bekinmaslik, dəp qüxinidu. Aptor birinqi türni yənə 3 kiqik türgə ayriydu:

① Rosiyə - Zhongguo bankisimu xuningdək bu banka ximal bankisi bilən koxuloğandin keyin kuraloğan Rosiyə - Asiya bankisimu burun məmlikitimizdə “Daosheng bankisi” dəp atilatti.—Tərijimandin

② E. Agad. «Qong bankilar wə dunya baziri. Qong bankilarning Rosiyə həlk igiligigə wə Germaniyə bilən Rosiyidin ibarət ikki məmlikətning munasiwitigə boləjan təsiridin qong bankilarning dunya baziridiki siyasi roli wə iktisadiy rolioja nəzər» (E. Agahd: «*Großbanken und Weltmarkt. Die wirtschaftliche und politische Bedeutung der Grossbanken im Weltmarkt unter Berücksichtigung ihres Einflusses auf Roslands Volkswirtschaft und die deutsch-russischen Beziehungen*») 1914 - yil Berlin nəxri.

(1) Germaniyə katnaxkanliri; (2) Ən'gliyə katnaxkanliri; (3) Fransiyə katnaxkanliri,—bular məzkur məmlikətlərnin qət'əllərdiki əng qong bankilirinin “katnaxkanlıoı” wə həkümranlıoını kərsitidu. Aptor bankilarning kapitalini “ixləpqikirix haraktiridiki” məbləoı (soda - sanaətkə selinidioın) wə “hayankəxlik haraktiridiki” məbləoı (jiaoyisuo kəspi wə pul muamilə kəspigə selinidioın)dəp ikkigə bəlidu wə u əzining uxxak burzua islahatqilik nuqtiinəziri boyiqə, kapitalizim saklanoın xaraitta, qandaktu məbləoıning birinqi türini ikkinqi türidin ayriwetixkə bolidu həmdə ikkinqi türini yokitiwetixkə bolidu dəp hesablaydu.

Aptor bərgən məlumatlar təwəndikiqə:

Hərəkəysi bankilarning məblioı (1913- yil 10 — 11 - aylardiki məlumat jədwiili boyiqə)
(milyon rubli hesabwida)

Rosiyə bankilirinin türü	selinöın məbləoı		
	ixləpqiki-rix haraktiridiki	hayankəxlik haraktiridiki	jəmi
(A1) 4 banka: Sibiriyə soda bankisi, Rus bankisi, həlkəra banka, kərəli toxmiqan qəklər bankisi.....	413.7	859.1	1272.8
(A2) 2 banka: soda - sanaət bankisi, Rosiyə - Ən'gliyə bankisi	239.3	169.1	408.4

(A3) 5 banka: Rosiyə-Asiya bankisi, Sen-Peterburg hususilar bankisi, Azop-Don bankisi, Moskva birləxmə bankisi, Rosiyə-Fransiyə soda bankisi.....	711.8	661.2	1373.0
(11 banka) omumi jəmi (A) =	1364.8	1689.4	3054.2
(B) 8 banka: Moskva sodigərlər bankisi, Volga-Kama bankisi, yunkir həssidarlik bankisi, Sen-Peterburg soda bankisi (ilgiriki Wawelberg bankisi), Moskva bankisi (ilgiriki Ryabuxiniskiy bankisi), Moskva kərəli toxmiqan qəklər bankisi, Moskva soda bankisi, Moskva hususilar bankisi	504.2	391.1	895.3
(19 banka) omumi jəmi	1869.0	2080.5	3949.5

Bu matiriyallardin karioqanda, qong bankilarning 4 milyart rubliqə “hərkətqan” kapitali iqidə, **4 tin 3 kismidin köprəgi**, yəni 3 milyart rublidin köprəgi, əmiliyəttə qət’əl bankilirining, əsasən, Parizdiki bankilar (ataklıq 3 qong banka: Pariz birləxmə bankisi, Pariz-Gollandiyə bankisi, bax gongsı) wə Berlindiki bankilar (hususən German bankisi wə kərəli toxmiqan qəklər gongsisi)ning “kiz gongsisi” bolqan bankilaroşa təəlluk. Rosiyidiki “Rosiyə bankisi” (“Rosiyə taxki soda ban-

kisi”) wə“həlqara banka” (“Sen - Peterburg həlkara soda bankisi”)din ibarət əng qong 2 banka 1906- yildin 1912- yiloqıqə, əzlrining kapitalini 44 milyon rublidin 98 milyon rublioqa, zapas pulini 15 milyon rublidin 39 milyon rublioqa yətküzdi, “buning iqidə 4 tin 3 kismi Germaniyining kapitali”; bu bankilarning aldinkisi Berlin “German bankisi” “konserin”ioqa, keyinkisi Berlin “ kərəli toxmioqan qəklər gongsisi” “konserin” ioqa təəlluk. Aq kəngül Agad Berlindiki bankilar pay qekining kəp kismini əz kolida tutup, Rosiyə payqiklirini ajiz həloqa qüxürüp koydi dəp intayin oqəzəplnidu. Təbiiki, qətkə kapital qıkarəquqi dələt haman lok - lok payda alidu, məsilən, Berlindiki “German bankisi” Berlinda Sibiriyə soda bankisining pay qekini qikirip, əzining somkisida bir yil saklioqandin keyin, 193 pirsənt bazar bahasi bilən, yəni alahəzəl bir həssə yukuri baha bilən setip, təhminən 6 milyon rubli payda “tapqan”, mana bu — Hılferding eytkan “igilik yaritix paydisi”.

Məzkur kitapning aptorining həsaplixioqa kari-oqanda, Peterburgdiki hərəkaysi əng qong bankilarning barlik “küqi” 8 milyart 235 milyon rublioqa təng bolup, 8 milyart 250 milyonqa yetəy dəp kaləqan: xuning bilən bir wakıtta, aptor yənə hərəkaysi qət’əl bankilirining “katnixixi”ni, enikrak kılıp eytkanda, hərəkaysi qət’əl bankilirining həkümranlioqini təwəndikiqə ayriy-

du: Fransiya bankiliri 55 pirsəntni, Ən'gliyə bankiliri 10 pirsəntni, Germaniya bankiliri 35 pirsəntni təxkil kilidu. Aptorning hesaplixioja qarioranda, bu 8 milyart 235 milyon ixləp turojan kapitalning 3 milyart 687 milioni yəni 40 pirsənttin kəprəgi kəmür gongsisi, metal buyumlar gongsisi, nefit sindikati, yejin sindikati, simont sindikatidin ibarət hərkaysi sindikatlaroja ixtilididu. Dimək, kapitalistlar longduən təxkilatirining xəkillinixi arkisida kelip qikqan banka kapitali bilən sanaət kapitalining bir birigə koxulup ketixi Rosiyidimu qong kədəmlər bilən ilgiriləgən.

Az sandiki kixilərnin kolioja mərkəzləxkən həmdə əmiliy longduənlik hokukidin bəhrimən bolidiojan pul muamilə kapitali karhana təsis kilix, kimmətkə igə belətlər qikirix, kərz ixlirini baxkurux wə baxkilar arkilik, zor miktarda boləjan wə barəanseri kəpiyiwatqan paydioja igə bolup, pul muamilə guatoulirining həkümranlıojini mustəhkəmləydu wə longduən kiləjuqilar üqün pütün jəmiyəttin selik yiojido. Təwəndikilər Hülferding Amerika trestliri "tjariti"ning san-sanaksiz misalliri iqidin kəltürgən bir misal: 1887-yili Hafmeyer 15 kiqik gongsini birləxtürüp, bir xekər tresti kurojan, bu kiqik gongsilarning omumi kapitali 6 milyon 500 ming Amerika dolliri idi. Həlbuki bu trestning kapitali, huddi Amerikiliklər eytkandək, "su koxulup", mөлqər

bilən 50 milyon Amerika dolliri kılıp bekitilgən. Bundak “həddidin taxkiri kapitallaxturux”, huddi Amerika polat trestining kəlgüsidiki longduəndin kelidiqan paydini kəzdə tutup, təmür rodisi bar yərləni tehimu kəp setiwaləjiniqə ohxax, kəlgüsidiki longduəndin kelidiqan paydini kəzdə tutidu. Keyin, bu xekər tresti dərəkə longduən bahəzirini bəlgiləp oqayət kəp darəmət tapkanki, **7 həssə** “su koxuloqan” kapital üqün, 10 pirsənttin pay əsümi təligən, yəni **trest təsis kiliqanda əmiliyətə selinoqan kapital üqün 70 pirsəntkə yəkin pay əsümi təligən!** 1909- yiloqə kəlgəndə, bu trestning kapitali 90 milyon Amerika dolliriqə yətkən. 22 yil iqidə, kapital on nəqqə həssə axqan.

Fransiyidiki “pul muamilə guatuoliri”ning həkümranliqı («Fransiyə pul muamilə guatouliriqə kərxi turayli»—bu Lizisning ataklik əsirining sərləwhəsi, 1908- yili bu kitapning 5- nəxri qıkti) pəkət xəkil jəhəttilə az - tola pərklinidu, halas. Əng qong 4 bankining kimmətkə igə belət qikirix jəhəttin bəhrimən boləjini nisbi longduən əməs, bəlki “mutlək longduən”. Əmiliyətə bu “qong bankilar tresti”. Longduən ularning kimmətkə igə belət qikirixtin longduən paydiqə igə boluxiəqə kapalətlik kilidu. Kərz elixta, kərz aləquqi dələtkə tegidiqini adəttə omumi sanning 90 pirsəntidin exip kətməydu; 10 pirsəntni bankilar wə baxqə wasti-

qilər elip ketidu. Bankılar 400 milyon franklik Zhongguo - Rosiyə kərzidin 8 pirsənt payda aləjan, 800 milyon franklik Rosiyə kərzidin (1904-yili) 10 pirsənt payda aləjan, 62 milyon 500 ming franklik Mərakəx kərzidin bolsa (1904-yili) 18.75 pirsənt payda aləjan. Kapitalizimning tərəkkiyati kiqik kələmdiki jazanə kapitalidin baxlinip, zor kələmdiki jazanə kapitali bilən ayaklıxidu. Lisis mundak dəydu: “Fransuzlar Yawropaning jazanihorliri.” Kapitalizimning bundak aynip ketixi səwiwidin iktisadiy turmuxning hər hil xaraitlirida qongkur əzgirixlər barlikka kelidu. Ahalə, soda-sanaət wə dengiz tiransipoti turəjun hələtkə qüxüp kələjan əhwalda, “dələt” jazanihorlukka tayinip bay bolalaydu. “8 milyon frank kapitaləja wəkillik kilidiəjan 50 kixi 4 bankining 2 milyart frank pulini baxkuralaydu.” Biz tohtilip ətkən “katnixix” tüzümimu əhxax nətiijilərnəni kəltürüp qikiridu: Əng qong bankilarning biri boləjan “bax gongsi” (*Société Générale*) “kiz gongsi” boləjan “Misir kənt zawudi” üqün 64 ming kərz beliti tarkatқан. Tarkitiləjan kərz belitining bazar baħasi 150 pirsənt boləjan, yəni banka hər bir rublidin 50 kopek payda tapқан. Keyin bu “kiz gongsi”ning pay əsümi yaləjan bolup qikқан, xuning bilən, “jamaət” 90 milyondin 100 milyon frankkiqə ziyan tartқан; “bax gongsi”ning bir jinglisi ‘kənt zawudi’ning dongshisi

bolojan”. Aptorning “Fransiya jumhuriyiti — pul muamila padixalioqi”; “pul muamila guatouliri hammaigə həkumranlik kilidu, gezit-zornallarnimu, həkumətnimu tizginləydu”^① dəp hulasa qikirixka məjbur boləjanlioqi təəjjüplinərlik əməs.

Pul muamila kapitalining asasiy kəspliridin biri kimmətkə igə belət qikirix. Bundaq kəspning paydisi intayin yukuri bolidu, bu pul muamila guatoulirining tərəkkiyati wə mustəhkəmlinixidə nahayiti zor rol oynaydu. Germaniya «Banka» zornili mundaq dəp yazidu: “Qət’əlgə kərz berixtə wastiqi boləquqining tapkan paydisi xundaq yukuri boliduki, məmlikət iqidə heqkandaq bir oqət əkəllisi xu paydioqa yəkinrakmu payda tapalmaydu.”^②

“Kimmətkə igə belət qikirix kəspigə ohxax yukuri payda tapidiojan heqkandaq bir banka kəspi yok.” «Germaniya iqtisatxunasi» digən zornaldiki matiriyalaroqa karioqanda, sanaət karhanilirining kimmətkə igə belətlirini qikirixtin tapkan payda ottura həsap bilən hər yili təwəndikiqə boləjan:

^① Lizis. «Fransiya pul muamila guatoulirioqa karxi turayli» (*Lysis: Contre l'oligarchie financière en France*) 1908- yil Pariz 5- nəxri, 11 -, 12 -, 26 -, 39-, 40-, 48- bətlər.

^② «Banka» zornili, 1913-yil 7- san, 630- bət.

1895- yili — 38.6 pirsənt

1898- yili — 67.7 pirsənt

1896- yili — 36.1 pirsənt

1899- yili — 66.9 pirsənt

1897- yili — 66.7 pirsənt

1900- yili — 55.2 pirsənt

“1891- yildin 1900- yiloqıqə boləjan 10 yil iqidə, Germaniyə sanaitining kimmətkə igə belətlirini qikirix-tin ‘tapkan’ pul **1 milyartın artuk** boləjan.”^①

Sanaət yüksəlğən dəwrdə pul muamilə kapitalining tapkan paydisi həddi - hesapsız bolsa, qüxkünləxkən dəwrdə uxxak karhanılar wə mustəhkəmlinəlmigən karhanılar kəyni - kəynidin taqilidu - də, qong bankılar bu karhanilarni ərzən baha bilən setiwelixka yaki payda tegidioğan kılıp “tərtipkə selix” wə “əzgərtip qurux” ka “katnixidu”. Zıyan tartkan karhanılar “tərtipkə selinix” waktida, “həssidarlik kapitali təwən qüxürülidu, yəni daramət azrak kapital normisi boyiqə təksim kılınidu - də, keyin daramət muxu kapital normisi boyiqə hesaplinidu. Əgər daramət təwənləp nəlğə qüxüp kalsa, yengi kapital kobul kılınidu, bundak yengi kapital daramiti azrak boləjan kona kapital bilən birlixip, heli kəp daramətkə igə bolalaydu.” Hılferding qoxumqə kılıp yənə mundak dəydu: “Wahalənki, bu tərtipkə selix wə əzgər-

① Xitilix yazəjan yukuridiki kitap, 143 - bət wə V. Sombart. «19 - əsirdiki Germaniyə həlk igiligi» (W. Sombart: «Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert») 1909 - yil 2 - nəxri, 526 - bət, ilawə 8.

tip kuruxlar bankilar üqün kox əhmiyətke igə bolidu: Birinqidin, bu payda tegidiqan kəsp, ikkinqidin, bu, muhtajlikka qūxūp qaloqan gongsilarni bankilaroqa bekinduridiqan yahxi pirsət.”^①

Təwəndiki misallarəqa nəzər salayli. Dortmunddiki kan ixliri “birləxmə” həssidarlik gongsisi 1872 - yili təsis qilinoqan. Uning tarkatqan həssidarlik kapitali 40 milyon markka yekin bolup, birinqi yili 12 pirsənt pay əsümgə erixkən qaoqda, pay qekining bazar bahasi ərləp 170 pirsəntkə yətkən. Pul muamilə kapitali qaymioqini süzūwaləqan, yəni 28 milyondin ibarət kiqikkinila payda aloqan. Bu gongsini təsis qilixta, əzining kapitalini nahayiti ongayliq bilən axurup 300 milyon markka yətküzgən Germaniyidiki əng qong banka—“kərəli toxmioqan qəklər gongsisi” moqim rol oynioqan. Keyinqə, “birləxmə” gongsining pay əsümi nəlgə qūxūp qaloqan. Payqiklar nailaj kapitalni “kəməytix”kə, yəni kapitalning həmmisidin ayrilip qalmasliq üqün, bir kisim kapitaldin keqixkə razi boluxqan. Kəp ketim “tərtipkə selix” arkilik, 30 yil iqidə, “birləxmə” gongsining hesawat dəptiridin 73 milyon marktin artuq pul oqayip bolup kətkən.” Həzir, bu gongsining burunki payqiklirining

^① «Pul muamilə kapitali», 172-bət,

qolidiki pay qekining kimmiti pəkət qək yuzidiki kimmətning 5 pirsəntigila toqra kelidu”^①, bankilar bolsa hər ketimki “tərtipkə selix”ta “payda tepip” turdi.

Nahayiti tez tərəkki kiliwatkan qong xəhərlərnin yekin ətrapidiki yərlər hayankəxligi bilən xuqullinixmu pul muamilə kapitalining taza payda tapidioqan kəspi bolup həsaplinidu. Bu jəhəttə, banka longduəni yər ijarisi longduəni bilən xundakla katnax - tiransiport longduəni bilən birlixip ketidu. Qünki yər bahasının ərləp ketixi wə yərləni kiqik parqilaroqə bəlüp yahxi bahada setixka bolux - bolmasliqı wə baxkilar aldi bilən xəhər mərkizi bilən boləqan katnaxning kolaylik bolux-bolmasliqioqə baqlıq, katnax - tiransiport ixliri bolsa katnixix tüzümi arkilik wə jinglilik wəzipisini üstigə elix arkilik bu bankilar bilən alaқə ornatkan qong gongsilarning qolida. Nətijidə, “banka” zornilioqə maqala yazoquqi, yərləni elip setix wə rənigə koyuxka ohxax kəspləni məhsus tətqiq kiləuqi Germaniyə yazoquqisi L. Exwege “patkəklik” dəp atioqan wəziyət xəkillən’gən: Xəhər ətrapidiki yərlər hayankəxligining əwj elip ketixi, binakarlik gongsilirining takilixi (məsilən, Berlindiki “Boswaw—Knew’er gongsisi”ning takilixi, bu gongsi “əng

^① Xitilix yazoqan yukuridiki kitap, 138-bət wə Lifman yazoqan yukuridiki kitap, 51-bət.

qong, əng ixənqlik” “German bankisi” (*Deutsche Bank*) ning yardimigə tayinip 100 milyon mark pulni koloğa qüxürgən, bu banka, əlwəttə, “katnixix” tüzümi arkilik yoxurun hərəkətlərni kıloğan, nətijidə, bu banka “pəkətla” 12 milyon mark ziyan tartip ixni tügətkən), kuruq namila kəloğan binakarlik gongsisidin heqnərsə alalmioğan uxxak hojayinlar wə ixqilarning wəyran boluxi həmdə “pak” Berlin saqqi idarisi wə məmuri organlar bilən til biriktürüp, yər heti wə xəhərlik yihuynig kurulux kılıxka berilidioğan ruhsət kəoizini tarkitixni öz qanggi-lioğa kirgüzüwelixtək kuwluk - xumluklarni kılıx wə xuningoğa ohxax əhwəllər kelip qikidu^①.

“Amerikiqə kəypiyat”ka əslidə Yawropadiki jiao-shoular wə ak niyətlik burzuazlar yaloğanlatin nəprətlinip qaraytti, pul muamilə kapitali dəwridə bolsa u hərəkəysi əllərdiki qong xəhərlərdə kəng tarkəloğan kəy-piyat bolup kaldı.

1914- yilning baxliri, Berlinda bir “tiransiport tresti” təktil kılınidikən, yəni Berlindiki 3 tiransiport karhanisi (xəhərlik eliktirlik tēmüryol gongsisi, tram-way gongsisi wə koqa hərwiliri gongsisi)din tərkip

① L. Exwege. «Patkaklik» (*L. Eschwege* «*Der Sumpf*») «Banka» zornili, 1913 - yil, 952- bəkkə; xu zornalning 1912- yil 1- sanining 223- betigə wə uningdin keyinki bətlirigə karalsun.

tapkan bir “mənپәtdar ortak gәwdә” tәxkil kәlinidikән, digән parang tarkalojan. «Banka» zornili mundak dәp yazidu: “Koqa hәrwiliri gongsisining pay qekining kәp kismi baxka ikki tiransiport gongsisining kolioja otkәnligi toqrisidiki hәwәр tarkalojan qaojda, biz bundak hiyalning barlioqini bilgән iduk,..... xuningoja pütünlәy ixinixkә boliduki, bundak mәksәttiki kixilәр tiransiport ixlirini bir tutax rәtkә selix arkilik bәzi qikimlarni tejәp kәlixni ümit kәlidu, bundak kәlojanda ammioja kәndakla bolmisun az - tola nәp tegidu. Lekin, tәsis kәliniwatkan tiransiport trestining arkisida bәzi bankilarning turojanlioqi mәsilini murәkkәplәxtürüwetidu, bundak bankilar әzliri longduән kәliwalojan katnax - tiransiportni әzlrining yәр sodisidiki mәнпәtigә әz mәyliqә boysunduruwalidu. Bundak mәlqәrning tolimu tәbii ikәнligigә ixinix üqün tәwәndiki ixni әskә elip әtүxning әzila kupayә: Xәhәrlik eliktirlik tәmүryol gongsisini tәsis kәlojan qaojda, bu gongsjoja uni tәsis kәlixkә ilhamlاندurojan әxu qong bankining mәнпәti allikaqan singip kirkән idi. Yәni bu tiransiport karhanisining mәнпәti bilән yәр sodisining mәнпәti bir birigә kirixip kәtkән idi. Bu tәmүryolning xәrkiy leniyisi bankining yәrliridin әtidiojanlioqi üqün, bu tәmүryolning kәruluxi kapalәtkә igә bolojan qaojda, banka bu yәrlәrni setiwәtip, әzi wә baxka birnәqqә katnaxkuqilar oqayәt zor

payda tapti.....”^①

Longduən barliqqa kəlgən həmdə nəqqə milyart kapitalni tizginliwaləjan ikən, dimək u, məyli siyasi tüzümning yaki baxqa hərəkəndə “təpsilatlar”ning kəndə boluxidin kət’i nəzər, mukərrər həlda ijtimai turmuxning **həmmə** tərəplirigə mutlək yosunda singip kiridu. Prussiyə əməldarlırining pakliqini hoxamətqilik bilən mahtap, Fransiyidiki Panama ənzisi⁹ wə Amerikidiki siyasi sahədikilərnəng parihorluqini əyipləx Germaniyə iktisadiy əsərlirining aditigə aylinip kələjan. Ləkin pakit xuki, **həttə** Germaniyə banka kəspi toqrisida məhsus tohtilidəjan burzua kitap - zornallirimu, noqul banka kəspi dairisidin kəp dərijidə qikip kətkən ixlar toqrisida daim tohtilixkə məjbur bolidu, məsilən, əməldarlarning bankida hizmət kilixkə barəjanseri kəp-ləp yətkiliwatkanliqidin ibarət bu ixkə qarita, bəzilər “bankiəja kiritwelix arzusi” toqrisida tohtilip: “Beranxt-rassi koqisidiki <Berlinda, “German bankisi” əxu yərgə jaylaxkan> katta orunəja orunlixiwelixni arzu kələjan əməldarning əzi zadi kanqilik paktu?”^② digən. «Banka»

① «Tiransiport tresti» («Verkehrstrust»), «Banka» zornili, 1914 - yil 1 - san, 89 - bətkə karalsun.

② «Bankiəja kiritwelix arzusi» («Der Zug zur Bank»), «Banka» zornili, 1909 - yil 1 - san, 79 - bət.

zornilini naxr kiloquqi Alfred Lonsburg 1909 - yili «Wizantinqilikning iqtisadiy ahamiyati» digen bir makala yezip, uningda Wilgelm II ning Pələstin'gə kiloqan sayahiti üstidə tohtaloqan həmdə “bu sayahətning biwastə nətijisi, yəni Baqdat tēmüryolining yasilixidin ibarət bu bəhtsiz ‘German intilix rohidin ibarət zor ix’ning Germaniyining ‘korxaw’da kelixioqa bolqan mäs’uliyiti bizning ötküzgən barlik siyasi hataliklirimiz üqün öz üstimizgə elixka tegixlik bolqan mäs’uliyitimizdinmu qong” digen (“korxaw” digen Edward VIIning Germaniyini yitim qaldurux niyitidə kollanoqan jahan’girlikning Germaniyigə qarxi ittipaqi qəmbirigi arkilik Germaniyini qorxiwelix siyasitini kəzdə tutidu)^①. Bu zornalning biz yukurida döp ötkən makala yazoquqisi Exwege 1911- yili «Maliyə zomigərliri wə əməldarlar» digen bir makala yezip, Germaniyə əməldari Folkerning ixlirini pax kiloqan. Folker kartellar weyyüənhuyining weyyüəni bolqan həmdə nahayiti tirixip ixligən, lekin kəp etməstin, əng qong kartel — polat sindikatida bir katta orunoqa igə bolqan. Hərgiz tasadipi bolmioqan bundak ixlar muxu burzua yazoquqisini mundak döp ikrar kilixka məjbur kilidu: “Germaniyə asasiy kanunida kapalətləndürülgən iqtisadiy ərkinlik iqtisadiy turmuxning

① «Banka» zornili, 301- bəh.

nuroqun tərəpliridə məzmunini yokratkan quruk gəpkə aylinip kaldı”, hazırkı maliyə zomigərlirining həkümranlıqida, “əng omumi siyasi ərkinlik boləjan təkdir-dimu, bu ərkinlik bizning ərksiz həlkkə aylinip qalmas-liqimizə qapalətlik qilalmaydu”^①.

Rosiyə toqrisida, biz pəkət birlə misal kəltürimiz. Birnəqqə yildin burun, barlıq gezitlərdə amanət kərz idarisining jüzhangı Dawidop həkümet hizmitidin istipa berip, tohtamə qə اساسən, birnəqqə yil iqidə alidi-qan ix həkki bir milyon rublidin exip ketidiqan bir qong bankining hizmitigə orunlaxkidəkmix, digən bir həwər besiləjan idi. Amanət - kərz idarisi bolsa “pütün məmlikəttiki barlıq amanət - kərz organlirining kəsplirini birlikkə kəltüridiqan” bir organ bolup, u paytəhttiki hərqaysi bankilarə qə omumi sani 800 milyon rublidin 1 milyart rubliqə qə yardəm pul berip turidu^② — — —.

Kapitalizimning omumi hususiyiti kapitalə qə igidarlik qilixning kapitalning ixləpqikirixta ixlitilixidin ayrilip ketixi, pul kapitalining sanaət kapitali yaki ixləpqikirix kapitalidin ayrilip ketixi, pütünləy pul kapitalining daramitigə tayinip tirikqilik qilidiqan

① «Banka» zornili, 1911- yil 2- san, 825- bət; 1913- yil 2- san, 962- bət.

② E. Agad yazəjan yuquridiki kitap, 202- bət.

süthorlarning karhana igiliri wə baxka kapital ixlitixkə biwastə katnaxkuqi barlik kixilərdin ayrilip ketixidin ibarət. Jahan'girlikning yaki pul muamilə kapitalining həkümranlıqı — kapitalizimning yukuri baskuqi, bu qaşda bundak ayrilip ketix əng yukuri dərjigə yetidu. Pul muamilə kapitalining baxka barlik xəkildiki kapitaloqa nisbətən üstünlükni igilixi süthorlar bilən pul muamilə guatoulirining həkümranlıq orunni igiligənligini, pul muamilə “kūqigə” igə boləjan az sandiki dölətlərləning baxka barlik dölətlərdin kəzgə kərünərlik ikənligini qūxəndürüp beridu. Bu jəryanning kanqilik dərjigə yətkənligigə kimmətkə igə belət qikirix kəspigə, yəni qikiriləjan hər hil kimmətkə igə belətlərləning tongji məlumatlırioqa qarap həküm kilix mümkin.

A. Neymark «Həlkəra tongji yənjiusuosining əhbarati»^①da dunya boyiqə qikiriləjan kimmətkə igə belətlərləning əng təpsili, əng mukəmməl selixturma matiriyallirini elan kildi, keyin, bu matiriyallar iktisadiy əsərlərdə nuroqun ketim ayrim - ayrim halda nəkil kəltürüldi. Təwəndikilər tet 10 yildiki omumi somma :

① «Həlkəra tongji yənjiusuosining əhbarati» (*Bulletin de l'institut international de statistique*) 1912 - yil Gaaga nəxri, 19 - tom, 2 - kism. 2 - istondiki hərəkəysi kiçik məmləkətlər toqrisidiki matiriyallar təhminən 1902 - yildiki sommioqa 20 pirsənt koxux əsasida həsaplap qikiləjan.

Hər 10 yilda qikirilən belətlərlərin sommisi

(milyart frank hesabida)

1871 — 1880- yilliri	76.1
1881 — 1890- yilliri	64.5
1891 — 1900- yilliri	100.4
1901 — 1910- yilliri	197.8

19 - əsrning 70 - yillirida, dünya boyiqə qikirilən kimmətkə igə belətlərlərin omumi sommisi kəpəydi, bolupmu Prussiyə - Fransiyə uruxi munasiwiti bilən həmdə Germaniyədə uruxtin keyin baxlanən qalay-mikan karhana kurux məzgiliridə tarkitilən zayomlar tūpəylidin kəpəydi. Omumən aləanda, 19 - əsrning əng ahirki üq 10 yilida, kəpiyxning sür'iti nisbətən anqə tez bolmioən idi, 20 - əsrning dəslepki 10 yilioə kəlgəndə, andin nahayiti zor dərjidə kəpəydi, 10 yil iqidə alahəzəl bir həssə kəpəydi. Buningdin xuni kərüxkə boliduki, 20 - əsrning baxliri biz yukurida dəp ətkən longduən təxkilatlar (kartel, sindikat, trest) ning tərəkkiyati jəhəttilə əməs, bəlki pul muamilə kapitalining əsüxi jəhəttimu bir burulux dəwri bolup hesablinidu.

Neymarkning hesablixioə karioəanda, 1910-yili dünya boyiqə kimmətkə igə belətlərlərin omumi sommisi təhminən 815 milyart frank ikən. U təkrarlanən sommini təhmini sürəttə elip taxlap, həliki sommini 575 — 600 milyart frankka qüxüridu. Bu sommining hərkaysi

məmlikətlərgə təksim bolux əhwali təwəndikiqə (bu yərdə omumi somma 600 milyart həsawida eliniwaidu) :

1910- yildiki kimmətkə igə belətlərnin sommisi

(milyart frank həsawida)

Ən'gliyə	142	} 479	Gollandiyə.....	12.5
Amerika	132		Belgiyə.....	7.5
Fransiyə	110		Ispaniyə	7.5
Germaniyə.....	95		Xweytsariyə	6.25
Rosiyə	31		Daniyə	3.75
Awistriyə - Wen'gri- yə diguosi	24		Xweytsiyə, Norwegiyə, Rominiyə katarlik məmlikətlər	2.5
Italiyə	14			
Yaponiyə	12			
			jəmi	600.0

Bu sanlardin xuni dərru kərüwelixkə boliduki, əng bay 4 kapitalistik məmlikət həmmidin kəzgə kərünərlik bolup, ularning hər birining təhminən 100 milyart frank-tin 150 milyart frankkə kədər kimmətkə igə beliti bol-
oğan. Bularning iqidə Ən'gliyə bilən Fransiyidin ibarət ikki kapitalistik məmlikət əng kəri bolup, ularning mustəmlikisi həmmidin kəp (bu toqrilik biz təwəndə tohtilip ətimiz) ; kəloğan ikki kapitalistik məmlikət yəni Amerika bilən Germaniyə tərəqqiyat sür'iti jəhəttə wə kapitalistik longduən təxkilatlarınin ixləpqi-kirix-tiki omumlixix dərijisi jəhəttə həmmidin exip qüxidu. Bu 4 məmlikətning puli jəmi 479 milyart frank bolup, pütün

dunyadiki pul muamilə kapitalining təhminən 80 pirsəntini igiləydu. Dunyadiki baxqa həkaysi məmlikətlər bundak yaki undak yol bilən alahəzəl bu 4 məmlikətning, bu 4 həkara banka igisining, dunyawı pul muamilə kapitalining bu 4 “tüwrügi”ning kəzrdari wə hiraj təligüqisi bolup qaldı.

Əmdi biz pul muamilə kapitalining həkara bekindilik tori wə alakə torlirini wujutka kəltürüxtə qətkə kapital qikirixning oyniojan rolini alahidə səzləp ətüximiz kerək.

4. QƏTKƏ KAPITAL QIKIRIX

Ərkin rikabət toluk həkümrən orunda turojan kona kapitalizimning bəlgisi qətkə **shangpin** qikirix idi. Longduən həkümrən orunda turojan əng yengi kapitalizimning bəlgisi bolsa qətkə **kapital** qikirix bolup qaldı.

Kapitalizim tərəkki kilip yukuri baskuqqa yətkən shangpin ixləpqikirixi bolup, bu qaojda əmgək küqimu shangpinoja aylinip qalidu. Məmlikət iqidiki almaxteruxning bolupmu həkəradiki almaxteruxning rawajlinixi kapitalizimning haraktirlik bəlgisi. Kapitalizim xaraitida, həkaysi karhanilər, həkaysi sanaət tarmakliri wə həkaysi məmlikətlər tərəkkiyatining təkxi bolmasliqı, səkrətmə xəkildə boluxi mukərrər. Aldı

bilən, Ən'gliyə baxqa məmlikətlərdin burun kapitalistik məmlikətkə aylandi, 19- əsirning otturiliriya kəlgəndə, Ən'gliyə ərkin sodini yoloja koyup, "dunya zawudi" boluxka, baxqa məmlikətlərnı təyyar mal bilən təminləxkə, bu məmlikətlərnı bolsa, almaxturux süpitidə uni ham əxya bilən təminləp turidiojan kilixka urundi, əmma 19- əsirning ahirki 25 yilida Ən'gliyining **bundak** longduən kilix wəziyiti buzup taxlandi, qünki xu qaojda nurojun məmlikətlər "koqjdix" qegra beji bilən əzini `koqjdax arkilik tərəkki kilip mustəkil kapitalistik məmlikətkə aylandi. 20- əsir baxlanojanda baxqa bir hil longduəning wujutka kəlgənligini kərimiz: Birinqidin, kapitalizim tərəkki kilip kətkən həmmə məmlikəttə kapitalistlarning longduən ittipakliri barlikka kəldi; ikkinqidin, zor miktarda kapital juojliojan az sandiki əng bay məmlikətlər longduənlik orunoja qikti. Aloja kətkən məmlikətlərdə nurojun "oxukqə kapital" pəyda boldi.

Mubada kapitalizim hazır həmmila yərdə sanaəttin kəp dərjide arkida qalojan yeza igiligini tərəkki kilduralisa idi, mubada kapitalizim tehnika kixini həyran qalduridiojan dərjide tərəkki kilojan bəgünki muxundak əhwal astidimu yənıla həmmila yərdə aq - zar, kələndərdək yaxawatkan həlk ammisining turmux səwiyisini yukuri kətirəlisə idi, u halda, əlwəttə,

oxuqqa kapital digen nima bolmoqan bolatti. Kapitalizimni uxxak burzua nuqtiinaziridin tenkit qilouqilar hamixa muxu "dalil"ni kotirip qikixidu. Lekin undak bolidioqan bolsa, kapitalizim kapitalizim bolmay kalidu, qunki, taraqqiyatning tekxisizligi wa halk ammisining aq - zarloqi bundak ixlapqikirix usulining tUp, mukerrar xaraiti wa aldinki xarti. Kapitalizim kapitalizim bolup turiweridikən, oxuqqa kapital ez memlikitidiki halk ammisining turmux sawiyisini osturuxka ixlitilmaydu (qunki undak kilinsa kapitalistlarning alidioqan paydisi kemiyip ketidu), balki paydini kopaytix maksidida qatallerga qikirilidu, arkida qalqan memliketlarga qikirilidu. Bu arkida qalqan memliketlerde payda adetta yukuri bolidu, qunki u yarda kapital az, yer bahasi arzanrak, ix həkki towən, ham axyamu arzan. Qatkə kapital qikirix xuning uqun mumkin boliduki, nuroqunliqan arkida qalqan memliketler dunyawı kapitalistik muamilə dairisiga kirdi, asasiy temuryol leniyiliri selinip boldi yaki selinixka baxlidi, sanaetni taraqqi kilduruxning laekəl xərt - xaraitliri kapalətkə igə boldi wahakazalar. Qatkə kapital qikirix xuning uqun zərür bolup kaldiki, kapitalizim az sandiki memliketlerde "pixip otup katti", məbləq selip "payda aloqili bolidioqan" jaylar yetixməy kaldı (yeza igiligi taraqqi tapmoqan wa amma namrat bolqan xaraitta).

3 asasiy mamlakatning qat'allerga saloqan mabliqining tahmini sani towendikiqa^①:

Qat'allerga selinoqan mablaoq (milyart frank hesawida)

yillar	Ən'gliya	Fransiya	Germaniya
1862.....	3.6	—	—
1872.....	15	10(1869-yili)	—
1882.....	22	15(1880-yili)	?
1893.....	42	20(1890-yili)	?
1902.....	62	27—37	12.5
1914.....	75—100	60	44

① Hobsón. «Jahan'girlik» (*Hobson: «Imperialism»*), 1902 - yil London naxri, 58 - bət; Riser yazoqan yukuridiki kitap, 395 - wə 404 - bətlər; P. Arnt (*P. Arndt*)ning makalisi, «Dunya igiligi həkqidiki makalilar» (*«Weltwirtschaftliches Archiv»*), 1916 - yil, 7 - tom, 35 - bətkə karalsun; Neymark (*Neymarck*)ning makalisi, ahbarat(*Bulletin*)ka karalsun; Hilderding. «Pul muamilə kapitali», 492- bət; Loyd - Jorj (*Lloyd-George*), 1915 - yil 5 - ayning 4 - küni Ən'gliya tawan yiyüenidə sezlən'gən nutuk, «Kündilik hawə» (*«Daily Telegraph»*)ning 1915 - yil 5 - ayning 5 - künidiki sanioqa karalsun; B. Hərmis. «Dunya igiligi məsilisi» (*B. Harms: «Probleme der Weltwirtschaft»*) 1912 - yil Yena naxri, 235 - wə baxka bətlər; Zikmund Xilder boshi. «Dunya igiligi tərəkkiyatining yuzlinixi» (*Dr. Sigmund Schilder: «Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft»*), 1912 - yil Berlin naxri, 1 - tom, 150 - bət; Jorj Peyx. «Büyük Britaniya.....saloqan mablaoq» (*«George Paish: «Great Britain's Capital Investments etc.»*); «Padixalik tongjixue jəmiyiti zornili» (*«Journal of the Royal Statistical Society»*), 74 - tom, 1910 — 1911-yillar, 167 - bət wə uningdin keyinki bətlərgə karalsun; Jorzi Diuriq. «Germaniya bankilirining qat'allərgə kengiyixi wə uning Germaniya igiligining tərəkkiyati bilən boləqan munasiwiti» (*Georges Diouritch: «L'Expansion des banques allemandes à l'étranger, ses rapports avec le développement économique de l'Allemagne»*) 1909 - yil Pariz naxri, 84- bət.

Buningdin kergili boliduki, kapitalning qatkə qikirilixi pəkət 20- əsirning bexidila taza əwj elixka baxlioqan. Dunya uruxi harpisida 3 asasiy məmlikətning qət'əllərgə saloqan məbliqi 175 — 200 milyart frankka yətkən. 5 pirsəntla payda boyiqə hesaplioqanda, bu puldin yilioqə kelidioqan kirim 8 — 10 milyart frank bolidu. Mana bu — jahan'girlingning dunyadiki zor kəp sandiki millətlər wə məmlikətlərnə ezixi wə ekispilatatsiyə kilixidiki puhta asas, mana bu intayin az sandiki əng bay məmlikətlərnə kapitalistik təyyartaplioqining puhta asasi!

Qət'əllərgə selinidioqan bundak məbləoq hərəkəysi məmlikətlər otturisida zadi kəndək təksim kilinoqan, zadi kəyərlərgə selinoqan, bu məsiligə pəkət təhminən jawap berix mümkin, lekin bu təhminən jawapmu hazırki zaman jahan'girlingining bəzi omumi munasiwətliri wə aləqilirini toluq qüxəndürüp berələydu:

**Qət'əllərgə selinoqan məbləoqning dunyadiki hərəkəysi
kit'əlgə tarkilixining təhmini əhwali**

(1910- yili əpqrəsidə)

(milyart mark hesawida)

	Ən'gliyə	Fransiya	Germaniya	jəmi
Yawropa.....	4	23	18	45
Amerika	37	4	10	51
Asiya, Afrika wə Awstraliya	29	8	7	44
omumi jəmi	70	35	35	140

Ən'gliyini alsak, uning öz mustəmlilikilirigə saloqini birinqi orunda turidu, uning bundak mustəmlikə kilivaloqan zimini Amerika kit'əsidimu nahayiti kəp (məsilən, Kanada), Asiya wə baxka kit'ələrdikiliri həkqidə sez eqixning tehimu hajiti yok. Ən'gliyə kapitalining kəpləp qətkə qikirilixi uning mustəmlikisining kəplügi bilən həmmidin bək munasiwətlik. Mustəmlilikləarning jahan'girlik üqün kəndak əhmiyiti barliqi toqrisida keyin tohtilimiz. Fransiyidə əhwal baxkiqu. Uning qət'allərgə saloqan məbliqi əsasən Yawropada, aldi bilən Rosiyidə (10 milyart franktin kəm əməs) həmdə buning tolisi sanaət karhaniliriqə selinoqan məbləq əməs, bəlki kərz kapitali yəni kərz puldin ibarət. Fransiyə jahan'girlingi Ən'gliyə mustəmlikiqi jahan'girlingigə ohximaydu, uni jazanihor jahan'girlik dəp atisa bolidu. Germaniyidə əhwal yənə baxkiqu, uning mustəmlikisi kəp əməs, uning qət'allərgə saloqan məbliqi Yawropa bilən Amerika kit'əsi otturisida əng təkxi təkxim kilinoqan.

30 Kapitalning qətkə qikirilixi kapital kirgüzgüqi məmlikətlərdə kapitalizimning tərəkki kilixiqə haman təsir kilip, u yərlərdə kapitalizimning tərəkkiyatini zor dərjiddə qapsanlaxturidu. Xunga, kapitalning qətkə qikirilixi kapital qikəroquqi məmlikətləarning tərəkkiyatida məlum dərjiddə bir az tohtap kəlixni kəltürüp qiki-

ridu diyilsə, u halda, bu pəkət kapitalizimning pütün dunya miqyasida yənimu tərəkki kilixini kengəytidu wə qongkurlaxturidu, halas.

Kapital qıqarəuqi məmlikətlər hərqaqan digüdək heli dərijidə “payda” elixi mümkin, bundak paydining haraktirimu pul muamilə kapitali wə longduən təxkilat-larning dəwr hususiyitini qüxəndürüp beridu. Məsilən, Berlinda qikidioqan «Banka» zornili 1913- yil 10- ayda mundak dəp yazoqan idi:

“Həlqara kapital bazirida yekindin buyan Aristo-panning kələm təwritip təswirlixigə tolimu ərzydioqan komidiyə oynalmakta. İspaniyidin Balkanoqıqə, Rosiyidin Argentina, Braziliyə wə Zhongguooqıqə boləqan nuroqunlioqan qət məmlikət dələtliri oqayət zor pul muamilə bazarliridin oquktin - oquq yaki yoxurun halda kərz pul tələp kiliwatidu, bəzidə hətta tolimu jiddi tələp kiliwatidu. Həzir pul muamilə bazarlirining əhwali anqə yahxi əməs, siyasi istikbalningmu ümitlən-güdək yeri yoq. Lekin, pul muamilə bazarliridin bir-simu kərz pul berixni rət kilixka jür’ət kilaliqini yoq, qünki ular hoxna bazarlarning aldin pul kərz berixkə makul bolup uning bədiligə məlum paydioqə igə bolup ketixidin ənsirəydu. Bundak həlqara pütümlərni tüzgəndə kərz bərgüqi həmixə digüdək az-tola nəp alidu: Soda xərtnamisi jəhəttə yol koyuxlarəqə igə bolidu,

kömür ponkiti aqidu, Gangkou kuridu, köp payda kältüridioqan ijare yärlärgä igä bolidu, zämbiräk zakaz alidu.”^①

Pul muamilä kapitali longduän tæxkilatliri dæwrini yaratti. Longduän tæxkilatlar bolsa hæmmila yärdä longduän pirinsiplirini yolöqä koyidu: Oquq bazarlardiki rikabät ornioqä “alakä”din paydilinip paydilik pütümlär tüzüxni dæssitidu. Kärz pul berixning xærti kilip, bir kisim kärz pulni kärz bærgüqi mämlikätning mähsulatlirini bolupmu hærbî buyumliri, parahotliri katarliklarni setiwelixkä særp kilixni bælgilöp koyux æng adättiki æhwal bolup kaldi. Fransiyä yekinkî 20 yil iqidä (1890 — 1910- yillar), köpinqä muxu wastini kollinip kældi. Kapitalni qätkä qikirix shangpinni qätkä qikirixkä ilham beridioqan wastä bolup kaldi. Bundak æhwalda, pæwkul’addä qong karhanilar otturisida tüzüldioqan pütümlär, Xilderning “silik” ibarisi^② bilæn eytkanda, köpinqä “satkunluk dærijisigä berip yetidu”. Germaniyidiki Krup, Fransiyidiki Xnøyde, Ən’gliyidiki Armistrong qong bankilar hæm hækümät bilæn ziq munasiwiti bolöqan muxundak gongsilarning næmuniliri, kärz pul xærtnamilirini tüzgændä ularni “bir yakka kay-

① «Banka» zornili, 1913- yil 2- san, 1024- bät.

② Xilder yazöqan yukuridiki kitap, 346 - , 350 - , 371 - bötlär.

rip qoyux" təs.

Fransiya Rosiyə qarşı pul bərgən qarda, 1905- yil 9- ayning 16- küni tüzgən soda xərtnamisidə Rosiyini bir "besip" qoyux arqilik, taki 1917- yiloqıqə birmunqə yol qoyuxlarqə igə bolup kəldi; 1911- yil 8- ayning 19- küni Yaponiyə bilən soda xərtnamisi tüzgən qardimu xundak bolqan idi. Awstriya bilən Serbiya otturisida bolqan, arida 7 ayla tohtap kalqan qegra beji uruxi 1906- yili baxlinip 1911- yiloqıqə dawam kildi, bu ketimki qegra beji uruxiqə Serbiyini hərbi lazimətlıklar bilən təminləx jəhəttə Awstriya bilən Fransiya otturisida bolqan rıqabət məlum səwəp bolqan idi. 1912- yil 1- ayda pol Dexanel yihuyda Fransiya gongsiliri 1908—1911- yillarda Serbiyini kimmiti 45 milyon frank bolqan hərbi lazimətlıklar bilən təminlidi, digən idi.

Awstriya - Wen'griya diguosining Sao-Paulo (Braziliya)diki konsuli dokladida mundak dəydu: "Braziliya təmür yolining kəp kismini Fransiya, Belgiya, Əngliya və Germaniya kapitali bilən seliwatidu; bu məmləkətlər təmür yol selix bilən munasiwətlik bolqan pul muamilə kəspini bejirgəndə təmür yol quruluşiqə lazimlik matiriyallarni əzliri təminləydiqan bolup pütüxkən."

Buningdin qarşında, pul muamilə kapitalining ziq torliri həqiqətən dünyadiki hər kaysi məmləkətlərgə

yeyilgan diyixkə bolidu. Bu jəhəttə mustəmlkilərdə təsis kılınğan bankılar wə ularning xəbiliri nahayiti qong rol oynidi. “Kəri” mustəmlikiqi dölətlərnin bu jəhəttə tolimu “onguxluk” ketiwatқанliqini kərüp, Germaniyə jahan’girlirining həkikətən qaltis həwisi kelip kətkən idi. 1904- yili, Ən’gliyining mustəmlkilərdiki bankisi 50, xəbə bankisi 2 ming 279 idi (1910- yili, bankisi 72 gə, xəbə bankisi 5 ming 449 oja yətti), Fransiyining mustəmlkilərdiki bankisi 20 bolup, xəbə bankisi 136 idi, Gollandiyining mustəmlkilərdiki bankisi 16, xəbə bankisi 68 idi, Germaniyining mustəmlkilərdiki bankisi bolsa “jəmi pəqət” 13, xəbə bankisi 70 la idi^①. Amerika kapitalistliriningmu Ən’gliyə wə Germaniyə kapitalistlirioja həwisi kelətti, 1915- yili ular: “Jənubiy Amerikida, 5 Germaniyə bankisining 40 xəbisi bar, 5 Ən’gliyə bankisining 70 xəbisi bar Yekinki 25 yildin buyan Ən’gliyə wə Germaniyə Argentina, Braziliyə wə Urugwayoja təhminən 4 milyart Amerika dolliri məbləoq selip, nətijidə bu 3 məmlikətning barliq sodisining 46 pirsəntini tizginliwaldi”^② dəp zarlanğan

^① Riser yazğan yukuridiki kitap, 4- nəxri, 375- bət; həmdə Diuriq yazğan yukuridiki kitap, 283- bətkə qaralsun.

^② «Amerika siyasi wə ijtimai pənlər xüeyüəning yillik zornili» (*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*) 1915- yil 5- ay, 59- tom, 301- bət. Muxu tomning 331- betidə

idi.

Wastilik mənədə eytkanda, qətkə kapital qikarəuqi məmlikətlər dunyani bəlūxüp boldi. Lekin, pul muamilə kapitali dunyani **biwastə** bəlūxūxni yənə kəltürüp qikardi.

5. KAPITALISTLAR ITTIPAKLIRINING DUNYANI BƏLÜXÜXI

Kapitalistlarning longduən ittipakliri boləjan kartel, sindikat, trestlar aldi bilən iqqi bazarni bəlūxüp, əz məmlikitidiki ixləpqikirixni ohxax bolmiojan dərjidadə pütünləy əz kəlioqa kirgüzüwalidu. Lekin, kapitalizim xaraitida, iqqi bazar mukərrər həlda taxki bazar bilən baqlanəjan bolidu. Kapitalizim dunya bazirini allıqəjan wujutka kəltürgən. Xunga, qətkə kapital qikirixning kəpiyixigə wə əng qəng longduən ittipaklarning qət'əllər bilən boləjan alakilirining wə mustəmlilikilər bilən boləjan alakilirining xuningdək "təsir dairiliri"

yənə mundak dəp yeziləjan: Məxhur tongjixüexunas Peyx (*Paish*)ning «Tongjixüexunas» («*Statist*») digən pul muamilə zornilining yekinki bir sanida həsaplap kərsitixigə kəriqanda, Ən'gliyə, Germaniyə, Fransiyə, Belgiyə wə Gollandiyidin ibarət 5 məmlikətning qətkə qikarəjan kapitalining omumi sani 40 milyart Amerika dolliri boləjan, bu 200 milyart frankka toqra kelidu.

ning h  d p kengiyixig  əgixip, “t bii” halda bu longdu n ittipaklar otturisida dunyawi keliximl r t z ldi w  h lkara kartellar wujutka k ldi.

Bu, kapitalning w  ixləpqi kirixning p t n dunya miqyasida mərkəzlixixining yangi, burunkioq  kari-oqanda mislisiz d rijid  yuquri baskuqi.  m di biz bundak ad ttin taxkiri longdu nning kandak  s p qikk nliqini k r p qikayli.

Eliktir sanaiti —  ng yangi texnika muw pp ki-y tlirig  w  19-  sirning **ahiri**, 20-  sirning baxliridiki kapitalizimoq  həmmidin b k wəkillik kilidioq n bir sana t tarmiqi. U Amerika w  Germaniyidin ibarət bu ikki  ng aloq  kətkən yangi kapitalistik məmlikəttə həmmidin b k rawajlanq n. Germaniyidə, 1900- yildiki weyji bu tarmakning m rk zlixixini tolimu küqlük t rd  ilgiri sürdi. Xu waqitning  zidila sana t bil n heli ziq arilixip  s p barq n bankilar, bu weyji d wrid , kiqikr k karhanilarning halak boluxini w  qong karhanilarning kiqikr k karhanilarni yutuwelix j ryanini zor d rijid  tezl tti w  qongkurlaxturdi. “Bankilar, — d p yazidu Edels, — d l yard mg  taza muhtaj bolq n karhanilaroq  yardım berixni tohtiti-w tti, xuning bilən, banka bilən munasiwiti anq  ziq bolmioq n gongsilar d sl pt  jux urup rawajlanq n bolsimu, keyin onxal jusiz d rijid  bərbat bolup

kätti.”^① ,

Nätijidə, 1900 -yildin keyin, mərkəzlixix qong kədəmlər bilən ilgirilidi. 1900 -yildin burun, eliktir sanaitidə 7 — 8 “guruh” bolup, hər bir guruh birnəqqə gongsi (jəmi 28 gongsi) din tərkip tapқан idi, hər bir guruhning arқisida 2 din 11 giqə banka bar idi. 1908 — 1912-yillarəja kəlgəndə, bu guruhlarıning həmmisi koxulup ikki yaki bir guruh bolup qaldi. Bu jəryan təwəndikiqə boldi:

Eliktir sanaitidiki guruhlar

1900-yildin burun:	Felten wə Lamayier Giyom	birləxmə bax eliktir gongsisi	Zimens wə Halske	Xukert gongsisi	Berkman	Kumer
	Felten wə Lamayier	bax eliktir gongsisi (A.E.G.)	Zimens wə Halske	Xukert	Berkman	1900-yili barbat boldi
	bax eliktir gongsisi (A.E.G.)		Zimens wə Halske Xukert			
1912-yiliqə kəlgəndə:	(1908-yildin baxlap ziq “həmkarlasti”)					

Ənə xundak əsüp qıqqan məxhur bax eliktir gongsisi (A. E. G.) 175 tin 200 giqə gongsiəja (“katnixix” tüzümi arkilik) həkümranlik kılıp, jəmi bir yerim milyart markqə kapitalni baxkuridiəjan boldi. Uning qət’əllərdiki biwastə wakalet orginila 34, buning 12 si həssidarlik gongsisi bolup, bular on nəqqə dələtkə

① Edels yazəjan yukuridiki kitap, 232-bət.

tarkalagan. Germaniyə eliktir sanaitining qat'əllərgə salagan məbliqi, hesaplaxlarəja kariojanda, 1904- yilila 233 milyon mark bolup, buning 62 milyoni Rosiyigə selinojan. Bu "bax eliktir gongsisi"ning ojayət zor "birləxmə" karhana ikənligidə gəp yok, yalojuz uning ixləpqi karəjuqi gongsilirila 16 bolup, ular kabel, tok ətküzməydiyə matiriyaldin tartip aptomobil wə uqux aparatliriojiqə boləjan hər hil məhsulatlarni ixləp-qikiridu.

Lekin, Yawropadiki mərkəzlixix Amerikidiki mərkəzlixixning bir tərkiwiy qismi bolup hesaplinidu. Bu ix mundak boləjan idi:

"Omumi haraktirlik eliktir gongsisi"
(*General Electric*)

Amerika	Tomson-Howston gongsisi Yawropa üqün bir gongsi təsis qiləjan	Edson gongsisi Yawropa üqün "Edsonning Fransiyidiki gongsisi"ni təsis qiləjan, bu keyinki gongsi kəx-piyatlardın məhsus bəhrimən bolux hokukini Germaniyə gongsisiə otünüp bərgən
Germaniyə	"birləxmə eliktir gongsisi"	"bax eliktir gongsisi". (A.E.G.)
	"bax eliktir gongsisi" (A. E. G.)	

Xundak kilip eliktir kuwwiti boyiqə ikki “küqlük dələt” barliqqa kəldi. Həynx özining «Eliktir trestining yoli» digən məqalisida: “Dunyada ularoşa zadila tayanmaydiqan eliktir gongsisi yok” dəp yazidu. Təwəndiki sanlardan bu ikki “trest”ning oborot miqtari wə kəlimi toqrisida məlum (mukəmməl bol-mioqan) uquməşa igə bolimiz:

	shangpin obo- roti miqtari (milyon mark hesawida)	hizmətqilər sani	sap payda (milyon mark hesawida)
Amerikining “omumi harak- tirlik eliktir gongsisi” (G.E.C.)	1907-yil: 252	28 000	35.4
	1910-yil: 298	32 000	45.6
Germaniyining “bax eliktir gongsisi” (A.E.G.)	1907-yil: 216	30 700	14.5
	1911-yil: 362	60 800	21.7

Keyin, 1907- yili, Amerika tresti bilən Germaniyə tresti dunyani bəlxüwəlix toqrisida xərtnamə tüzdi. Rikabətlixix tohtidi. “Omumi haraktirlik eliktir gong-sisi” (G. E. C.) Amerika bilən Kanadaoşa “igə boldi”; “bax eliktir gongsisi” (A. E. G.)oşa Germaniyə, Awst-riyə, Rosiyə, Gollandiyə, Daniyə, Xweytsariyə, Türkiyə wə Balkan məmləkətliri “təgdi”. Yənə yengi sənəət

tarmaklirioğa wə “yengi”, tehi rəsmi bəlxüwelinmioğan dələtlərgə singip kiriwatқан “kiz gongsilar” toqrisida alahidə (əlwəttə məhpi) xərtnamilər tüzüxti. Buningdin baxқа yənə ular otturisasi kəxpiyatlarni wə təjribə muwəppəkiyətlirini əzara alməxturup turux bəlgiləndi.^①

Əmiliyəttə birlikkə kəlgən, ihtiyarida birnəqqə milyartlik kapital boləğan, dunyaning hərkaysi jaylirida “tarmak organliri”, wəkalət organliri, wəkalitən ix bəxqurux orunliri xuningdək tülük munasiwətliri wahakazaliri boləğan bu dunya tresti bilən rikabətlixix, təbii, intayin kiyin. Lekin, bu ikki küqlük trestning dunyani bəlxüwaləğanliqidin ibarət pakit, əlwəttə, dunyani **yengiwaxtin bəlxüxni** qətkə kəkmaydu, əgər əmiliy küqlər selixturmisida tərəkkiyatning təkxisizligi, uruxlar, bərbat boluxlar wahakazalar arkisida əzgirix bolidioğan bolsa.

Kirsin sanaiti muxundak yengiwaxtin bəlxüxkə urunuxning, yengiwaxtin bəlxüx üqün kürəx kilixning diqqət kilixkə ərzydioğan bir misali.

“Dunyadiki kirsin baziri, — dəp yazəğan idi Edels 1905- yili, — həzirmu ikki qong pul muamilə guruhi təripidin yəni Amerikidiki Rokfellerning “kirsin tresti”

^① Riser yazəğan yuquridiki kitap: Diuriq yazəğan yuquridiki kitap. 239- bət: Kurt Həynx yazəğan yuquridiki məqala.

(«Standard Oil C-y») bilən Rosiyidiki Baku neftligi-ning hojayini boləjan Rotxild wə Nobel tərpidin igilinip turmaqta. Bu ikki guruhning əzara munasiwiti nahayiti yəqin, lekin birnəqqə yildin buyan ularning longduənlik ornı 5 qong düxmənniŋ təhlikisigə uqrap kəldi”[Ⓛ]: (1) Amerikidiki neft mənəbiriniŋ tügəp berixi; (2) Bakudiki Mantaxep gongsisiniŋ rıqabiti; (3) Awstriyidiki neft mənəbirini; (4) Ruminiyidiki neft mənəbirini; (5) okyanning u tərpidiki neft mənəbirini, bolupmu Gollandiyə mustəmlilikiridiki neft mənəbirini (Ən’gliyə kapitali bilənmü aləkisi boləjan nahayiti bay Semil gongsisi wə “kululə kəpi” gongsisi). Keyinki üq rayondiki karhanılar əng qong “German bankisi” rəhbərliğidiki Germaniyə qong bankiliri bilən baqlanəjan. Bu bankılar “öz” jüdiənlirigə igə bolux üqün kirsin sanaitini öz aldiəqa pılanlık türdə rawajlandurmakta, məsilən, Ruminiyidə. Ruminiyiniŋ kirsin sanaitidə, həsaplxlarəqa kəriəqanda, 1907 - yili qət’əl kapitali 185 milyon frank bolup, buning 74 mil-yoni Germaniyə kapitali ikən[Ⓜ].

Kürəx baxlandı, bu kürəx iktisatka dair əsərlərdə “dunyani belüxüwelix” kürixi dəp atilidu. Bir tərəptin,

[Ⓛ] Edels yazəjan yukuridiki kitap, 193- bət.

[Ⓜ] Diuriq yazəjan yukuridiki kitap, 245 - bət.

Rokfellerning “kirsin tresti” h mmi ni  z qoliloqa kirg z welix niyitidə Gollandiyining  zid  bir “kiz gongsi” kurdi w  Gollandiyə wasililoqidiki Hindistanning nefit m nb lirini setiwelip, xu yol bilən  zining asaxlik d xmini  n’gliy  - Gollandiyə “kulul  kepi” trestiloqa z rb  b rm kqi boldi. Yənə bir tərəptin, “German bankisi” w  Berlindiki baxka bankilar Ruminiyini  z qolida “saklap kelix”ka, Ruminiyini Rosiyə bilən birl xt r x arkilik Rokfellerge qarxi turuxka tirixti. Rokfeller intayin nuroqun kapitaloqa ig  idi, uning  stige uning kirsin toxuydioqan w  kirsin ixl tk qil rni kirsin bilən t minl ydioqan karam t yahxi t xkilatliri bar idi. K r x nətijisidə “German bankisi”ning p t nl y yengilixi j zm nlixip qalqan idi, 1907- yili bu banka, dig nd kla, p t nl y yengildi, bu qaqda “German bankisi”ning ikkila qikix yoli qalqan idi: yaki milyonlap ziyan tartip,  zining “kirsin m np  ti”din wazkeqixi; yaki tiz p k xi lazim idi. N tijid , “German bankisi” keyinki qikix yolini talliwelip, “kirsin tresti” bilən  zi  q n intayin paydisiz bolqan bir xərtnamə t zdi. Bu x rtnamid  “German bankisi” “Amerika m np  tig  ziyan y tk zidiloqan h rkand k ixni qilmasliqi”lazim, d p b lgil ndi, lekin y n  Germaniyidə kirsinni d l t longdu n qilix kanuni maqullanqan həman bu xərtnamə k qtin qalidu, d p b lgil ndi.

Xuning bilən “kirsin komidiyisi” baxlandi. Germaniyidiki pul muamilə karolliridin biri, “German bankisi”ning jinglisi Fon Gwiner əzining xəhsi katiwi Xtaws arkilik kirsinni longduən qilixni **təxəbbus kilip** təxwikat elip bardı. Berlindiki bu əng qong bankining tolimu qong boləjan pütün organlirini, uning kəng kələmdiki barlik “munasiwət”lirini hərəkətkə kəltürdi, əsəbiləxkən halda gezit - zornallarda Amerika trestining “besimi”ə qarxi “wətənpərwərlik” oqoşisini kətərđi. 1911- yil 3- ayning 15- küni Germaniyə guohuyi kirsinni longduən kilix qanuni tüzüp qikix həkkidə həkümətkə təklip berix toqrisidiki qararni bir eşizdin digüdək maqullidi. Həkümət “kəpçilikning alkixioğa erixkən” bu təxəbbusni məmnuniyət bilən qobul kildi. Xuning bilən, “German bankisi” əzining Amerikilik rəqibini aldap, dələtning longduən qilixi arkilik əz kəspini əsligə kəltürüxtin ibarət bu qimarda utkandək boldi, Germaniyə kirsin karolliri Rosiyidiki xəkər zawudi igilirining paydisidin kelixmaydıoğan zor paydıoğa erixix xirin quxini kərüwatatti Lekin, birinqidin, Germaniyidiki hərəkəysi qong bankilar olja bəlüxüx üstidə bir biri bilən jidəl kilixti, “kərəli toxmioğan qəklər gongsisi” “German bankisi”ning xəhsi mənpətpərəsligini eqip taxlidi: ikkinqidin, həkümət Rokfeller bilən kürəx kilixtin qorkatti, qünki Germaniyining Rokfellerdin

baxkirak yol bilən kirsin'gə igə boluxi tehi nahayiti kiyin məsilə idi (Ruminiyining ixləpçiqirix ünümi yukuri əməs idi); üqinqidin, 1913- yili Germaniyining uruxka təyyarlik kərux üqün bir milyart mark pul ajritix wakti kelip kaloğan idi. Longduən kilix kanuni layihisi taxlap koyuldi. Kürəx nətijisidə, Rokfellerning “kirsin tresti” waktingə oğlibə kazandi.

Berlindiki «Banka» zornili bu həktə: Germaniya pəkət eliktir kuwwitini longduən kilip, su küqi arkilik ərzən bahalik eliktir kuwwiti aloğandila “kirsin tresti” bilən kürəx kilalaydu, dəp yazoğan idi. Bu zornal yənə mundak dəp yazidu: Lekin “eliktir kuwwitini longduən kilix ixləpçiqaroquqilar ehtiyajlik boləğan wakittila ixka axidu, dimək pəkət eliktir sanaitidə kelər ketimki qong weyji kistap kəlgən wakittila, pəkət hususilar igiligidiki hərkaysi eliktir sanaiti ‘konsernliri’ hazir hər-kaysi jaylarda quruwatқан, xəhərlik həküməttin, döləttin wə xuningəja ohxaxlardin məlum longduən kilix hokukini aloğan tənnərki yukuri qong eliktir istansiliri payda alalmaydioğan bolup kaloğan wakittila ixka axidu. Xu wakitka yətkəndə su küqidin paydilinixkila toğra kelidu; lekin, su küqi bilən ərzən bahalik eliktir kuwwiti elixtimu dölətning pul qikirixioğa tayanqili bolmaydu; uni yənila ‘dölət nazaritidiki hususi longduən təxkilatlar’ning baxkuruxioğa tapxurup berixkə

toʻgʻra kelidu, qünki hususilar igiligidiki sanaət nuroʻjun pütümlər tüzüp zor miqtardiki toldurmioʻja igə boluwaldi Burun kaliyni longduən kilix xundak boloʻan, Һazir kirsinni longduən kilix xundak boluwatidu, kəlgüsidə eliktir kuwwitini longduən kilixmu xundak bolidu. Qiraylik pirinsiplaroʻja məhliya bolup kətkən dölət sotsiyalizimi tərəpdarlirimiz əmdi hər halda xuni qüxiniwelixi lazimki, Germaniyining longduən təxkilatliri əzəldin istimalqilaroʻja payda yətküzüx yaki dölətkə bir kisim karhana paydisi tapxurux məksididə boloʻan əməs, bundak nətijigimu erixkən əməs, ular pəkət wəyran bolup ketəy dəp qaloʻan hususilar igiligidiki sanaətni dölətning puli bilən gülləndürüxni məksət kilidu, halas.”^①

Germaniyə burzua iktisatxunasliri ənə xundak kimmətlik ikrarni kilixkə məjbur boldi. Bu yərdə biz pul muamilə kapitali dəwridə hususilarning longduən kilixi bilən dölətning longduən kilixining girəlixip kətkənligini, əmiliyəttə bu hər ikki hildiki longduən əng qong longduən kiləuqilarning dunyani bəlüxüwelix yolidiki jahan’girlik kürixidiki ayrim Һalkidinla ibarət ikənligini oquq kəruwalalaymiz.

Soda parahotliri katnixidiki mərkəzlixixning oʻjayət

① «Banka» zornili, 1912- yil 1- san, 1036- bət; 1912- yil 2- san, 629- bət; 1913- yil 1- san, 388- bət.

zər dərjidadə rawajliniximu dunyaning bəlünüxigə səwəp boldi. Germaniyədə nahayiti qong ikki gongsisi yəni “Hamburg - Amerika kit’əsi halta toxux həssidarlıq gongsisi” bilən “Ximaliy Germaniyə Loyd poqta parahodi gongsisi” wujutka kəldi, ularning hər birining 200 milyon mark kapitali (pay qeki wə kərz belətliri), omumi kımmiti 185 milyondin 189 milyon markkiqə boləjan parahodi bar idi. Yənə bir tərəptin, Amerika 1903- yil 1- ayning 1- künü Morgan tresti digən trestni kurdı, bu trest “Həlkara dengiz sodisi gongsisi” dəp ataldi, bu trest Amerika wə Ən’gliyidiki 9 parahot gongsisini birləxtürdi, bu trestning 120 milyon Amerika dolliri (480 milyon mark) kapitali bar idi. 1903- yilila, Germaniyidiki qong-qong hojayinlar bu Amerika-Ən’gliyə tresti bilən payda bəlūxūwelix məksididə dunyani bəlūxūx toqrisida bir xərtnamə tüzgən idi. Germaniyə gongsiliri Ən’gliyə wə Amerika bilən tiransiport ixida rikabətləxməydiəjan boldi. Xərtnamidə qaysi dengiz gangkousining kimgə “təwə” ikənligi eni k bəlgilən’gən, xuningdək bir ortaq nazarət kilix weyyūnhuyi kuruləjan wə baxka ixlar kilinəjan idi. Xərtnamining mudditi 20 yil kilip bəlgilən’gən, xuning bilən bir wakıttə: Uru x bolup kalidiəjan bolsa, xərtnamə küqidin kalidu^①, digən bir qoxumqə xərtmu bəlgilən’gən idi.

① Riser yazəjan yukuridiki kitap, 125- bət.

Halkara rels kartelining barlikka kelix tarihiyimu nahayiti diqqat kilixka arziydu. 1884- yili, sanaat intayin haraplixip katkən wakittila, Ən'gliyə, Belgiyə wə Germaniyining rels zawutliri bundak kartelni uyuxturuxning birinqi siniqini kilip kergən idi, ular, kelixim tüzüxkən məmlikətlərnin iqki bazarlirida rikabətləxməydiyən, taxki bazarlarni bolsa təwəndiki nisbət boyiqə belüxidiyən, yəni Ən'gliyə 66 pirsəntni, Germaniyə 27 pirsəntni, Belgiyə 7 pirsəntni igiləydiyən bolup pütüxkən idi. Hındistan pütünləy Ən'gliyigə beriwetildi. Ular kelixim tüzüxkə katnaxmiyən bir Ən'gliyə gongsisiyə küqini birləxtürüp hujum kildi wə bu hujumning hirajitini omumi somminin heli kismini ajritix yoli bilən toldurdi. Lekin 1886- yiliyə kəlgəndə, ikki Ən'gliyə gongsisi bu ittipaktin qikip kətti, xuning bilən bu ittipakmu parqilinip kətti. Diqqat kilixka arziydiyini xuki, keyin sanaəttə bolən birkanqə ketimlik yüksilixtə zadila kelixim hasil kilinmidi.

1904- yilning bexida Germaniyidə polat sindikati təxkil kilindi. 1904- yil 11- ayda, halkara rels karteli təwəndiki nisbət boyiqə yənə əsligə kəltürüldi: Ən'gliyə 53.5 pirsəntni; Germaniyə 28.83 pirsəntni; Belgiyə 17.67 pirsəntni igilidi. Keyin buningə Fransiyimu katnaxti, uning birinqi, ikkinqi, üqinqi yilliri erixkən ülüxi omumi san 100 pirsəntning sirtida 4.8 pirsəntni,

5.8 pirsəntni, 6.4 pirsəntni, yəni 104.8 pirsənt, 105.8 pirsənt, 106.4 pirsənttin ibarət omumi san iqidə 4.8 pirsəntni, 5.8 pirsəntni, 6.4 pirsəntni təxkil kildi. 1905- yili yənə Amerikining “polat tresti” (“polat gongsisi”) mu katnaxti, keyinrək Awstriyə wə İspaniyələrmu katnaxti. “Həzir, dunya bəlünüp boldi, — dəp yazoğan idi Fogelxteyn 1910- yili, — xunga qong istimalqılar, aldi bilən, dələt igiligidiki tēmüryollar — dunya bəlünüp boləjanliktin, yənə kelip ularning mənəpəti etiwarəğa igə bolmioğanliktin — xairlarəğa ohxax Jupite ordisida yaxawərsə bolidu.”^①

Uningdin baxқа, 1909- yili kuruloğan həlkəra sink sindikatini tiləğa elip ətimiz, u ixləpqiқirix miқtarini Germaniyə, Belgiyə, Fransiyə, İspaniyə, Ən’gliyə katarlıқ dələtlərdiki 5 zawut guruhi otturisida enik təksim kildi; yənə həlkəra miltik dorisi trestimu bar, Lifmanın sözi bilən eytkanda, bu trest “Germaniyidiki barlıқ partlatқuқ dora zawutlirining əng yeni хəkildiki puhta ittipaki, keyin bu partlatқuқ dora zawutliri Fransiyə bilən Amerikining ohxax usul bilən təxkillən’gən partlatқuқ dora zawutliri bilən billə pütүн dunyani birliktə bəlүxüwaldi disimu bolidu”.^②

^① Fogelxteyn. «Təxkilat хəkilliri», 100 - bət.

^② Lifman. «Kartel wə trest», 2- nəxri, 161- bət.

Lifmanning tongji kilip k ruxiq , Germaniy  1897- yili 40 q  h lkara kartelo a katnaxkan, 1910- yiloğa kəlgəndə 100 g  yekin h lkara kartelo a katnaxkan.

Bəzi burzua yazo uqiliri (1909- yili turo an Marksizimlik m ydanidin p t nl y yüz  r g n K. Kautskimu hazir xu yazo uqilaro a j r bolmakta): H lkara kartellar kapitalning h lkaralixixining  ng rox n ipadilirining biri süpitidə kixil rg  kapitalizim xaraitida mill tl r otturisida teqlikni əməlgə axuro ili bolidu dig n  mitni elip k ldi, d p hesaplmakta. Bunday pikir, nəziriyə jəhəttə, uqio a qikk n bim nilik,  miliy t jəhəttə bolsa, kazzaplik,  ng k bih jihuyzhuyio a aldamqilik usuli bilən hamilik kilix wastisi. H lkara kartellar kapitalistlarning longdu n t xkilatirining hazir t r kki kilip kaysi d rijig  yətkənligini, kapitalistlar ittipakliri otturisida zadi **nimə üstidə** k r x boluwatkanlio ini k rsitip beridu. Keyinki nuqta həmmidin mohim, p k t xu nuqtila bizg  k z aldimizdiki w k l rning tarihiy - iktisadiy əhmiyitini q x nd r p berələydu, q nki kürəxning **xekli** j z'ir k w  wakitlikrak s w pl r t p ylidin əzgirip turuxi mümkin, b lki daim əzgirip turmakta, lekin kürəxning **mahiyiti**, kürəxning sinipiy **m zmuni** sinip m wjut bolup turo an wakitta baxtin - ahir ** zgerm ydu**. Nahayiti rox nki, hazirki zamandiki iktisadiy kürəxning **m zmuni** (dunyani b l -

xüx)ni yoxurux, bir däm kürəxning bu xəklini təkitlex, bir däm kürəxning u xəklini təkitlex, eytayluk, Germaniyə burzuaziyisining mənəpətigə uyoğun (məhiyyətə, Kautski nəziriyiwi karax jəhəttə Germaniyə burzuaziyisi tərəpkə ötüp kətti, bu nukta üstidə keyin yənə tohtilimiz). Kautskimu xundak hatalikni ötküzdi. Bu yərdə eytiliwatkini, əlwəttə, Germaniyə burzuaziyisi əməs, bəlki pütün dunya burzuaziyisi. Kapitalistlarning dunyani bəlūxūwelixi ularning iqining intayin zəhərlik boləjanliqəidin əməs, bəlki mərkəzlixixining muxundak baskuqka yətkənligi ularni payda elix üqün muxu yoləja mengixka məjbur kiləjan; uning üstigə ular dunyani bəlūxūwelixtimu “kapitaləja karap”, “əmiliy küqigə karap” bəlūxūwalidu, shangpin ixləpqi kirixi wə kapitalizim xaraitida uningdin baxka bəlūxūwelix usulining boluximu mümkin əməs. Əmiliy küq iqtisat bilən siyasining rawajlinixiəja əgixip əzgirip turidu; kəz aldimizdiki wəkələrini qūxinix üqün, kaysi məsililərinin həl kilinixi əmiliy küqning əzgirixigə baqlik ikənligini bilix kerək, bu əzgirixlər zadi “nokul” iqtisadiy əzgirixmu yaki oəyri iqtisadiy (məsilən, hərbi) əzgirixmu digən məsiligə kəlsək, bu, ikkinqi orundiki məsilə bolup, u kapitalizimning əng yengi dəwri toqrisidiki asasiy kəzkaraxlarni kilqimu əzgərtiwetəlməydu. Kapitalistlar ittipaklıri otturisdiki kürəx wə kelixim-

larning **məzmun**i toʻqrisidiki məsilini kürəx wə kelixim-
larning xəkli (bügün kürəxning teq xəklini, ətə teq
bolmioqan xəklini, əgünlükkə yənə teq bolmioqan xəklini
kollinixi) toʻqrisidiki məsiligə oqrilıqə aylandurux—
qüxkünlixip kazzap boləjanlık bolıdu.

Əng yeni kapitalizim dəwri bizgə xuni kərsətmək-
tiki, kapitalistlar ittipaklıri dunyani iktisadiy jəhəttin
bəlūxūx **asasida** məlum munasiwətlərnı barlıkka kəl-
türdi, buning bilən billə wə buning bilən munasiwətlık
boləjan haldə, hərkaysi siyasi ittipaklar, hərkaysi dölət-
lər dunyani zimin jəhəttin bəlūxūx, mustəmlıkə talıxix,
“ıktisadiy zimin talıxix” **asasidimu** məlum munasiwətlə-
lərnı barlıkka kəltürdi.

6. KÜQLÜK JAHAN'GIR DÖLƏTLƏRNING DUNYANI BƏLÜXÜWELIXI

Juqrapiyə alimi A. Supan «Yawropa mustəmlıkə
ziminining kengiyixi»^① digən kitawida mustəmlıkə
ziminlarning 19- əsirning ahiridiki kengiyix əhwali
toʻqrisida təwəndiki kışkiqə hulasini qıkarəjan idi:

① A. Supan. «Yawropa mustəmlıkə ziminining kengiyixi» (A.
Supan: «Die territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien»
1906- yil naxri, 254- bət.

Yavropadiki mustəmlikiqi küqlük jahan'gir dölətlərgə (jümlidin Amerikiqa) karaxlik boləjan yər kəlimining igiligən pirsənti

	1876- yil	1900- yil	exix-kemiyix əhwali
Afrikida	10.8%	90.4%	+ 79.6%
Polineziyida	56.8%	98.9%	+ 42.1%
Asiyada	51.5%	56.6%	+ 5.1%
Awstraliyida	100.0%	100.0%	—
Amerika kit'əsida.....	27.5%	27.2%	— 0.3

Supan huləsə kəlip mundak dəydu: “Dimək, Afrika wə Polineziyining bəlüwelinoəjanliqi — muxu dəwrning alahidiligi.” Qünki Asiya wə Amerika kit'əsida igiləp elinmioəjan yər yəni heəqkaysi dölətkə təwə bolmioəjan yər qəlmidi; xunga biz Supanning hulasisini kengəytip, dunyaning bəlünüp boləjanliqi — muxu dəwrning alahidiligi, diyiximiz kerək. Bəlünüp boldi, diginimiz **yengiwaxtin bəlünüxi** mümkin əməs, digənlik əməs,— nək buning əksiqa, yengiwaxtin bəlünüxi mümkin wə mukərrər — bəlki hərkaysi kapitalistik dölətlərnin mustəmlikiqilik siyasiti nətijsidə bizning bu səyyarimizdiki igəlliwelinmioəjan yərlərnin həmmisi igəllinip **boldi** digənlik. Dunya birinqi kətim bəlünüp boldi, xunga buningdin keyin **pəkət** yengiwaxtin bəlühüxla bolidu, yəni igisizliktin “igisi bolux”ka ətux əməs,

bəlkı bir “ıgə”dın ikkıncı bir “ıgə”gə ətüx bolıdu.

Dimək, biz pütün dunya mustəmlıkiqilik siyaseti-ning alahıde dəwrıde turmaktıbiz, bu dəwr “kapitalizim tərəkkiyatıning əng yengı baskuqı” yəni pul muamilə kapitali bilən intayın zıq baqlanoğan. Xunga, bu dəwrning ətəkəni hərəkaysi dəwrlərdin kəndək pərki barlıoğıni, hazırkı əhwalning zadi kəndək ikənligini mümkün kədər enikrək biliwelix üqün, aldi bilən əmiliy matiriyallarıni təpsilirək tətqiq kilix zərür. Bu yərdə aldi bilən ikki əmiliy soal kelip qıqıdu: mustəmlıkiqilik siyaseti-ning küqiyixi, mustəmlikə talixix kürixining ətükürlıxixi dəl pul muamilə kapitali dəwrıdila kelip qıqқанmu? Bu jəhəttə hazır dunyaning bəlünüx əhwalı zadi kəndək?

Amerika yazoquqisi Moris özining mustəmlıkiqilik tarihi toqrisidiki bir əsirıde^①, Ən’gliyə, Fransiyə wə Germaniyining 19- əsirning hərəkaysi dəwrliridiki mustəmlikə ziminlirining kəlimigə ait matiriyallarıni omumlaxturoğan. U qıkaroğan omumi sanning kıskartılmasını təwəndə kəltürimiz:

^① Hənri. K. Moris. «Mustəmlıkiqilik tarihi» (*Henry C. Morris: «The History of Colonization»*), 1900- yil Nyu - York nəxri, 2- tom, 88 - bət; 1- tom, 419- bət; 2- tom, 304- bət.

Mustəmlikə kilinoqan zimin kelimi

		Yillar	1815–1830	1860	1880	1899
Ən'gliyə	Kelimi (milyon pingfang In'gliz mili hesawida)		?	2.5	7.7	9.3
	Ahalisi (milyon hesawida)		126.4	145.1	267.9	309.0
Fransiyə	Kelimi (milyon pingfang In'gliz mili hesawida)		0.02	0.2	0.7	3.7
	Ahalisi (milyon hesawida)		0.5	3.4	7.5	56.4
Germaniyə	Kelimi (milyon pingfang In'gliz mili hesawida)		—	—	—	1.0
	Ahalisi (milyon hesawida)		—	—	—	14.7

Ən'gliyə 1860 — 1880 - yillarda mustəmlilikilərnəni qoloqa kərgüzüxnəni taza küqəytkən idi, uning üstigə 19- əsirning ahirkə yigirmə yili iqidimu kəpləp qoloqa kərgüzüp turdi. Fransiyə bilən Germaniyimu dəl xu yigirmə yil iqidə mustəmlilikilərnəni qoloqa kərgüzüxnəni küqəytti. Biz yukurida, 19 - əsirning 60 - wə 70 - yilliri longduəndin ilgiriki kapitalizimning yəni ərkin riqabət həkümran orunda turoqan kapitalizimning tərəkki kilip əng yukuri nuktiqə yətkən dəwri ikənliginəni kərup ətkən iduk. Əmdi yənə dəl xu dəwrdin keyin mustəmlilikilərnəni qoloqa kərgüzüx zor “dolquni”ning baxlanqanliqini, dunya zimnini bəlüxüx kürixining intayin ətkür dərrijigə yətkənliginəni kərimiz. Dimək, kapita-

lizimning longduən kapitalizim baskuqioğa etüxi, pul muamilə kapitalioğa etüxi dunyani bəlüxüx üçün boləjan kürəxning etkürlixixi bilən **munasiwətlik** ikənligi xək - xübhisiz.

Hobson özining jahan'girlik toqrisidiki əsiridə 1884 — 1900 - yillarni Yawropadiki asasiy dölətlərnin "kengiyix" (zimin kengəytix)ni küqəytkən dəwri dəp kərsitudu. Uning hesaplap kəruxiqə, bu dəwrədə Ən'gliyə 57 milyon ahaligə igə 3 milyon 700 ming pingfang In'gliz mili kelidiojan ziminni qoloğa kirküzüwaləjan; Fransiyə 36 milyon 500 ming ahaligə igə 3 milyon 600 ming pingfang In'gliz mili kelidiojan ziminni qoloğa kirküzüwaləjan; Germaniyə 14 milyon 700 ming ahaligə igə bir milyon pingfang In'gliz mili kelidiojan ziminni qoloğa kirküzüwaləjan; Belgiyə 30 milyon ahaligə igə 900 ming pingfang In'gliz mili kelidiojan ziminni qoloğa kirküzüwaləjan; Portugaliyə 9 milyon ahaligə igə 800 ming pingfang In'gliz mili kelidiojan ziminni qoloğa kirküzüwaləjan. 19 - əsirning ahirida bolupmu 19 - əsirning 80 - yilliridin baxlap, hərəkaysi kapitalistik dölətlərnin hə dəp mustəmlikə talaxkanlioqi diplomatiyə tarihi wə taxki siyasət tarixidiki həmmigə məlum pakit.

Ən'gliyidə ərkin riqabət taza əwj alojan dəwrədə, yəni 1840 — 1860 - yillarda Ən'gliyidiki hokukdar burzua siyasətqiliri mustəmlikiqilik siyasitigə **karxi** idi,

ular, mustəmlkilərnin azat boluxi wə Ən'gliyidin pütünləy ajrilip qikixi mukərrər wə paydilik bir ix, dəp karaytti. M. Ber 1898 - yili elan kiləjan «Həzirki zaman Ən'gliyə jahan'girligi» toqrisida tohtalojan makəlisida^①, Ən'gliyə həkümitidiki Dizreylidək muxundak omumən eytkanda jahan'girlikkə mayil boləjan bir mohim ərbapningmu 1852- yili: "Mustəmlkilər boynimizəja esiləjan tūgmən texi" digənligini kərsitip ətidu. 19 - əsirning ahiriəja kəlgəndə, jahan'girlikni oquktin - oquk tərəp kiləjan wə jahan'girlik siyasitini əng xərməndilik bilən yūrgūzgən Sesil Rodes wə Josef Qemberlinlar Ən'gliyidə danglik xəhslər bolup kəldi!

Dikkət kilixkə ərzyidiqini xuki, Ən'gliyə burzua-ziyisining bu həkukdar siyasətqiliri əng yengi jahan'girlikning atalmix nokul iktisadiy mənbəsi bilən ijtimai - siyasi mənbəsi otturisdiki munasiwətni xu qaoqning əzidila oquk bilətti. Qemberlin dunya bazirida Ən'gliyining xu qaoqda Germaniyə, Amerika wə Belgiyə tərəptin duqkəlgən rikabitini alahidə kərsitip kelip, jahan'girlik — "həkikətkə wəkillik kilidiləjan, dana wə iktisatqil siyasət" dəp tərəp kiləjan idi. Kapitalistlar, aman kelixning qarisi longduən kilix dəp, kartel, sindikat wə trestlarni kurojan idi. Burzua-ziyining siyasi yolbaxqilirimu ularəja dos tartixip, aman kelixning qarisi longduən kilix dəp, dunyadiki

① «Yengi dəwr» zornili, 1898- yil, 16- yillik toplan, 1- tom, 302- bət.

tehi bəlüwelinmioqan yərlərnı nahayıti aldiraxlık bilən koloqə kirgüzüxkə kirixti. Sesil Rodesning sirdax dosti boləqan muhbir Stedning eytixiqə, 1895 - yili Rodes özining jahan'girlik toqrisidiki idiyisini uningəqə eytip kelip mundak digən: "Tünügün mən Londonning xərkiy tərıpi (ixqılar məhəllisi)də ixsiz ixqılarning bir yiojiniqə katnaxқан idim. Yiojında 'nan, nan!' digən sadalar bilən toloqan kəpal səzlərnı anglidim. Öygə kaytkinimda kərgənlirim toqrisida oylap, jahan-girlikning moqim ikənligigə ilgirikidinmu bəkrək ixəndim..... Mening muqəddəs təxəbbusum ijtimai məsilini həl kilix, yəni birləxmə padixalıktiki 40 milyon aqalini rəhimsiz iqki uruxtin saklap kəlix üqün biz mustəmlikiqilik siyasətqiliri yengi ziminlarnı igəlləp, oxukqə aqalini jaylaxturuximiz, zawut - kanlirimizdin qıqqan shangpinlarnı setix üqün yengi rayonlarnı tepiximiz lazim. Mən diguo məsilisi — kəsak məsilisi, dəp eytip kəlgən idim. Siz əgər iqki urux boluxini halimisingiz jahan'gir boluxingiz lazim."[Ⓣ]

Mana bu milyoner, pul muamilə karoli, In'glizlar bilən Burlar uruxining bax jinayətqisi Sesil Rodesning 1895- yili eytkən səzi. Uning jahan'girlikni aqlixi kəpalrak, uyatsizrak bolsimu, mahiyəttə, Maslop, Zudekum, Potresop wə Dawid əpəndilərnıng xuningdək həliki Rosiyə Marksizimining asasqisi wə xuningəqə

Ⓣ «Yengi dəwr» zərnili, 1898- yil, 16- yillik toplanı, 1- tom, 304- bət.

ohxaxlarning “nəziriyisi”din pərklənməydu. Sesil Rodes bolsa rastqılraq sotsiyal xowinizimqi.....

Dunya ziminining bəlünüx əhwalini wə yekinki nəqqə on yildin buyan bu jəhəttə boləjan əzgirixlərni imkan kədər enikraq bayan kilix üqün, biz Supanning yukurida eytip ətülgən dunyadiki küqlük jəhan'gir dələtlərnin mustəmlikə ziminliri məsilisigə dair əsiridə berilgən omumlaxturulojan matiriyaldin paydilinimiz. Supan 1876- yili bilən 1900- yilini talliwaləjan. Biz hazır 1876 - yili (Bu yil nəhayiti muwapik tallanəjan, qünki ətərbiy Yawropada longduəndin ilgiriki kapitalizim baskuqi, omumi jəhəttin eytkanda, dəl xu waqitka kəlgəndə tərəkki kilip boləjan dəp eytixka bolidu) bilən 1914- yilini tallaymiz həmdə Supanning sanlirining ornioja Həbnerning “juərapiyə tongji jədwiili”diki yengirak sanlarni alimiz. Supan mustəmlilikilərnila tizip qikқан, biz, mustəmlikə bolmiojan dələtlər wə yerim mustəmlilikilərgə dair kiskiqə sanlarnimu koxumqə kilix dunyaning bəlūwelinxidiki omumi hələtni təswirləp bərixkə paydilik, dəp qaraymiz. Biz Persiyə, Zhongguo wə Türkiyələrnini yerim mustəmlikə katarioja koyimiz, bu məmləkətlər iqidiki birinçisi pütünləy digüdək mustəmlikə bolup kaldı, ikkinçisi wə üçinçisi mustəmlikə bolup ketiwatidu.

Yəkün təwəndikiqə:

Küçlük jahan'gir delatlarning mustemlika zimniri
(Kelimi milyon pingfang kilometir hesabida, ahalisi milyon hesabida)

	Mustemlikiler						Zongzbuguolar				Jemi	
	1876-yili		1914-yili		1914-yili		1914-yili		1914-yili		1914-yili	
	Kelimi	Ahalisi	Kelimi	Ahalisi	Kelimi	Ahalisi	Kelimi	Ahalisi	Kelimi	Ahalisi	Kelimi	Ahalisi
Əngliya.....	22.5	251.9	33.5	393.5	0.3	46.5	33.8	440.0				
Rosiya.....	17.0	15.9	17.4	33.2	5.4	136.2	22.8	169.4				
Fransiya.....	0.9	6.0	10.6	55.5	0.5	39.6	11.1	95.1				
Germaniya.....	—	—	2.9	12.3	0.5	64.9	3.4	77.2				
Amerika.....	—	—	0.3	9.7	9.4	97.0	9.7	106.7				
Yaponiya.....	—	—	0.3	19.2	0.4	53.0	0.7	72.2				
Jemi 6 qong delatte	40.4	273.8	65.0	523.4	16.5	437.2	81.5	960.6				

Baxka küçlük delatler (Belgiya, Gollandiya katarliklar)ning mustemlikiliri.....

9.9 45.3

Yerim mustemlikiler (Persiya, Zhongguo, Turkiya).....

14.5 361.2

Baxka delatler.....

28.0 289.9

Pütin yer zarida.....

133.9 1657.0

Biz buningdin 19- əsirdin 20- əsirgə ətüx waktida dunyaning bəlünüp “boləjanlıoı”ni nahayiti enik kərüwalalaymiz. 1876- yildin keyin, mustəmlikə zimini intayin kengiyip kətkən: Əng qong 6 küqlük dələtning mustəmlikə zimini 40 milyon pingfang kilometirdin exip, 65 milyon pingfang kilometiroğa yətkən yəni yerim həssidin kəprək — 25 milyon pingfang kilometir axkan, bu — zongzhuguolarning kəlimi (16 milyon 500 ming pingfang kilometir) din yerim həssə kəp. 1876- yili, bularning iqidiki 3 küqlük dələtning həqbir mustəmlikisi yok idi, u qaoıda yənə bir küqlük dələt—Fransiyiningmu mustəmlikisi yok digüdək idi. 1914- yilioğa kəlgəndə bu 4 küqlük dələt 14 milyon 100 ming pingfang kilometir kəlimidiki mustəmlikigə igə boldi, yəni bu Yawropa kəlimining bir yerim həssisidin kəprəgigə toıqra kelidu, bu mustəmlikilər 100 milyondək ahaligə igə idi. Mustəmlikə zimın kengəytix intayin təkxisiz idi. Məsilən, kəlimi wə ahalisi jəhəttə bir biridin kəp pərklinip kətməydoıan Fransiyə, Germaniyə wə Yaponiyini selixturup kəridioıan bolsak, Fransiyining mustəmlikisining (kələm jəhəttin) Germaniyə bilən Yaponiyining mustəmlikisining omumi yioıindisining 3 həssisigə digüdək barawər kelidioıanlıoıını kərimiz. Birak, biz tohtiliwatkan bu dəwrning dəslepki məzgiliridə, Fransiyining pul muamilə kapitalining miqtarimu

Germaniyə bilən Yaponiyining pul muamilə kapitalining omumi yiojindisidin birnəqqə həssə kəp bolsa kerək. Nokul iktisadiy xaraitin taxkiri juqrapiyiwi xarait wə uningdin baxka xaraitlarmu əxu iktisadiy xarait اساسida mustəmlikə ziminning qong - kiqik boluxioqa təsir kərsitidu. Yekinki nəqqə on yildin buyan, dunyaning təngpunglixixi wə hərkaysi dölətlərnin iktisadiy wə turmux xaraitining təkxilixixi yirik sanaət, almacturux wə pul muamilə kapitalining besimi astida nahayiti tez boləjan bolsimu, lekin pərk yənila qong bolup kəldi. Biz yukurida eytiləjan 6 dölətning iqidə xuni kərimizki, bir tərəptin, intayin tez ilgiləwatkan yax kapitalistik dölətlər (Amerika, Germaniyə wə Yaponiyə) turuptu, yənə bir tərəptin, keri kapitalistik dölətlər (Fransiyə wə Ən'gliyə) turuptu, yekindin buyan bularning ilgirilixi aldinki dölətlərdin kəp asta bolmakta; bulardin baxka yənə iktisadiy jəhəttə əng qalak dölət (Rosiyə) turuptu, bu dölətnin əng yeni kapital jəhan'giriligini kapitalizimdin burunki munasiwətlərnin katmu - kat koyuk torliri qirmiwaləjan diyixkə bolidu.

Biz qong dölətlərnin mustəmlikə zimindiridin baxka yənə kiqik dölətlərnin kiqik mustəmlilikirininimu kirküzduk. Mustəmlilikilərnin "yengiwaxtin bəluxux" yüzberix ehtimali boləjan bəlkə qokum yüzberidiojan wakitka kəlgəndə, bu mustəmlilikilər bəluwelinidiojan

əng yəqin nixan boləjusi diyixkə bolidu. Bu kiqik dələtlərnin əzlrininin mustəmlilikirini saklap qalalixidiki səwəp xuki, asasen qong dələtlər otturisida saklinip turəjan mənəpət jəhəttiki qarimu - qarxilik, sürkülüx wə baxkilar, bu qong dələtlərnin olja bəlūxūwelix jəhəttə keliximgə kelixigə kaxila boldi. “Yerim mustəmlikə” məmlikətlərgə kəlsək, ular təbiət dunyasida wə jəmiyətinin hərəkəsi jəhətliridə daim uqraydiojan ətkünqi xəkillərnin misali. Pul muamilə kapitali barlik iqtisadiy munasiwətlərdə wə barlik həlkəra munasiwətlərdə bir hil oçayət zor küq, uni həl kiləjuq rol oynaydiojan küq disimu bolidu, u həttə siyasi jəhəttə pütünləy mustəkil boləjan dələtlərnimu idarə kılalaydu, bəlki əmiliyəttə idarə kiliwatidu; biz həzirlə bundak misal toqrisida tohtilimiz. Birak, pul muamilə kapitali üqün əng “qolaylik” wə əng paydilik boləjini, əlwəttə, bekində məmlikətlərnə wə millətlərnə siyasi jəhəttə mustəkillik-tin məhrum kilixtin ibarət **muxundak** idarə kiliş. Yerim mustəmlikə məmlikətlər bu jəhəttə tipik “arilik-tiki” xəkil. Roxənki, pul muamilə kapitali dəwridə, dunyadiki baxka jaylar bəlünüp boləjan wakitta, bu yerim mustəkil dələtlərnə talixix jəhəttiki kürəxning intayin ətkürlixip ketixi qoqum.

Mustəmlikiqilik siyasət wə jəhan'girlik kapitalizim-nin əng yengi baskuqidin burun həttə kapitalizimdin

burunla bar idi. Kulluk tüzüm asaidiki Rimda mustamlıkiqilik siyasət yürgüzülgən, jahan'girlik yoloğa koyulğan idi. Lekin, jahan'girlik toqrisida "omumi halda" gəp kilip koyupla ijtimai - iktisadiy xəkillərning tüp pərki untup kelinidigan yaki uningoğa səl qarlidigan bolsa, bundak mulahizə, mukərrər halda, huddi "büyük Rim bilən büyük Britaniyə"ni bir katarğa koyoğanğa ohxax,¹ tazimu tutruksiz kuruk gəp yaki po etix bolidu. Kapitalizimning **ilgiriki** hər kaysi baskuqliridiki kapitalistik mustamlıkiqilik siyasətmu pul muamilə kapitalining mustamlıkiqilik siyasitidin zor pərklinidu.

Əng yengi kapitalizimning asasiy hususiyiti əng qong karhana igilirining longduən ittipaklirining həkümranlıqidin ibarət. Ham əxya mənbəlirining **həmmisi** igəlliwelinoğan qaoğda bundak longduən təkki-latlar təngdaxsiz dərjida mustəhkəmlinip ketidu. Kapitalistlarning həkara ittipaklirining öz rəkiplirini rikabətlixixitiki barlıq imkaniyətlərdin məhrum kilixka, təmür rodisi qikidigan yərləni yaki nefit mənbəliri katarlıqlarni setiwelixka kanqilik jan pidalik bilən

¹ S. P. Lukas. «Büyük Rim wə büyük Britaniyə» (C. P. Lucas: «Greater Rome and Greater Britain») 1912- yil Oksford nəxri, yaki Kromer bojüe. «Qədimki zaman jahan'girliğı wə hazırki zaman jahan'girliğı» (Earl of Cromer: «Ancient and Modern Imperialism») 1910- yil London nəxri.

berilidiganliqi bizga molum. Mustamlaka igiligandila andin longduen tashkilotlarning yengixiga, oz rikabat-qisiga qarxi kuraxta har hil kutulmigen wakalarni hatta rakiplarning delat longduen kilix kanuni arkilik ezini koqdimaqqi boluxidak kutulmigen wakalarnimu yengixiga toluq kapalatlik qiljili bolidu. Kapitalizim kanqa terakki kilsa, ham axya kanqa yetixmisa, rikabat wa putun dunyadiki ham axya manbalarini koqlixix kurixi kanqa etkurlaxsa, mustamlaka igallax kuriximu xunqa kashkinlixip baridu.

Xilder mundak daydu: "Bazilerga tutruksizdek korun'gen mundak bir hokumni yani xahar ahalisi bilan sanaet ahalisining kopiyixi yekin kalgusida yimakklik yetixmasliktak tosaloquqa duqkelidu digandin kora, sanaet ham axyasi yetixmasliktak tosaloquqa duqkelidu diyix kop tuzuk digan hokumni qikirixka bolidu." Masilan, kundin - kun'ga kimmatlixip ketiwatkan yaoq matiriyallirimu, masilan, kengilik wa tokumiqilik sanaiti ham axyalirimu barqanseri yetixmaywatidu. "Sanaetqilar ittipakliri putkul dunya igiligi dairisida yeza igiligi bilan sanaetning tangpungluojini barlikka kalturuxka urunmakta; 1904-yili birkanqa eng mohim sanaet mamlikitidiki pahta tokumiqilik fabrika igiliri ittipakliri kurojan halkara ittipak ane xuning bir misali; uningdin keyin 1910-yili Yawropa kendir tokumiqilik

fabrika igiliri ittipaklirimu uni dorap bir ittipak kurdi.”^①

Burzua islahatqilirining bolupmu ularning iqidiki hazirki Kautskiqilarning bu pakitlarning aħmiyitini tawənlətməkqi boluxi turəjan gəp, ular “nahayiti zor bədəlgə tohtaydiojan, uning üstigə nahayiti hətərlik boləjan” mustəmlikiqilik siyasitini yürgüzməy turupmu ərkin bazarlardin ham əxyaəja igə boləjili “bolidu”, omumən yeza igiligining xaraiti “addiojina” yaxxilap koyulsila ham əxya bilən təminləxnı zor dərjıdə axurəjili “bolidu” dəydu. Lekin bundak diyix jahan’girlikni akliəjanlik, jahan’girlikni bezigənlik bolidu, qünki bundak diyix əng yeni kapitalizimning əsaslik hususiyiti—longduənnı untuəjanlik bolidu. Ərkin bazarlar barəjanseri ətkən ix bolup kalmakta, longduən haraktiridiki sindikat wə trestlar ərkin bazarnı kündin-kün’gə taraytmakta, halbuki, yeza igilik xaraitini “addiojina” yaxxilap digən hək ammisining hal - əhwalini yaxxilap, ix həkkinı əstürük, paydini azaytix digən söz. Mustəmlıkə igəlliməstin hək ammisining hal - əhwalıəja yetıdıəjan trestlar xirin sözlük islahatqilarning hiyalidin baxka kəyerdə bolsun?

Pul muamilə kapitalı üqün pəkət tepıəjan ham əxya mənəbəlirila əməs, bəlki tepilix əhtimalı boləjan

^① Xilder yazəjan yukuridiki kitap, 38 — 42- bətlər.

ham əxya mənbəlimu əhmiyətkə igə, qünki hazırki zaman tehnikisi intayin tez tərəkki kiliwatkanliktin; əgər ətə yeni usul kəxp kilinidoğan bolsa (bu məxsətke yetix üçün, qong bankilar gongchengshi wə agranom katarliqlarni ajritip məhsus təxxürux elip baridu) yaki kəp miktarda kapital selinsa, bögünki kerəksiz yər ətə kerəklik yərgə aylinixi mümkün. Kan bayliqlirini təxxürux, hər hil ham əxyalarni jiagong kilix wə ulardin paydilinixning yeni usulliri wahakazalarmu xundak bolidu. Xuning üçün, pul muamilə kapitali, mukərrər halda, iktisadiy ziminni hətta adətiki ziminnimu kengəyitxkə hə dəp tirixidu. Trestlar kəlgüsida (hazir əməs) "igə boluxi mümkün boləjan" paydini wə kəlgüsida longduən kiləqandin keyinki nətijilərnə mələqərləp, əzining mülkini bir - ikki həssə yukuri baħa bilən kapital-laxturidu; xuningdək, pul muamilə kapitali igə boluxi mümkün boləjan ham əxya mənbəlinimu mələqərləp, dunyada tehi bəlxüwelinmioğan ahirki birnəqqə parqə yərni talixix yaki bəlxüwelinioğan bəzi yərlərnə qayta bəlxüwelix yolidiki ojaljiranə kürəxlərdə baxkilarning arkisida kelixtin ənsirəp, həman imkan kədər kəprək yər igəlliwelix koyida bolidu, u yərlərnə qandak yər boluxidin, kəyərdə boluxidin wə qandak wastilərnə kollinix kerəkligidin kət'i nəzər.

Ən'gliyə kapitalistliri **əzlidirning** mustəmlikisi Misir-

da barlik usullardin paydilinip pahta ixləpqi kirixini rawajlanduruxka pütün küqi bilən tirixmakta (1904-yili Misirdiki 2 milyon 300 ming giktar teriloju yərning 600 ming giktarioja yəni təttin biridin kəprəgigə pahta terilojan), Rosiyə kapitalistlirimu **əzlrining** mustəmlikisi Türkistanda xundak qilmakta, qünki bundak kiləanda ular əzlrining qət'əllərdiki riqabətqilirini tehimu asan məəjlup qilalaydu, ham əxya mənbəlrini tehimu asan longduən qiliwalalaydu, "birləxmə" ixləpqi kirixni yoloja qoyalaydiojan, pahta terixni wə uni jiangong kilixtiki **hərkaysi** jəryanlarni əz kolida tutalaydiojan, tehimu tejəxlik boləjan wə tehimu payda kəltüridiojan tokumiqilik trestlirini tehimu asan kuralaydu.

Kapital qikirixtin kelidiojan mənpəətmu, ohxaxla, mustəmlikə bulaxni ilgiri süridu, qünki mustəmlikə bazarlirida longduən kilix wastisidin paydilinip riqabətqilərnə sikiq qikirix, əzi təminləxkə kapalətlilik kilix wə zərür "alakilər"ni mustəhkəmliwəlix wahakazalar tehimu asan (bəzidə, hətta bu pəkət mustəmlikə bazarliridila mümkin) bolidu.

Pul muamilə kapitali asasida pəyda boləjan qəyri iktisadiy üstqurulma yəni pul muamilə kapitalining siyasiti wə ang xingtəyi mustəmliliklərnə qoloja kirgüzüx yüzlinixini küqəytti. Hılferding: "Pul muamilə

kapitali erkinlik emes, balki hokumranlik tilaydu”
dop nahayiti toqra eytidu. Fransiyaning bir-burzua
yazoquqisi Sesil Rodesning yukurida eytiloqan idiyisi^①ni
jari kiloqandek we uningoa qoxumqa kiloqandek kilip
mundak yazidu: Hazirki zaman mustemlikiqilik siya-
siting iqtisadiy sawepliridin baxka, ijtimai sawepliri-
nimu qoxux kerak: “Baroqanseri kiyinlixiwatkan tur-
mux ixqilar ammisini ezipla qalmastin, balki ottura
siniplarnimu eziwatidu, xunga, qadimiy madini mem-
liketlarning hammaisida ‘jamiyatning amanliqioqra hewp
seliwatkan bir hil sawrisizlik, oqezaplinix we nepretlinix
kaypiyati axmakta; malum sinipiy izdin qikip katkqn
kuqni ixlitidioqan sorun tepix kerak, uning memliket
iqida partlixidin saklinix uqun, uni kuqini kersitixke
qet’algq qikirix kerak’.”^②

Gap kapital jahan’girlingi dawridiki mustemlikiqilik
siyasiti ustida ketiwatkan ikqn, u halda, pul muamila
kapitalining we uningoa munasip bolqan halkara
siyasatning yani, tegi - taktidin eytkanda, kuqluk jahan-
gir delletlarning dunyani iqtisadiy we siyasi jahattin

① Muxu kitapning 138-betiga qaralsun. — Tahrirdin.

② Wal. «Fransiya mustemlikilarda» (*Wahl: «La France aux colonies»*) Anri Rosiyining «Okyaniyining beluxuwelinixi» (*Henri Russier: «Le Partage de l’Océanie»*)din elindi, 1905-yil Pariz naxri, 165-bat.

bəlxüx üqün kürəx qilixidin ibarət həlkara siyasətning dələtlərnıng bekinda boluxining nurojun **ətkünqi** xəkilirini pəyda qilojanlıoqini kərsitip ətüx **kərək**. Bu dəwrning tipik dələt xəkli mustəmlikə igiligüqi dələtlər wə mustəmlkilərdin ibarət ikki qong türdiki dələtlərdinla ibarət əməs, uning üstigə hər hil xəkildiki bekinda dələtlərmu bar, ular siyasi jəhəttə, xəkil jəhəttə mustəkil, əmiliyəttə bolsa maliyə wə diplomatiyə jəhəttiki bekindilik munasiwət torliri bilən qirmap qoyulojan bolidu. Yukurida bir hil xəkilni — yerim mustəmlikə xəklini kərsitip ətəkn iduk. Argentina bolsa yənə bir hil xəkilning nus'hisi.

Xultse - Gewernits Britaniyə jəhan'gırligi toqrisidiki əsiridə mundak dəp yazidu: “Jənubiy Amerika hususən Argentina maliyə jəhəttə Londonoqa xunqilik yələn'gənki, uni Ən'gliyining soda mustəmlikisigə aylinip qaldı disimu bolidu.”^① Xilder, Awstriyə - Wengriyə diguosining Buenos - Ayresta turuxluq konsulinıng 1909- yilidiki məlumatıoqa əsasən, Ən'gliyining

① Xultse - Gewernits. «20 - əsirning bexidiki Britaniyə jəhan'gırligi wə Ən'gliyə ərkin sodisi» (*Schulze-Gaevernitz: «Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20 - ten Jahrhunderts»*) 1906- yilı Leypsig nəxri, 318-bət wə Zartorius W. Walterxawzen. «Qət'əllərgə məbləq selixning həlk igiligi tüzümi» (*Sartorius v. Waltershausen: «Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande»*) 1907 - yil Berlin nəxri, 46- bət.

Argentinaoʻra saloʻan mabliʻini 8 milyart 750 milyon frank dap muayyenlaxturidu. Mana muxu mabliʻini selix arkilik ʻnʻgliya pul muamilap kapitali wap uning sadik “dosti” (diplomatiya)ning Argentina burzuaziyisi wap Argentinaning putkul iktisadiy, siyasi turmuxi jehat-tiki rahbiri kixiliri bilan nakadar mustahkam alaka ornatkanliʻini tasawwur kilix kiyin amas.

Portugaliya bizga siyasi jehatta mustakil lekin maliya wap diplomatiya jehatta mustakil bolmiʻan yana bir hil xakilning baxqirak misali ikanligini korsitidu. Portugaliya igilik hokukioʻra igap mustakil delat, lekin, amiliyatta, Ispaniyining padixalik ornioʻra warislik kilix hokukini talixix uruxi (1701 — 1714- yillar)din beriki 200 yildin koprak waqittin buyan, u baxtin-ahir, ʻnʻgliyining himayisi astida bolup keliwatidu. ʻnʻgliya ezining duxmini Ispaniya wap Fransiyiga karxi kurextiki zhendisini mustahkamlax uqun, Portugaliyini wap uning mustamlikap ziminlirini koʻrdap kaldi. ʻnʻgliya buning badiligap soda jehatta manpatakigap boldi, Portugaliyigap wap uning mustamlakilirigap shangpin qikirix bolupmu kapital qikirix jehatta awzal xaraitkap igap boldi, Portugaliyining gangkou - koltukliri, aralliri wap dengiz asti kabilliridin paydilinixkap ohxax ongayliklaroʻra igap boldi.^① Bundak

^① Xilder yazoʻan yukuridiki kitap, 1-tom, 160 — 161- betlar.

munasiwət, bəzi qong dölətlər bilən kiçik dölətlər otturisida əzəldinla bar idi, ləkin kapital jahan'gırligi dəwridə bundak munasiwət omumi tüzüm bolup kaldı, “dunyani bəlüxüx” jəhəttiki pütün munasiwətning bir kısmi bolup kaldı, pütün dunya pul muamilə kapitali paaliyətliirining bəzi halkiliri bolup kaldı.

Dunyaning bəlüwelinixi məsilisi toqrisidiki mulahizini ayaklasturux üçün yənə təwəndiki nuqtinimu kərsitip ətüximiz kerək. Bu məsilə 19-əsirning ahirida wə 20-əsirning bexida, Amerika - İspaniyə uruxidin keyinki Amerika əsərliridə, In'glizlar bilən Burlar uruxidin keyinki Ən'gliyə əsərliridə intayin axkara bəlki eniç həlda otturiqə qoyulupla kalmastin, bu pakit “Britaniyə jahan'gırligi”gə intayin “həsəthorluk bilən” kəz tikip turoqan Germaniyə əsərliridə xitongluk həlda məlqərlinipla kalmastin, bəlki bu məsilə Fransiyə burzuaziyisining əsərliridimu heli eniç wə kəng türdə—burzuaziyining karixiqə təsəwwur kılqılı bolidioqan dairidə — otturiqə qoyuldi. Biz tarihxunas Driawltning bir abzas səzini nəkil kəltürüp ətəyli, u «19-əsirning ahiridiki siyasi məsilə wə ijtimai məsilə» digən kitawining «Küqlük jahan'gir dölətlər wə dunyaning bəlüwelinixi» toqrisidiki babida mundak yazidu: “Yekinqi yillardin buyan, dunyada, Zhongguodin baxka, ixoqal kilinmioqan yərlərninç həmmisi Yawropa wə

Ximaliy Amerikidiki küqlük jahān'gir dēlētler tēripidin ixōjal kīlindi. Muxu asasta bēzi tokunuxlar wē tēsir küqlēning ēzgirixi yūzbērdi, bu, yēkin kēlgūsidadē tehimu kōrkunuxluk partlux yūzberip kēlixidin derāk beridu. Qūnki hēmmē aldirax ix kērūxkē toōjra kelidu: Ōz waktida bir ūlūxkē igē boluwalmiojanliki dēlētler ēzining ūlūxigē ēmūrwayēt igē bolalmay kēlixī, keyinki ēsir (yēni 20- ēsir)diki ēng mohim wākēlērning birigē yēni dunyani kēng kēlōmdē ekispilatasiyē kīlixkē mēnggū katnixalmasliōji mūmkin. Xunga, yēkindin buyan pūtūn Yawropa wē Amerikini mustēmlikē kēngēy-tix, 'jahān'girlik'ni yolojā koyux sēwdayilioji kaplap kōtti, halbuki, 'jahān'girlik' 19- ēsirning ahirki mēzgili-ning ēng roxēn alahidiligi." Aptor yēnē kōxumqē kilip mundak yazidu: "Dunyani bēlūxūweliwatkan muxundak ēhwalda, yēr xaridiki bayliklarni wē ojayēt zor bazarlarni ojaljirlarqē kōōlixiwatkan muxundak elixix-ta, muxu ēsirdē yēni 19- ēsirdē barlikkē kēlgēn hērқaysi diguolar otturisiidiki kūq selixturmisi bu diguolarni kur-ōjan millētlēning Yawropada tutkan orniojā tamamēn mas kēlmēydu. Yawropada ūstūnlūkkē igē bolōjan kūq-lūk dēlētlerning yēni Yawropaning tēkdirigē hojayinlik kīlojuqilarning pūtūn dunyadimu xundak ūstūnlūkkē igē boluxi **natayin**. Qūnki kudrētlik mustēmlikiqi küqlēr wē tehi eniklanmiojan bayliklarni besiwelix arzuliri, roxēn-

ki, öz nəwətidə, Yawropadiki küqlük jahan'gir dölətlərləning küq selixturmisioğa təsir kilidu, xuning üqün, mustəmlikiqilik məsilisi ("jahan'girlik" disimu bolidu) yəni Yawropaning əzining siyasi wəziyitini əzgərtkən bu məsilə jəzmən bu wəziyətəni yənə kündin - küngə əzgərtidu."®

7. JAHAN'GIRLIK KAPITALIZIMNING ALAHIDƏ BASKUQI

Əmdi biz jahan'girlik toqrisida yukurida kiləjan səzlimizni yioqinqaklap məlum huləsə qikiriximiz lazim. Jahan'girlik omumi kapitalizimning asasiy hususiyətlirining rawaji wə biwastə dawami süpitidə əsüp qikқан. Əmma, kapitalizim tərəkkə kilip muəyyən wə nahayiti yukuri baskuqқа yətkəndila, kapital jahan'girlikkə aylandı, bu qaşda kapitalizimning bəzi asasiy hususiyətliri uning əzigə qarimu - qarxi nərsigə aylinixkə baxliəjan, kapitalizimdin tehimu yukuri ijtimai - iktisadiy tüzülükxkə ətuxtiki ətkünqi dəwrning alaħidilikliri omumyüzlük xəkillən'gən wə axkariliniq qikқан idi. Iktisadiy jəhəttə, bu jəryandiki asasiy hədisə xu

® J. E. Drawlt. «Siyasi məsilə wə ijtimai məsilə» (J.E.Driault: «Problèmes politiques et sociaux») 1907- yil Pariz nəxri, 299- bət.

boldiki, kapitalistik erkin rikabätning ornini kapitalistik longduän aldi. Erkin rikabät kapitalizimning wä omu-män shangpin ixlöpqikirixning asasiy hususiyiti; longduän erkin rikabätke biwastä karimu - karxi närsä, lekin biz xuni kerdükki, erkin rikabät longduän'gä aylinxka baxlidi, u qong ixlöpqikirixni wujutka költürüp, uxxak ixlöpqikirixni siqip qikardi, yänä qong ixlöpqikirixning ornioja äng qong ixlöpqikirixni dässitip, ixlöpqikirix bilän kapitalning märkəzlixixini xunqə yukuri dərjigə yətküzdiki, nətijidə kartel, sindikat, trest katarlik longduän təxkilatlar xuningdək bu longduän təxkilatlar bilän qoxulup kətkən, nəqqə milyart məbləqni baxkuridiojan onqə bankining kapitali barlikka kəldi wə kəlməktə. Xuning bilän bir waqitta, erkin rikabätin əsüp qikқан longduän rikabätni yokaımaydu, bəlki əzini rikabätning üstigə koyidu, rikabät bilän billə məwjut bolup turidu, xunga nurojunliojan intayin ətkür, intayin kəskin ziddiyətlər, sürkilixlər wə tokunuxlar kelip qikidu. Longduän — kapitalizimdin tehimu yukuri bolqan tüzümgə ətux digənlik.

Əgər jahan'girlikkə mümkin kədər kiskirak bir təbir berix zərür bolsa, u həlda xundak diyix kerəkki, jahan-girlik kapitalizimning longduän baskuqi. Bundak təbir äng asasiy məzmunni əz iqigə alojan bolidu, qünki, bir tərəptin, pul muamilə kapitali—sanaətqilərnning long-

duən ittipaklirining kapitali bilən qoxulup kətkən az sandiki longduən haraktiridiki əng zor bankilarning banka kapitali; yənə bir tərəptin, dunyaning bəlüwelinixi digənlik—küqlük kapitalistik dələtlərnin heqkaysisi tərpidin igilənmigən rayonlarəja heqbir tosaləjusiz həlda kengiyxtək mustəmlikiqilik siyasitidin bəlünüp boləjan dunya ziminini longduən kilix اساسida igiləxtək mustəmlikiqilik siyasitigə ətux digənlik.

Tolimu kiska təbir gərəqə nəhayiti qolaylik bolsimu — qünki u asasiy məzmunni yiojinqakliəjan bolidu — lekin təbir iqidin bekitilixkə tegixlik boləjan xu hədisining intayin mohim alahidiliklirini alahidə kəltürüp qikirixta, u bəribir kupayə kilmaydu. Xunglaxka, bir tərəptin, barlik təbirlərnin pəkət xərtlik, nisbi əhmiyətkə igə ikənligini, toluq tərəkki kiləjan hədisining hər jəhəttiki munasiwətlirini heqqaqan əz iqigə alalmaydiojanliəjini untumaslik lazim, xuning bilən bir wakitta, jəhan'girlikkə xundak bir təbir berix kerəkki, bu təbir uning munu 5 asasiy bəlgisini əz iqigə alidiojan bolsun: (1) Ixləpqikirix bilən kapitalning mərkəzlixixi tərəkki kilip xundak yukuri dərjigə yetiduki, u iqtisadiy turmuxta həl kiləjuq rol oynaydiojan longduən təxkilatlarni wujutka kəltürgən bolidu; (2) Banka kapitali bilən sanaət kapitali qoxulup kətkən bolup, muxu “pul muamilə kapitali” اساسida pul muamilə guatouliri wujutka

kəlgən bolidu; (3) Qətkə shangpin qikirixka ohximay-dioğan qətkə kapital qikirix alahidə mohim əhmiyyətke igə boləğan bolidu; (4) Kapitalistlarning dunyani belüxüwalidioğan həlkəra longduən ittipaklıri barlıkka kəlgən bolidu; (5) Əng qong kapitalistik küqlük dölətlər dunyadiki ziminni belüxüp boləğan bolidu. Jahan'girlik kapitalizimning tərəkki kilip xundak bir dərjigə yətkən baskuqiki, uningda longduən təxkilatların wə pul muamilə kapitalining həkümranlıqi ornitiloğan, qətkə kapital qikirix alahidə zor əhmiyyətke igə boləğan, həlkəra trestlar dunyani belüxüxkə baxlıoğan, əng qong kapitalistik dölətlər dunyadiki həmmə ziminni pütünləy belüxüp boləğan bolidu.

Biz təwəndə yənə xuni kərimizki, əgər asasiy, noqul iktisadiy ukumlar (yukuridiki təbir muxu ukumlarnila əz iqigə alidu) nəzərdə tutulupla kəlməy, bəlki həzirki baskuqtiki kapitalizimning omumi kapitalizimda tutқан tarihiy orni nəzərdə tutulidioğan bolsa, yaki jahan'girlikning ixqilar hərkitidiki ikki asasiy məzhəp bilən boləğan munasiwiti nəzərdə tutulidioğan bolsa, u həlda, jahan'girlikkə baxka bir təbir berixkə bolidu wə xundak kilixka toqra kelidu. Həzir xuni kərsitip ətux zərürki, jahan'girlik, yukurida eytiloğan mənidə qüxəngəndə, xübhisiz, kapitalizim tərəkkiyatidiki alahidə bir baskuq. Kitaphanlarni jahan'girlik toqrisida mümkin

kədər. enik bir ukuməja igə kilix üqün, biz əng yeni kapitalistik igiliktiki intayin enik boləjan pakitlarni ikrar kilixka məjbur boləjan burzua iktisatxunasliri elan kiləjan pikirləni ətəy mümkin kədər kəprək kəltürduk. Əyni xu məksəttə, biz yənə banka kapitali katarliklarning zadi tərəkki kilip kandak dərijigə yətkənligini, sanning süpətkə aylanojanliqi, tərəkki kiləjan kapitalizimning jaħan'girlikkə aylanojanliqi zadi nimidə ipadiliniwatkanliqini qüxəndüridiəjan bəzi təpsili tongji matiriyallarnimu kəltürduk. Təbiət dunyasida wə jəmiyəttə barlik qək - qəgrilarning səzsiz xərtlik, əzgirixqan bolidiəjanliqi toərisida səzləp olturux həjətsiz, əgər jaħan'girlikning "əng ahirki" tiklinixi zadi kaysi yilda yaki kaysi on yilda boləjan digən nərsə toərisida talax - tartix kilinidiəjan bolsa, bu bimənilik bolidu.

Əmma, jaħan'girlik toərisidiki təbir məsilisidə talax - tartix kilix kerək, həmmidin awal atalmix ikkinqi internatsional dəwridiki yəni 1889—1914- yillar ariliqidiki muxu 25 yil iqidiki asasiy Marksizimqi nəziriyiqi K. Kautski bilən talax - tartix kilix kerək. 1915- yili hətta 1914- yil 11- aydila Kautski bizning jaħan'girlikkə bərgən həliki təbirimizdiki asasiy idiyigə intayin kət'i həlda qarxi turup, jaħan'girlikni bir iktisadiy "baskuq" dəp qüxənməy, bəlki bir hil siyasət yəni pul muamilə kapitali "maqul kərgən" bir

hil siyasət dəp qüxinix kerək; jaħan'girlik bilən "ħazirki zaman kapitalizimi"ni "bir nərsə" dəp qarimaslik kerək; əgər "ħazirki zaman kapitalizimining barliq ħadisiliri" (kartellar, qoşdinix qegra beji siyasiti, pul muamilə kapitalistlirining ħökümranlıqı, mustəmlikiqilik siyasiti) jaħan'girlik dəp qüxinilidiqan bolsa, u ħalda, jaħan'girlik kapitalizim üqün zərür digən bu məsilə "tolimu lawza mənidax kayturma söz" bolup qalidu, qünki undaq bolqanda "jaħan'girlik təbii ħalda kapitalizimning jiddi eħtiyaji bolup qikidu" wahakaza digən idi. Biz Kautskining idiyisini dəl jayida bayan kilix üqün uning jaħan'girlikkə bərgən təbirini kəltürimiz, bu təbir biz xərħiligən idiyilərninğ mahiyitigə biwastə qarxi (qünki nuroqun yillardin beri bu idiyini izqillaxturup keliwatqan Germaniyə Marksizimqiliri lagirida otturiqə qoyulqan rəddiyilər dəl Marksizimqi bir məzhəp otturiqə qoyqan rəddiyə ikənligi Kautskiqə allıqandin beri məlum idi).

Kautskining təbiri mundaq:

"Jaħan'girlik yukuri dərjide rawajlanqan sanaət kapitalizimning məhsuli. Jaħan'girlik sanaət kapitalizimqə igə ħər bir millətning barqanseri kəprək yeza igilik «təkitləx bəlgisini Kautski qoyqan» rayonlirini, u yərlərdə qaysi millət olturaklaxqanlıqidin qət'i nəzər, yutuwelix wə boysunduruxqə urunuxtin

ibarət.”^①

Bu təbir zadila qamlaxmioqan təbir, qünki uningda yaloquz birla milli məsilə bir tərəplimə halda yəni öz məyliqə təkittlən'gən (gərqə bu məsilə uning əzidin wə uning jahān'girlik bilən boləqan munasiwitidin eytkanda intayin mohim məsilə bolsimu), uningda bu məsilə **yaloquz** baxka millətlərnəni əzīgə koquwaləquqi dələtlərnəning sanaət kapitali bilənla öz məyliqə wə **hata halda** baqlanəqan, yənə xundakla yeza igilik rayonlirining koquwelinxəni öz məyliqə wə hata halda otturiəqə koquloqan.

Jahān'girlik koquwelixkə urunux diməktur,—Kautskining təbirining **siyasi** jəhəti yioqinqaklansa ənə xundak bolidu. Bu toqra, lekin, intayin qala, qünki jahān'girlik siyasi jəhəttə haman zorluk kük ixlitixkə wə əksiyətqilikni yoloqə koyuxkə urunidu. Birak bu yərdə bizning diqqət - etiwarimizni kozoqaydiəqini Kautski **öz** təbirigə kirgüzgən **iktisadiy** tərəp. Kautskining təbiridiki hatalik mana mən dəp qikip turidu. Jahān'girlikning alahidiligi sanaət kapitali **əməs**, **bəlki** pul muamilə kapitali. Fransiyidə dəl **pul muamilə** kapitali intayin tez **tərəkkə kiləqanliktin** (sanaət kapitali ajizlaxkən əhwal

① «Yengi dəwr» zornili, 1914- yil (32- yillik toplan), 2- tom (1914- yil 9- ayning 11- küni nəxr kilinəqan), 909- bət; xu zornalning 1915- yil, 2- tomining 107 - beti wə uningdin keyinki bətliridin paydilinilsun.

astida), oʻtkan asirning 80- yilliridin baxlap koʻxuvelix siyasiti (mustamlakilik siyasiti)ning alahidə jiddi yūrgūzūlgənligi tasadipi əhwal əməs. Jahān'girlikning alahidiligi **pəkət** yeza igilik rayonlirinila koʻxuvelixka urunuxta **əməs**, hətta sanaiti intayin tərəkki kiləjan rayonlarnimu koʻxuvelixka urunuxta (Germaniyining Belgiyə toʻqrisidiki qara niyiti, Fransiyining Loren toʻqrisidiki qara niyiti), qūnki, birinqidin, dunya bəlūnūp tūgigən boləjaqqa, **kaytidin bəlūxūxtə kandaqla** yər bolsimu kol sozuxka məjbur bolidu; ikkinqidin, jahān-girlikning mohim bir alahidiligi xuki, birkanqə qong dələt zomigərlik hōkuki talixix koyida bolidu, yəni zimin talixix koyida bolidu, buningda pūtūnləy biwastə əzini dəpmu əməs, asasen yənila rəkibini ajizlaxturup, **rəkibining** zomigərlik hōkukini bitqit kilix ūqūn xundak kilidu (Belgiyə Germaniyə ūqūn Ən'gliyigə qarxi turuxtiki intayin mohim bir jūdiən; Baqdat Ən'gliyə ūqūn Germaniyigə qarxi turuxtiki intayin mohim bir jūdiən wahakaza).

Kautski jahān'girlik digən ataloquning In'glizlar tərripidin bəlgilən'gən nokul siyasi mənisi mening pikrim bilən ohxax dəp qarap, In'glizlarning səzlrini alayitən nəkil kəltūridu həmdə kayta - kayta nəkil kəltūridu. Əmdi biz misal ūqūn In'gliz Hōbsonni alayli, 1902- yili nəxr kilinəjan «Jahān'girlik»digən kitawida uning nimə

digənligini kərüp bakayli:

“Yengi jahan’girlikning kona jahan’girlikkə ohxi-maydioqan yeri xuki, buningda, birinqidin, kündin-kün’gə küqiyip beriwatqan bir diguoning kara niyitining ornini ezara rikabətləxküqi birnəqqə diguoning nəziriyisi wə əmiliiyiti aldi, buningdiki hər bir diguo siyasi küqini kengəytix wə sodida mənəpətkə igə boluxka ohxaxla təxna; ikkinqidin, pul muamilə mənəpəti yaki məbləq selix mənəpəti soda mənəpəti üstidin həkümranlik kılıdioqan boldi.”^①

Kərüp turuptimizki, Kautskining mən omumən In’glizlarning səzini nəkil kəltürdüm digini, əmiliiyətə, mutlək hata (uning nəkil kəltürgini qakina Ən’gliyə jahan’girlikning yaki jahan’girlikning axkara hamiliriningla səzi). Kərüp turuptimizki, Kautski əziqə Marksizimni dawamlıq himayə kiliwatimən dəp oylaydu, əmiliiyətə, **sotsiyal ziyouzhuuyiqi** Həbsonoqə **karioqan-dimu** bir kədəm arkiqə qekinidu, qünki Həbson hazırki zaman jahan’girlikning ikki “konkirit tarihi” (Kautskining təbiri dəl konkirit tarihni məs’hirə kıləqanlik!) alahidiligini hər həlda **bir kədər toqra** mələqərligən, u bolsimu: (1) **birnəqqə** jahan’girning rikabiti; (2) pul muamilə kapitalistlirining sodigərləni tizginlixi. Əgər **asasliq** sanaət dəliti yeza igilik dəliti qoxuwalidu

^① Həbson. «Jahan’girlik», 1902-yil London nəxri, 324-bət.

diyilidigan bolsa, u halda bu sodigərləni birinçi orunoğa qikirip koyoqanlik bolidu.

Kautskining təbiri hata və Marksizimoğa yat bolux bilənla qalmastin, bəlki u Marksizim nəziriyisi və Marksizim əmiliyitidin pütünləy qətligən bir yürux nuktiinəzərləning asasi bolup kaldı; bu həktə keyin yənə tohtilimiz. Kautski qozqoqan səz - ibarə üstidiki bəsmunazirining yəni kapitalizimning əng yengi baskuqini jahan'girlik diyix kerəkmü yaki pul muamilə kapitali baskuqi diyix kerəkmü digən bəsmunazirining qilqə əhmiyiti yok. Haliqiningizqə atawering, bəribir ohxax. Məsilining tügüni Kautskining jahan'girlikning siyasitini uning iktisadidin ayriwətkənligidə, "koxuwelix"ni pul muamilə kapitali "maqul kərgən" siyasət dəp qüxəngənligidə həmdə xu bir pul muamilə kapitali اساسida goya məwjut bolux ehtimali bardək turoqan baxka bir hil burzua siyasitini uning bilən karimu - karxi kilip koyoqanliqida. Bu gəp qə bolqanda, iktisadiy jəhəttiki longduən siyasi jəhəttin longduən qilmaslik, zorluk küq ixlətməslik, talan - taraj qilmasliktək hərəkət xəkilliri bilən siqixalaydikən. Bu gəp qə bolqanda, dunya zimnini belüxüwelixmu (bundak belüxüwelix dəl xu pul muamilə kapitali dəwridə tamamlandi həmdə u əng qong kapitalistik dələtləning əzara rikabitining hazırki alahidə xəklining asasi bolup kaldı) oqəyri jahan'girlik

siyasət bilən siqixalaydikən. Bundakta bu kapitalizimning əng yengi baskuqidiki əng tūp ziddiyətlirining qongkurluqini eqip bərgənlik əməs, bəlki bu ziddiyətlərnı yapqanlik, pəsəytkənlik bolıdu; bu Marksizim əməs, bəlki burzua islahatqisi bolıdu.

Kautski jahan'girlikning wə koxuwelix siyasitining hamisi Germaniyilik Kunof bilən bəs - munazirə kilixkan. Kunof həm dətlərqə, həm xərməndilərqə pikir yürgüzüp: Jahan'girlik hazırki zaman kapitalizimi; kapitalizimning tərəkkı kilixi mukərrər wə ilojarlik, dimək jahan'girlikmu ilojarlik, xunga jahan'girlik aldida yükünüp olturup uningəja mədhiyə okux kerək! dəydu. Bu sözlər Narodniklarning 1894—1895- yilliri Rosiyə Marksizimqilirini zanglik kilip eytkən sözlirigə, yəni əgər Marksizimqilar Rosiyədə kapitalizimning boluxi mukərrər wə ilojarlik dəp qaraydikən, u həlda, ular kawaxhana eqip kapitalizimni yetixtürüxi kerək diginigə ohxaydu. Kautski Kunofka rəddiyə berip: yak, jahan'girlik hazırki zaman kapitalizimi əməs, bəlki pəkət hazırki zaman kapitalizimi siyasitining xəkilliridin biri, biz bundak siyasətkə, jahan'girlikkə, koxuwelixka waha-kazalarəja qarxi kürəx kilimiz wə kiliximiz kerək, dəydu.

Bundak rəddiyə nahayiti daoliliktək kərün'gini bilən, əmiliyətə, jahan'girlik bilən murəssəlixixni tehimu ustilik bilən, tehimu niqaplanəjan həlda (xung-laxka tehimu hətərlik türdə) təxwik kiləjanlik, qünki trest wə bankılarning iktisadiy asasioja təgməstin trest

wə bankilarning siyasitigə karxi “kürəx kilix” burzua islahatqiliği wə teqlikperəsligi həmdə yaxxi niyət wə saddilik bilən kilinoğan arzudinla ibarət, halas. Intayin qongkur ziddiyətlərni eqip taxlimastin, bəlki məwjut ziddiyətlərdin özini qaqurux, ularning iqidiki əng mohim ziddiyətni untup qelix—mana bu, Kautski-ning Marksizim bilən kilqə ortakliği yok nəziriyisi. Roxənki, bundaq “nəziriyə” pəkət Kunof bilən boləqan birlikni saklaxni təxəbbus kilidioğan idiyilərni aqlaxkila yaraydu!

Kautski mundak dəp yazidu: “Nokul iktisadiy nuk-tiinəzərdin qarioğanda, kapitalizimning yənə yengi bir baskuqni, yəni kartellar siyasitini taxki siyasəttə kollinidioğan jahan’girliktin hali baskuqini”^①, dunya-diki hərkaysi jahan’girlar əzara kürəx kilmaydioğan bəlki birlixidioğan baskuqni, kapitalizim xaraitida uruxni tohtitix baskuqini, “həlkara birlixixni yoloğa koyoğan pul muamilə kapitalining dunyani birliktə ekispilatatsiyə kilix” baskuqini “baxtin kəqürux mümkinqiligi yok əməs”^②.

“Jahan’girliktin halilik nəziriyisi”ning Marksizim-din yüz əruxtə qanqilik üzül - kesil wə qutkuzuwal-çili bolmaydioğan dərijigə yətkənligini təpsili qüxən-dürux üqün bu nəziriyə üstidə keyin yənə tohtilimiz.

^① «Yengi dəwr» zornili, 1914- yil (32- yillik toplam), 2- tom (1914- yil 9- ayning 11- küni nəxr kilinoğan), 921- bət; xu zornalning 1915- yil 2- tomining 107- beti wə uningdin keyinki bətliridin paydilinilsun.

^② «Yengi dəwr» zornili, 1915- yil, 1- tom (1915- yil 4- ayning 30- küni nəxr kilinoğan), 144- bət.

Hazir, muxu kitapning omumi pilani boyiqə, bu məsiligə dair enik iqtisadiy matiriyallarni kərup ətəyli. “Nokul iqtisadiy nuktiinəzərdin karioqanda” bu “jahan’girlik-tin halilik” zadi əməlgə axamdu, yaki ətüp kətkən kuruk gəpmu?

Əgər nokul iqtisadiy nuktiinəzər “nokul” chouxiang ukum dəp qarilidioqan bolsa, u haldə, buningdin qikirilixi mümkin boləqan birdin - bir yəkün bundəq bolidu: Tərəqqiyatning yüzlinixi longduən təktilatlarəqə qarap berix, xu səwəptinmu dunya boyiqə bir longduən təktilatqə, dunya boyiqə bir trestqə qarap berixtin ibarət. Bu munazirə tələp kilmaydu, birəq bu, “tərəqqiyat” təjribihanida ozuk - tülük ixləpqikirixqə qarap “yüzliniwatidu” digən’gə ohxax heqkandəq mənisi yok nərsə. Bu nuktidin eytkanda, jahan’girliktin halilik “nəziriyisi”mu, “yeza igiligidin halilik nəziriyisi”mu ohxaxla jəylüx.

Əgər pul muamilə kapitali dəwrining “nokul iqtisadiy” xaraiti digəndə 20- əsirning baxliridiki konkirit tarihiy dəwr kəzdə tutulidioqan bolsa, u haldə, “jahan’girliktin halilik” digən bundəq qetip kəloqan chouxiang ukumoqə (bundəq ukumning əng əksiyətqil boləqan birlə məxsidi bar, u bolsimu kixilərnə məwjut ziddiyətning qongkurluoqəqə diqqət kilmaydioqan kilix) berilidioqan əng yahxi jawap—həzirki zaman dunya igiligining konkirit iqtisadiy riyallioqini uningəqə selixturup

kerux. Kautskining jahon'girliktin halilik toqrisidiki pütünley menisiz mulahizisi pul muamilə kapitalining həkumranlioqi dunya igiligi iqidiki təkxisizlikni wə ziddiyətni **ajizlaxturmakta** digən'gə ohxax intayin hata boləjan wə jahon'girlik hamilirining horigini estüridiojan idiyilərgə ilham bərdi, əmiliyətə bolsa, pul muamilə kapitalining həkumranlioqi bundak təkxisizlikni wə ziddiyətni **kəskinləxtürməktə**.

R. Kəywer əzining «Dunya igiligi toqrisida dəslepki sawat»^① digən kitapqisida 19- əsirdin 20- əsirgə etux məzgilidiki dunya igiligining iqki kismidiki əzara munasiwətlərnı konkirit quxəndürüp berələydiojan əng mohim nokul iktisadiy matiriyallarnı yiqinqakliojan. U pütün dunyani 5 “asasiy igilik rayoni”oqa bəlgən: (1) ottura Yawropa rayoni (Rosiyə wə Ən'gliyidin baxka pütün Yawropa); (2) Britaniyə rayoni; (3) Rosiyə rayoni; (4) Xərkıy Asiya rayoni; (5) Amerika kit'əsi rayoni. Xuning bilən bir waqıtta, u, mustəmlıkilərnı xu mustəmlıkilərgə igə dölətlərnıng “rayoni”oqa kirgüzgən, yukuridiki rayonlar boyiqə bəlünmigən az sanlık məmlıkətlərnı, məsilən, Asiyadiki Persiyə, Afojanistan, Ərəbistan, Afrikidiki Marakəx, Həbəxistan katarlıqlarnı “bir tərəpkə kayrip koyojan”.

Uning bu rayonlar toqrisidiki iktisadiy matiriyalirining kışkartilmisi təwəndikiqə:

① R. Kəywer. «Dunya igiligi toqrisida dəslepki sawat» (R. Caiwer: «Einführung in die Weltwirtschaft») 1906- yil Berlin nəxri.

Dunyadiki asasiy igilik rayonliri	Kelimi	Ahalisi	Katnax - tiran- siport ixliri		Soda	Sanaat	
			Temuryol rabotliri	Soda pa- (milyon tonna)			Jinkou- chukou (omumi sani)
	(milyon pingfang kilometir)	(milyon)	(ming ki- lometir)	(milyon tonna)	(milyart mark)	(milyon tonna)	(milyon kemür qeyün)
(1) Ottara Yaw- ropa	27.6 (23.6)①	388 (146)	204	8	41	251	15 26
(2) Britaniya	28.9 (28.6)①	398 (355)	140	11	25	249	9 51
(3) Rossiya	22	131	63	1	3	16	3 7
(4) Xarkiy Asiya	12	389	8	1	2	8	0.02 2
(5) Amerika kit'asi	30	148	379	6	14	245	14 19

① Tirnak iqidikisi mustemliklarning kelimi va ahalisi.

3 rayonning yəni ottura Yawropa, Britaniyə wə Amerika kit'əsi rayonlirining kapitalizim intayin tərəkki kiloğan (katnax - tiransiport ixliri, sodisi wə sanaiti intayin tərəkki kiloğan) rayonlar ikənligini kərüp turuptimiz. Buning iqidə Germaniyə, Ən'gliyə, Amerika dələtliri dunyaqə həkümrənlik kiliwatқан dələtlər. Ularning otturidiki jağan'girlik rikabət wə kürəx intayin ötkür, qünki Germaniyening yər kəlimi kiqik, mustəmlilikirimu az, "ottura Yawropa rayoni"ning xəkillinixi bolsa kəlgüsidiki ix, hazır bu rayon hayat-mamatlik kürixi iqidə pəydin - pəy məydanqə kəlməktə. Pütүн Yawropaning hazırki bəlgisi xuki, u, siyasi jəhəttə nahayiti bəlünüp kətkən. Britaniyə wə Amerika kit'əsi rayonliri bolsa, buning əksiqə, siyasi jəhəttə yüksək dərjidə mərkəzləxkən, ləkin ularning otturisi-dimu yənə intayin zor pərқ bar: Aldinkisi kəng mustəmlilikərgə igə, keyinkisinining mustəmlikisi bolsa bəkmü az. Mustəmlilikərdə kapitalizim tehi əmdila tərəkki kilixka baxlıdi. Jənubiy Amerikini talixix kürixi barqanseri kəskinləxməktə.

Ikki rayon yəni Rosiyə rayoni wə Xərkiy Asiya rayoni kapitalizim anqə tərəkki kilmioğan rayon. Aldinkisida ahalə intayin xalang, keyinkisidə bolsa intayin ziq; aldinkisi siyasi jəhəttə nahayiti mərkəzləxkən, keyinkisi mərkəzləxmigən. Zhongguoni bəlүxü-

welix əmdila baxlandi, Yaponiyə, Amerika katarlik dölətlərnin Zhongguoni talixix kürixi barqanseri jiddiləxməktə.

Kautskining “teq” jaħan’girliktin halilik toqrisi-diki ahmikanə, külkilik jöylüxlirini iktisadiy-siyasi xərt - xaraitning intayin ohxaxmasliqi, hərəkaysi məmlikətlərnin tərəkkiyat sür’iti katarliqlərnin zadila birdək əməsligi, hərəkaysi jaħan’gir dölətlər otturisida oqaljiranə kürəxlər məwjut ikənligidin ibarət əmiliy əħwal bilən selixturup kərünglər. Bu kərkup yürigi qikiq kətkən mixqanning dəhxətlik riyallıktin keqip kutulux niyitidə kiqəlan əksiyətqil urunuxi əməsmu? Kautski “jaħan’girliktin halilik”ning tərəlmisi dəwaləlan həlkəra kartellar (təjribihanilarda dora tablittkiliri ixləpqi kirixni yeza igiligidin halilikning tərəlmisi dəwalsa “bolidu”oqandək) dunyani bəlüxüx wə **kaytidin bəlüxüxning**, teq yol bilən bəlüxüxtin teq bolmioqan yol bilən bəlüxüxkə etüxning, yənə teq bolmioqan yol bilən bəlüxüxtin teq yol bilən bəlüxüxkə etüxning bir misali ikənligini kərsətməmdu? Ilgiri Germaniyə bilən birliktə (məsilən, həlkəra Rels sindikati yaki həlkəra soda parahotliri katnixi trestida) pütün dunyani teq yol bilən bəlüxkən Amerika wə baxqə dölətlərnin pul muamilə kapitali həzir əzgiriwatqan (pütünləy teq **bolmioqan** yol bilən əzgiriwatqan).

yengi kük selixturmisi اساسida dunyani **kaytidin bөлүxüwatmamdu?**

Pul muamilə kapitali bilən trestlar dunya igiligi-ning həkaysi kisimlirining tərəkkiyat sür'itidiki pərknı ajizlaxturmidi, bəlki kükəytti. Kük selixturmisida əzgirix boləjan ikən, u haldə, **kapitalizim xaraitida**, ziddiyətlərnı kük bilən həl kilixtin baxka yənə nimə qarə bar? Biz tēmüryol toqrisidiki tongjida pütün dunya igiligidə kapitalizimning wə pul muamilə kapitalining tərəkkiyat sür'itining ohxax bolmioqanlı-ğini qüxəndürüp beridioqan intayin toqra matiriyal- larnı kərimiz^①. Jaħan'girlikning yekinki nəqqə on yillik tərəkkiyati dawamida, tēmüryollar uzunluqining əzgirix əħwali təwəndikiqə boləjan:

tēmür yollar uzunluqi (ning kilometir hesabida)

	1890-yili	1913-yili	axkan sani
Yawropa	224	346	+ 122
Amerika	268	411	+ 143
Həmmə mustəmliliklər.....	82	210	+ 128
Asiya wə Amerikidiki mustəkil wə yerim mustəkil dölətlər.....	43	137	+ 94
	125	347	+ 222
Jəmi	617		1104

① 1915-yil «German diguosi tongji yilnamisi» («Stat Jahrbuch für das deutsche Reich»); 1892-yildiki «Tēmüryol ixlirioqə ait maqalilar toplimi» («Archiv für Eisenbahnwesen»); 1890-yilda tēmüryolning həkaysi mustəmliliklərdiki jaylixixioqə dair bəzi təpsilatları pəkət təhminənla məlqərligili bolidu.

Dimək, tēmüryolning rawajlinixi Asiya wə Amerikidiki mustəmlkilərdə wə mustəkil dölətlərdə (xuningdək yerim mustəkil dölətlərdə) nahayiti tez boləjan. Bu yərlərdə 4 -5 əng qong kapitalistik dölətning pul muamilə kapitalining həmmigə həkümrənlik kiliwatkanlioqi, həmmi idarə kiliwatkanlioqi həmmigə məlum. Asiya wə Amerikidiki mustəmlkilərdə xuningdək baxka məmlikətlərdə 200 ming kilometir yeni tēmüryol selix — alahidə paydilik xərt astida, kirimgə alahidə kapalətlik kilix, polat kuymiqlioqi zawutliri kəp payda tegidiojan zakazlarəja igə bolux katarlik xərtlər astida yengidin 40 milyart marktin kəprək kapital selix digən gəp.

Kapitalizim mustəmlkilərdə wə okyanning u tərpidiki dölətlərdə həmmidin tez tərəkki kilmakta. Bu dölətlər iqidə **yengidin ronak tepiwatkan** küqlük jahan'gir dölətlər pəyda bolmakta (məsilən, Yaponiyə). Pütün dunyada jahan'girlar otturisdiki kürəx ötkür-ləxməktə. Pul muamilə kapitalining mustəmlkilərdiki wə okyanning u tərpidiki alahidə payda beridiojan karhanilardin alidiojan hiraj puli künsayin kəpəyməktə. Bundak "olja"ni bəlxüwelix waqtida uning nahayiti zor bir kismi ixləpqi kirix küqlirining tərəkkiyat sür'iti jəhəttə həmixə birinqi orunda turuwərməyidiojan dölətlərnin kəlioja qūxidu. Hərkaysi qong küqlük

dələtlər wə ularning mustəmlilikiridiki tēmüryollarning omumi uzunluqı tēwəndikiqə:

(ming kilometir hēsawida)

	1890-yili	1913-yili	axqan san
Amerika.....	268	413	+ 145
Britaniyə diguosi	107	208	+ 101
Rosiyə	32	78	+ 46
Germaniyə	43	68	+ 25
Fransiyə.....	41	63	+ 22
5 küqlük dələtning jəmisı	491	830	+ 339

Dimək, 80 pirsəntkə yekin tēmüryol əng qong 5 küqlük dələtning koliqə məkəzləxkən. Lekin, bu tēmüryollarə **igidarlik kilix hokukining** məkəzlixix dərjisi, pul muamilə kapitalining məkəzlixix dərjisi təngdaxsiz dərjidə yukuri, qünki, məsilən, Amerika, Rosiyə wə baxqə dələtlər tēmüryollirining kəpligən pay qeki wə kərz belitining Ən'gliyə, Fransiyə milyonerliriqə təwə ikənligidək əhwal məwjut.

Ən'gliyə öz mustəmlilikirigə tayinip “özining” tēmüryol torlirini 100 ming kilometir kəpəytip, Germaniyining axurəqiniqə kəriqənda 3 həsə axurdi. Lekin, bu məzgildə Germaniyining ixləpqikirix küqlirining rawajlinixining bolupmu kəmür wə polat - tēmür ixləpqikirixining rawajlinixining, Fransiyə bilən Rosiyə bu yakta tursun, Ən'gliyigə kəriqəndimu selixturup

bolmaydigan dərjida tez bolganliqi həmmigə məlum. 1892- yili, Germaniyining qəyün məhsulati 4 milyon 900 ming tonna, Ən'gliyining 6 milyon 800 ming tonna idi; lakin 1912- yilə kəlgəndə, Germaniyining 17 milyon 600 ming tonna, Ən'gliyining 9 milyon tonna boldi, dimək, Germaniyə Ən'gliyidin kəp dərjida exip kətti^①! Hox, **kapitalizim asasında**, ixləp qikirix küqlirining tərəkki kilixi wə kapitalning juqlinixi bilən pul muamilə kapitalining mustəmlikə wə “təsir dairə” bəluwəlixii otturisiidiki əzara maslaxmaslik hālitini yokitixta uruxtin baxkə yənə kəndək qarə bar?

8. KAPITALIZIMNING TƏYYARTAPLIQII WƏ QIRIXI

Əmdi biz jəhən'girlikning yənə bir intayin moħim tərripini tətqiq kilip ətimiz, jəhən'girlik toqrisida kilin- ojan muħakimilərninɡ tolisida məsilining bu tərripigə kəpinqə yetərlik etiwər berilməy keliwatidu. Marksizimqi Hülferdingning kəm qilikliridin biri xuki, u muxu

^① Yənə Edgar Kremendning «Britaniyə diguosi bilən German diguosining iktisadiy munasiwiti» (*Edgar Crammond: «The Economic Relations of the British and German Empires»*) digən məkəlisidin paydilinilsun, bu məkəla «Padixalik tongjixüə jəmiyiti zornili»da besiləjan, 1914- yil 7- ay, 777- bət wə uningdin keyinki bətlər.

nuktida, Marksizimqi bolmioqan Hobsondinmu bir kədəm arkiqqa qekinip kətken. Bizning dəwatqinimiz jahān'girlikkə has təyyartaplik.

Biz yukurida kərüp etkəndək, jahān'girlikning əng qongqur iktisadiy asasi longduən. Bu — kapitalistik longduən, yəni kapitalizimdin əsüp qikqan həmdə kapitalizim, shangpin ixləpqikiriği wə rikabəttin ibarət omumi xaraitta turuwatqan, xuning bilən bir waqıtta yənə daim xu omumi xaraitkə həl kiləqili bolmaydioqan dərijidə qarimu - qarxi bolup turuwatqan longduən. Lekin, bundaq longduənmu, baxkə hərqandaq longduəngə ohxax, muqərrər həlda turoqunlukqə wə qiriklikkə qarap yuzlinixni kəltürüp qikiridu. Longduənlik baqa bəlgilən'gən ikən (gərqə u waqtinqə bolsimu), u həlda, tehnika jəhəttiki tərəkkiyatning wə xu wəjidin baxkə barlik tərəkkiyatlarıning türtkisimu, aqqa ilgiləxning türtkisimu heli dərijidə yokaqan bolidu; uningdin kalsa, tehnikining tərəkki kilixiqqa sün'i yosunda tosaləq boluxqə iktisadiy jəhəttimu imkaniyət tuqulidu. Məsilən, Amerikida Owens digən bir kixi botulkiqilikta inkilap pəyda kilidioqan botulka maxinisi kəxp kiləqan. Germaniyidiki botulka zawudi igilirining karteli Owensning kəxpiyattin məhsus bəhrimən bolux həkukini setiwaləqan bolsimu, əmma ular bu kəxpiyatni tahtiwexiqqa elip koyup, uningdin uzakkiqə paydilanmioqan idi.

Əlwəttə, kapitalizim xaraitida, longduən dunya baziridiki rikabətni hərgiz omumyüzlük, uzak muddət bolmaydioğan kiliwetəlməydu (bumu jahān'girliktin haliplik nəziriyisining bimənə ikənligining səwəpliridin biri). Əlwəttə, tehnikini yaxilax usuli bilən ixləpqi-rix tənərəkini təwənlitixkə wə paydini axuruxkə imkaniyət yaratkili bolidu, bundak imkaniyət hər hil əzgirixkə türtkə bolidu. Lekin longduənning əzigə has bolğan turoqunluk wə qirikliktin ibarət **yüzlinixi** yənə dawamlıq təsir kərsitidu, bəlki u sanaətning ayrim tarmaklirida wə ayrim məmlikətlərdə məlum məzgil üstünlükni igiliximu mümkin.

Intayin kəng, intayin bay yaki juqrapiyiwi orni jəhəttin əplik bolğan mustəmliliklərnə longduən kılğan halda igiliwelixtək pakitlarmu xuningoğa ohxaxla təsir kərsitidu.

Uningdin kalsa, jahān'girlik — pul kapitalining az sanlik məmlikətlərnəng kəlioğa kəpləp toplinixi digənlik; biz kərüp əttukki, bundak kapital 100—150 milyart frankka yetidioğan kimmətkə igə belətlərdin ibarət. Xuning bilən, “əsüm qeki kırkix” bilən jan bakidioğan, zadi heqqandak ix kilmaydioğan, kün boyi laqaylap bikar yuridioğan süthorlar sinipi, enikrak kilip eytkanda, süthorlar təbikisi zor dərijidə kəpiyixkə baxlaydu. Jahān'girlikning əng məhim iktisadiy asasliridin biri bolğan

qətkə kapital qikirix süthorlar təbikisini ixləp qikirix tin pütünləy ayrilip qikix imkaniyitigə tehimu igə kilip, okyanning u tərpidiki məmlikətlər wə mustəmlikilərinin əmgigini ekispilatatsiyə kilixkə tayinip jan bakidiqan məmlikətlərgə təyyartaplik taməjisini basidu.

“1893- yili,— dəp yazidu Həbson, — Britaniyining qət’əllərgə saləqan məbliqə birləxkən padixalik dəliti-ning omumi bayliqining alahəzəl 15 pirsəntini təxkil kilatti.”[Ⓚ] Xuni kərsitip ətüximiz kerəkki, 1915- yiloqə kəlgəndə, bundak kapital yənə təhminən bir yerim həssə kəpəydi. “Tajawuzqilik haraktiriqə igə boləqan jəhangirlik,—dəp yazidu yənə Həbson,—baj təlīgüqilər üqün eəqir yük, soda - sanaətiqilər üqün nahayiti az əhmiyətlilik..... Lekin məbləq selixkə orun izləp yürgən kapitalistlar <In’glizqida bu ukum “investor” digən səz bilən ipadilididu, bu “məbləq saləquqi”, süthor digən mənidi> üqün bolsa nuroqun paydining mənbəsi bolidu.” “Tongjixüexunas Gifinning həsaplixiqə, büyük Britaniyining 1899- yili həmmə taxki sodidin wə mustəmlikilər bilən boləqan sodidin (jümlidin qəttin kirgüzüx wə qətkə qikirix tin) kiləqan pütün yillik kirimi 18 milyon font isterling <alahəzəl 170 milyon rubliqə təng> boləqan, bu 800 milyon funt isterlingdin ibarət soda omumi sommisining 2.5 pirsənti boyiqə həsaplap qikiriləqan.” Bu san hər-

[Ⓚ] Həbson yazəqan yukuridiki kitap, 59 — 60- bətlər

kanqə kəp bolojini bilən, u yənila tajawuzqilik haraktiridiki büyük Britaniyə jahan'girligini qüxəndürüp berəlməydu. Uni qüxəndürüp beridioğan nərsə — “selinoğan” məbləoğdin kirgən 90 - 100 milyon funt isterling kırım yəni süthorlar təbikisining kırımı.

Dunya boyiqə “soda” əng tərəkki kiloğan məmlikəttə, süthorlarning kırımı taxki sodining kırımıdin 4 **həssə** kəp boləjan! Mana bu jahan'girlikning wə jahan'girlikning təyyartaploğining mahiyiti.

Xu səwəptin “süthor dələt” (*Rentnerstaat*) yaki jazanihor dələt digən bu ukum jahan'girlik bayan kilinöjan iktisadiy əsərlərdə omumyüzlük kollinilidioğan ukum bolup qaldı. Duniyadiki dələtlər intayin az jazanihor dələtlər bilən intayin kəp kərzdar dələtlərgə bəlündi. “Qət dələtlərgə selinoğan məbləoğ iqidə, —dər yazıdu Xultse - Gewernits, — siyasi jəhəttə bekinda dələtlərgə yaki ittipak tüzgən dələtlərgə selinoğan məbləoğ birinqi orunda turıdu: Ən'gliyə Misiroğa, Yaponiyə, Zhongguoğa wə jənubiy Amerikiğa pul kərz berıdu. Zərür tepiloğanda, Ən'gliyining dengiz armiyisi kanun sakqisilik wəzıpisini ətəydu. Kərzdarlarning isyan kətirixidin saklinixta Ən'gliyining siyasi küqi Ən'gliyini koqdaydu.”^① Zartoriws W. Walterxawzen

^① Xultse - Gewernits. «Britaniyə jahan'girligi», 320-bət wə baxqa bətlər.

ezi yazoqan «Qat’ollerga mablaoq selixning halk igiligi tuzumi» digen kitawida, Gollandiyini “suthor delat”ning ulgisi kilip kersitidu hamda hazir En’gliya bilan Fransi-yimu xundak delat bolup kaldi, daydu.^① Xilder En’gliya, Fransiya, Germaniya, Belgiya wa Xweytsariya—5 sanaet delitini “ismi jismioqa layik kerez berguqi delat” dep hesaplaydu. Uning Gollandiyini bu qataroqa ko-xmioqanliqining sawiwi pekət xuki, Gollandiyining “sanaiti anqa terekki kilmioqan”^②. Amerika bolsa pekət Amerika kit’esi uqunla kerez berguqi.

Xultse - Gewernits mundak dep yazidu: “En’gliya paydin - pay sanaet delitidin kerez berguqi delatka aylanmakta. Gerga sanaet ixlopqikirixi wa sanaet buyumli-rining chukou kilinixi mutlak halda kopaygan bolsimu, lekin, esum, pay esumi wa kimmatka igə belət qikirix, wastiqi bolux, hayankexlik kilixka ohxax jəhtlardin kiridioqan kirimning pütün halk igiligidiki nisbi əhmiyiti baroqanseri esup barmakta. Meningqə, bu paket jəhan-girlikning esup ketiwatqan iktisadiy asasining dəl ezi. Kerez berguqi bilən kerez aloquqi otturisdiki munasiwət satquqi bilən aloquqi otturisdiki munasiwətkə qarioqan-

^① Z. W. Walterxawzen. «Qat’ollerga mablaoq selixning halk igiligi tuzumi», 1907- yil Berlin naxri. 4- kism.

^② Xilder yazoqan yukuridiki kitap, 393- bət.

da mustəhkəmrək bolidu.”^① Germaniyining əhvali toq-
risida, Berlinda qikidiqan «Banka» zornilining nəxr
kilquqisi A. Lənsburg 1911- yili «Germaniyə — süthor
dələt» digən makalisida mundak dəp yazqan: “Germa-
niyiliklər Fransiyidə kərülgən süthorlarqqa aylinix haşi-
xini zanglik kilixkə huxtar. Əmma gəp burzuaziyə üsti-
də ketiwatqan ikən, u həlda, Germaniyining əhwalimu
Fransiyidikigə barqanseri ohxap ketiwatqanlıqini ular
esidin qikirip koyidu.”^②

Süthor dələt — təyyartap, qirik kapitalistik dələt,
bundak əhwal xundak dələtlərləning barlik ijtimai - siyasi
xaraitlirioqqa bolupmu ixqilar hərkitidiki ikki asasiy məz-
həpkə təsir kilməy qalmaydu. Biz bu nuqtini mümkün
kədərlənənək qilip səzləp berix üqün Həbsonning
səzlrini kəltürimiz. U əng “ixənqlik” guwaqi, qünki
uningdin həqkimmu “Marksizimning zhenqongluk idi-
yisi”gə yan basidu dəp guman kilməydu; xuning bilən
bir waqıtta u yənə, mustəmlikisi əng kəng, pul muamilə
kapitali əng kəp, jahan’girlik təjribisi əng mol bolqan
Ən’gliyining əhwalini nahayiti yahxi bilidioqan bir
In’gliz.

In’glizlar bilən Burlar uruxi Həbsonning esidə tehi
helila bolup ətkəndək turoqan bir qaoqda, u, jahan’girlik

① Xultse - Gewernits. «Britaniyə jahan’girlingi» 122- bət.

② «Banka» zornili, 1911-yil 1- san, 10 — 11- bətlər.

bilən “pul muamilə kapitalistliri”ning mənəpəti otturisi-
diki alaқini xuningdək “pul muamilə kapitalistliri”ning
həddigə elixtin wə shangpin bilən təminləx katarlıklar-
din koloqa kirgüzgən paydilirining exip berix əhwalini
təswirləp kelip mundak dəydu: “Roxən kərünüp turojan
bu təyyartaplık siyasitigə komandanlik kiliwatқанlar —
kapitalistlar; əmma xu muddia ixqilar arisidiki alahidə
təbikilərgimu təsir kilidu. Nurojun xəhərlərdə, əng mo-
him sanaət tarmaklırining həmmisi həkümətning mal
zakaz kilixioqa tayinidu; yejin sanaiti wə kemisazlık
sanaiti mərkəzlıridiki jahan’gırlar bundak əhwaləja heli
dərijidə tayinidu.” Bu aptorning karixiqə, lopəyzi diguo-
larning küqining ajizlıxixioqa ikki hil əhwal səwəp bol-
ojan: (1) “iqtisadiy təyyartaplık”; (2) bekinda dələt
həklıridin armiyə təkilləx. “Birinqi hil əhwal iqtisadiy
təyyartaplık aditi, xu səwəptin həkümranlik kılıjuqi
dələtlər əz dəlitudiki həkümran siniplarni beyitix mək-
sidigə yetix üqün wə əz dəlitudiki təwən siniplarni
bizgə itaət kilsun dəp setiwelıx üqün besiwalojan jaylar-
din, mustəmlıkilərdin wə bekinda dələtlərdin paydili-
nidu.” Biz buningəja bir jümlə səz koxup koyimizki,
iqtisadiy jəhəttə bundak setiwelıx imkanıyitigə igə bolux
üqün, bundak setiwelıx xəklining kandaq boluxidin
kət’i nəzər, qokum longduənlik yukuri payda boluxi
kerək.

Ikkinchi hil əhwal toʻgʻrisida, Hobszon təvəndikilərnı yazıdu: “Jahan’girlikning kərquluşını kərsitıdıqan əng şəlitə aləmətlərnıng bırı — Ən’gılıyə, Fransiyə katarlik jahan’gir dələtlərnıng bu yoləşə mangoşan wakıttıki bı-pərwalıqı. Bu jəhəttə Ən’gılıyə həmmıdın exıp qüxtı. Biz Hındıstan dıguosını boysundurux üqün elıp barəşan zhənyılərnıng tolısını yərlik həlktın tüzgən armiyımız arkılik elıp barduk; Hındıstandıki wə yekıncı wakıtlar-dın buyan Misırdıki kəplıgən daimi armiyıgə komandan-lik kılıxni In’glızlar üstıgə aloşan; Afrikını boysundurux üqün biz elıp barəşan bırkanqə qetımlık uruxning, jənu-biy Afrikını boysundurux uruxıdın baxqə, həmmısını dıgüdək biz üqün yərlik həlk elıp bardı.”

Zhongguoni bəlüxüxning ıstıqbali Hobszonı ıktısa-diy jəhəttə mundak məlqər kılıxkə elıp kəlgən: “U wa-kitkə yətkəndə, şərbiy Yawropanıng kəplıgən rayonlıri-ning kıyapıtı wə haraktıri hazırkı bəzi dələtlərnıng ayrım rayonlırıqə, məsilən, Ən’gılıyınınıng jənubıqə, Riwerəşəşə xuningdək İtaliyə wə Xweytsariyınınıng sayə-həştqılər əng kəp kelıdıqan, baylar əng kəp yaxaydıqan jaylırıqə ohxax bolıdu, u rayonlardımu yırak xərktın pay əsümi wə yillık muax elıp yaxaydıqan intayın az sandıki bay əksəngəklər, ular bılən bılə sani səl kəprək boləşan bırı türküm hızməştqılər wə sodıgərlər, sani tehi-mu kəp boləşan qakarlar wə kətnax sahəsıdə həm təy-

yarlanoqan məhsulatlarni tehimu pixxiklap ixl ydioqan sana tlard  ixl ydioqan ixqilar wujutka kelidu. Sanaətning asasiy tarmakliri yoqilidu, k p miqtardiki yim k-iqm kl kl r w  yerim ixl n'g n buyumlar hiraj t riki-sid  Asiya w  Afriki din  z lm y kelip turidu." "O l rp d l tlirining intayin k ng kələmdiki ittipak  yəni Yawropadiki qong d l tl r liənbangi eqip beridioqan istikbal xundak boliduki, bu li nbang p t n dunyaning m dini ixlirini aloq  s rm yla k lmastin, əksiqə o r pning tayyartaplioi d k o ay t zor h wp - h t rni k lt r p qikiridu: Bir türküm aloq  kətkən sana t d l tlirini p yda kilidu, bu d l tl rning yukuri sinipliri Asiya bilən Afriki din o ay t zor hirajoq  ig  bolidu həmdə bu hirajdin paydiliniq zor bir türküm ita tm n hizmətqilər w  malaylarni baqidu, bu hizmətqilər w  malaylar k p miqtarda yeza igilik m hsulatliri w  sana t m hsulatlirini ixl pqi irix bilən xu qullanmaydu, b lki x hs  q n hizmət kilidu, yaki yengi pul muamil  aks ng klirining nazariti astida mo im bolmioqan sana t əmgigi bilən xu qullinidu. Bundak n ziriyig  <buni istikbal diyix ker k idi> etiwarsiz qaraydioqan, bu n ziriyini t tkik kilixka  rzi y du d p qaraydioqan kixilər muxundak hələttə turuwatkan hazirki jənubiy  n'gliyining h rkaysi rayonlirining iqtisadiy w  ijtimai xaraitini oylap k rsun. Ular nawada Zhongguo bundak pul muamil 

kapitalistlirining, ‘məbləu salojuqilar’ning xuningdək ularning siyasi jəhəttiki wə soda - sanaət jəhəttiki hizmətqilirining iktisadiy tizginlixigə boysunidiojan bolsa, ular dunyada birdin - bir boləjan bu əng qong baylik mənbəsidin payda alidiojan həmdə bu paydini Yawropağa ixlitidiojan bolsa, bundak tüzümning kəlgüsidə kengiyip kəncilik zor dərjigə yetidiojanlioqini oylap kərsun. Əlwəttə, əhwal intayin murəkkəp, dunyadiki hər hil küqləarning əzgirixini mələqlərxmu nahayiti kiyin, xunga pəkət muxundak bir hil istikbalning yaki baxka hərəkəndak bir hil istikbalning bolidiojanlioqini aldın muəyyənləxtürgili bolmaydu. Lekin, hazır oərbiy Yawropa jəhan’girlingini idarə kiliwatkan küqlər, həki-kətən, muxu yənülüxkə qarap rawajliniwatidu. Əgər bu küqlər həqkəndak kərxilikqə uqrımisa, baxka bir yənülüxkə yetəkləp ketilmisə, u həlda, bu küqlər dəl muxu jəryanni orunlax yənülüxigə qarap tirixidu.”^①

Aptorning digini pütünləy toqra: **Əgər** jəhan’girling küqliri kərxilikqə uqrimiojinida idi, u dəl muxundak akiwətkə qarap mangojan bolatti. Bu yərdə “Yawropa liənbangi”ning hazırki zaman jəhan’girlingi xaraitidiki əhmiyiti toqra mələqlərn’gən. Bu yərdə pəkət, ixqilar

^① Həbson yazəjan yukuridiki kitap, 103-, 205-, 144-, 335-, 386- bətlər.

hərkitining **iqki qismida** hazırki wakıtta köpligən dölətlərdə waktinqə oşəlibigə erixkən jihuyzhuyiqilarmu dawamlıq türdə izqıl muxu yənülükxə qarap “tirixiwatidu” digən səzni qoxup koyux kerək. Jahān’girlik pəkət Zhongguonila ekispilatatsiyə qilix digənlik əməs, bəlki dunyani bəlūxūx, İntayin az sandiki əng bay dölətlər longduənlik yukuri paydidin bəhrimən bolux digənlik, xunga, ularning iqtisadiy jəhəttə puroletariyatning yukuri təbikisini setiwelix imkanıyiti bar, xuning bilən ular jihuyzhuyini yetixtüridu, wujutka kəltüridu wə mustəhkəmləydu. Birək bu yərdə jahān’girlikkə qarxi bolupmu jihuyzhuyioşa qarxi küqlərni əstin qikirip koymaslıq kerək, sotsiyal ziyoushuyiqi Həbsonning bu küqlərni kərməsliqi turoşan gəp.

Ilgiri jahān’girlikni himayə qiloşanlıoşi uqun partiyidin koşlap qikiriləşan, hazır Germaniyining atalmix “sotsiyal demokratik” partiyisining yolbaxqisi boluxka taza yaraydioşan Germaniyilik jihuyzhuyiqi Gerhard Hildebrand Afrika Negirlirioşa qarxi, “pan islamizim”oşa qarxi..... “birlixip” hərəkət qilix məksididə, “Zhongguo - Yaponiyə ittipaki”oşa taqabil turux uqun “küqlük kurukluk armiyisi wə dengiz armiyisi” saklap qeliox wə baxqilar məksididə “oşərbiy Yawropa liənbangi” (Rosiyə buning sirtida) təxkilləşni təxwik qilip, Həbsonoşa

yahxi qoxumqə kılıdu.^①

Xultse - Gewernitsning “Britaniyə jahān’girliğı” toqrisidiki təswirliri bizgə əynən xu təyyartaplikning alamətlirini kərsitip beridu. 1865 — 1898- yiloqıqə Ən’gliyining milli daramiti təhminən bir həssə axқан, bu wakit iqidə “qət’əllərdin kəlgən” kirim bolsa 8 həssə axқан. Əgər jahān’girlikning “təhpisi” “negirlarəja əmgək kılıxni ügətkənlik boldi” (məjbur kılıx wastisini kollanmay mümkin əməs.....) diyilidiəjan bolsa, u halda, jahān’girlikning “həwpi ”xu yərdiki, “Yawropa jismani əmgəkni, dəsləptə yeza igilik əmgigi wə kanqilik əmgigini, keyin bir kədər eoqır boləjan sanaət əmgigini negirlarning üstigə yükləp koyup, əzi hatirjəm halda süthorlarqə hayat kəqüridu, xuning bilən bu hal kizil tənliklər wə negirlarning iqtisadiy azatliqi wə keyinki siyasi azatliqi üqün təyyarlik bolup kəlixı ehtimal”.

Ən’gliyidə barəjanseri kəpligən yərlər yeza igilik ixləpqikirixi üqün ixlitilməy, bəki baylar tənərkət kılıdiəjan wə kəngül aqidəjan məydanəja aylanmaqta. Kixilər Xotlandiyidin ibarət bu həmmidin bək akşəngəkləxkən, məhsus owqilikka wə baxka tənərkətkə

^① Gerhard Hildebrand. «Sanaət həkümranlıqıning wə sanaət sotsiyalizimining təwrixı» (Gerhard Hildebrand: «Die Erschütterung der Industriegherrschaft und des Industriesozialismus») 1910 - yil nəxri, 229- bət wə uningdin keyinki bətlər.

ixltilidioqan yەر üstidə sөz aqkanda, “u yөр miraska wə Kanegi әpәndi<Amerikilik milyadir>gә tayinip jan baқidu” diyixidu. Әn’gliyidә һәр yili pәkәt bәygә üqün wə tülkә owlax üqün 14 milyon funt siterling (tәһminән 130 milyon rubli) sәrp қilnidu. Әn’gliyidә süthorlar tәһminән 1 milyonға yetidu. Ixlәpқikirix bilән xuoқulnidioqan aһalining pirsәnti күndin - күn’gә tөwәnlәp barmakta:

	Әn’gliyining aһalisi	Asasiy sanaәt tar- maklıridiki ixqi- larning sani (Milyon hesawida)	ixqilarning aһalining omumi sanida tutқan pirsәnti
1851- yil.....	17.9	4.1	23%
1901- yil.....	32.5	4.9	15%

“20 - әsirning bexidiki Britaniyә jahan’girligi”ni tәtkik қilоqan burzua alimliri Әn’gliyә ixqilar sinipi һәkkidә tohtaloqanda, һәmixә ixqilarning “**yukuri tәbikisi**” bilән “**һәkiki puroletariyat bolоqan tөwән tәbikә**”ni pәrқlәndürүxkә mәjbur bolidu. Yukuri tәbikә iqidiki zor bir түrküm kixilər kopiratiplarоqа, ixqilar uyuxmilirioqа, tәnhәrkәt tәxkilatlırrioqа wә nuroqun diniy mәzhәplәrgә katnaxқан. Saylam қanunimu bu tәbikining ornioqа maslaxқан, һalbuki bundaq saylam қanunining Әn’gliyidә “yәnә heli kәp qәklimiliri bar, u **һәkiki puroletariyat bolоqan tөwән tәbikini buning sirtida қalduridu**”!! Әn’gliyә ixqilar sinipining әһwalini

bezop kersitix üqün, kixilər, adəttə, puroletariyat iqidə **azqilikni** təxkil kılıdoğan bu yukuri təbikə toqrisidila səzləydu, məsilən: “İxsizlik məsilisi əsasən Londonning məsilisi wə puroletariyatning təwən təbikisining məsilisi, **bu təwən təbikigə siyasətqilər nahayiti az əhmiyət beridu**”.....^① Buni burzua siyasət wazliri wə jihuyzhuyiqi “sotsiyalist”lar nahayiti az əhmiyət beridu diyix kerək idi.

Jahan'gir dölətlərdin baxka dölətlərgə kəqkūqilər bara - bara aziyip, qalakraq, muaxi təwənrək dölətlərdin jahan'gir dölətlərgə kəqkūqilər (ekip kəlgən ixqılar wə kəqmənlər) bolsa pəydin - pəy kəpəyməktə, bumu jahan'girlikning yukurida bayan kılınoğan hilmu - hil hadisilərgə munasiwətlik boləğan əlahidiliklirining biri. Həobsonning eytixiqə, Ən'gliyidin qət dölətkə kəqkūqilər 1884 - yildin baxlap aziyixka baxlioğan: 1884 - yili 242 ming kixi kəqūp kətkən bolsa, 1900- yili 169 mingla kixi kəqūp kətkən. 1881- yildin 1890- yiloqıqə boləğan 10 yil iqidə Germaniyidin qət dölətkə kəqūp kətkənlərdin sani yukuri pəlligə yetip 1 milyon 453 ming kixi boləğan, əmma keyinki ikki 10 yil iqidə yənə aziyip 544 ming wə 341 ming kixigə qūxkən. Xuning bilən bir waqıtta, Awstriyə, Italiyə, Rosiyə katarlik dölətlərdin Germaniyigə kəqūp kəlgən ixqılarning sani kəpəygən. 1907-

^① Xoltes - Gewernits. «Britaniyə jahan'girliqi», 301 - bət.

yili elip berilgan nopus takxuruxkə karioqanda, Germaniyədə 1 milyon 342 ming 294 qət'əl kixisi bar ikən, bulardin 440 ming 800 i sanaət ixqisi, 257 ming 329 i yeza igilik ixqisi ikən^①. Fransiyining kanqilik sanaitidiki ixqilarning “nahayiti zor bir kismi” qət'əlliklər, yəni Poləklər, Italiyanlar wə Ispanlar^②. Amerikida xərkiy Yawropadin wə jənubiy Yawropadin kəqüp kəlgən muhəjirlar ix həkki əng təwən ixlarni kılıdu, nazarətqiliklə kətirilgənlər wə ix həkki yukuri boləjan ixlarni kילוquqi ixqilar iqidə Amerika ixqiliri əng kəp^③. Jahəngirlikning bir hil yüzlinixi bar, u bolsimu ixqilar arisidimu imtiyazlik təbikilərnə pəyda kılıx həmdə ularni kəng puroletariyat ammisidin ayrip təxlax.

Xuni kərsitip ətux zərürki, Ən'gliyidə jahəngirlarning ixqilarni bəlup taxlaxkə, ixqilar arisidiki jihuyzhuyini kükəytxkə, ixqilar hərkitini waqtinqə qirikləxtürükə yüzlinixi 19- əsirning ahiri wə 20- əsirning baxliridin heli ilgirila ipadilinip qikkən idi. Qünki Ən'gliyə 19- əsirning otturiliridin baxlapla jahəngirlikning ikki qong alaħidiligini əzidə həzirlidi: Kəpligən

^① «German diguosining tongjisi» («Statistik des Deutschen Reichs») 211- tom.

^② Həngər. «Fransiyining kapital selixi» (Hnəgər: «Die Kapitalsanlage der Franzosen») 1913 - yil Xtutgart nəxri.

^③ Hurweq. «Kəqmənlər wə əmgək» (Hourvich: «Immigration and Labour») 1913 - yil Niu - York nəxri.

mustəmlikə ziminoja igə boldi; dunya bazirida long-duənlik orunni igəllidi. Marks bilən En'gels ixqilar hərkiti iqidiki jihuyzhuyi bilən Ən'gliyə kapitalizimini-ning jahan'girlik alahidilikliri otturisdiki baqlinixka birnəqqə on yil dawamida üzlüksiz diqqət qilip kəlgən idi. Məsilən, En'gels 1858- yil 10- ayning 7- küni Markska yazoqan hetidə mundak digən idi: "Ən'gliyə puroletariyati, əmiliyətə, kündin - kün'gə burzuazlixip ketiwatidu, xunglaxka hənniwa millət iqidə əng burzuazlaxkan bu millət ixni əng ahir burzuaziyidin **baxka** yənə burzuazlaxkan əksəngəklər wə burzuazlaxkan puroletariyatni wujutka kəltürüx dərijisigə yətküzməkqi bolsa kerək. Əlwəttə, pütün dunyani ekispilatatsiyə qiliwatқан millətkə nisbətən eytkanda, bundak qilix məlum dərijidə daolilik."¹⁰ Az kəm qarək əsir ötkəndin keyin, En'gels yənə 1881- yil 8- ayning 11- küni yazoqan hetidə "burzuaziyigə setiloqan kixilər yaki kəm digəndə burzuaziyidin hək alidioqan kixilər rəhbərlik qiloqan əng yaman Ən'gliyə ixqilar birləxmisi"ni eoziyoja elip ötkən idi¹¹. En'gels 1882-yil 9-ayning 12-küni Kautskioja yazoqan hetidə yənə munularni digən idi: "Siz meningdin Ən'gliyə ixqiliri mustəmlikə siyasiti toqrisida nimilərnı oylaydu? dəp sorapsiz. Ular omumi siyasət toqrisida nimini oylisa buningdimu xuni oylaydu. Bu yərdə ixqilar partiyisi yok, pəkət baoshoudangqilar wə həriyətpərwər radi-

kallar bar, ixqilar bolsa ular bilən billə Ən'gliyining mustəmlikə longduənligi hokukidin wə Ən'gliyining dunya baziridiki longduən hokukidin bimalal bəhrimən boluwatidu.”^① (En'gels 1892- yili «Ən'gliyidiki ixqilar sinipining əhwali» digən kitawining ikkinqi nəxrigə yazoğan səz bexidimu buningoşa ohxax kəzkaraxni bayan kijoğan idi.)

Bu yərdə səwəp bilən akiwət enik kərsitilgən. Səwəp: (1) bu dələtning pütün dunyani ekispilatatsiyə kijoğanliqi; (2) uning dunya bazirida longduənlik orunni igiligənligi; (3) uning mustəmlikə longduənligi hokukioşa igə boləjanliqi. Akiwət: (1) Ən'gliyidə bir kəsim puroletariyatning burzuazlixip kətkənligi; (2) Ən'gliyidə bir kəsim puroletariyatning burzuaziyigə setiloğan kixilərnin yaki kəm digəndə burzuaziyidin hək alidiəjan kixilərnin rəhbərlik kilixioşa razimənlik bilən boysunoəjanliqi. 20- əsirning baxlirida, jəhan'girlik intayin az sandiki dələtlərnin dunyani belüxüxini ayaklaxturdi, buning iqidiki hər bir dələt həzir “pütün

^① «Marks - En'gels hət - qəkliri toplimi» («*Briefwechsel von Marx und Engels*») 2- tom, 290- bət; 4- tom, 453- bət («Marks - En'gels əsərliri», Hənzuzə nəxri, 35- tom, 353- bət). Kautski. «Sotsiyalizim wə mustəmlikə siyasiti» (*K. Kautsky: «Sozialismus und Kolonialpolitik»*) 1907 - yil Berlin nəxri, 79 - bət; bu kitapqini Kautski helila burun, tehi Mərkəsimqi bolup turoəjan waqtida yazoğan.

dunya”ning bir kismini ekspilatatsiyə kiliwatidu (üst-mə payda elix közdə tutulidu), ularning ekspilatatsiyə kiliwatқан kismiliri Ən’gliyining 1858- yili ekspilatatsiyə kıloқан kismidin kiqikrək; hər bir dölət trestlar, kartellar, pul muamilə kapitali xuningdək kərz bərgüqilərnıng kərz aləuqılar bilən boloқан munasiwiti katarliklar arkilik dunya bazirida longduənlik orunni igəlligən bolidu; hər bir dölət heli zor dərıjıdə mustəmlikə longduənligi hokukioğa igə (Biz dunya boyiqə yər kəlimi 75 milyon pingfang kilometiroğa yetidioğan **barlik** mustəmlikilərnıng **65 milyon** pingfang kilometiri yəni 86 pirsənti 6 küqlük dölətning kolioğa toplanoğanlioqini; **61 milyon** pingfang kilometiri yəni 81 pirsənti 3 küqlük dölətning kolioğa toplanoğanlioqini kərduq).

Həzir wəziyətning alahidiligi təwəndiki iktisadiy wə siyasi xərtlərdə: Jahan’girlik bih hələttin əsüp yetilip həkümrənlik tixioğa aylandı, kapitalistlarınıng longduən təxkilatliri həlk igiligidə wə siyasida birinqi orunni tutti, dunya bəlünüp boldi; yənə bir tərəptin biz xuni kərüp turuptimizki, həzir yaləuz Ən’gliyila longduənlik hokukini igəlləp turuwatqini yok, bəlki az sandiki küqlük jahan’gir dölətlər longduən kılıx hokukini talixiwatidu, pütkül 20- əsirning baxlirining alahidiligi mana muxu. Bu iktisadiy wə siyasi xərtlər jihuyzhuyini ixqılar hərkitining ortak, tüp mənəpəti bilən təhimu

kelixəlməydiyən kilip koymay kəlməydu. Jihuyzhuyi əmdi, 19- əsirning ikkinqi yerimida Ən'gliyidə şəlibə kiləşinijə ohxax, birər dələttiki ixqilar hərkitidə, nəqqə on yiləşə sozuləşən uzak waqit iqidə pütünləy şəlibə kilip ketiwərləməydiyən boldi, əmma u nuroşun dələtlərdə toluk pixip yetildi, pixip ətüp kətti, sesip kətti həmdə sotsiyal xowinizim süpitidə burzuaziyining siyasiti bilən pütünləy koxulup kətti^④.

9. JAHAN'GIRLIKKƏ QARITILƏN TƏNKIT

Bu yərdə eytiliwatқан jaħan'girlikkə qaritiləşən tənkit kəng mənidikiki tənkitni, jəmiyətiki siniplarning əzining omumi ang xingtəyigə əsasən jaħan'girlik siyaşitigə tutқан pozitsiyisini kərsitidu.

Bir tərəptin, şəyət zor miktardiki pul muamilə kapitali az sanlik kixiləşning kolijə toplinip, intayin kəng həmdə koyuq munasiwət wə əlakə torlirini barlik-

^④ Potresop əpəndilər, Qhenkeli əpəndilər, Maslop əpəndilər wə xuningəşə ohxaxlar wəkillik kiləşən Rosiyə sotsiyal xowinizimi, məyli uning axkara xəkli bolsun, yaki uning yoxurun xəkli bolsun (məsilən, Qheidze, Skobelep, Akselrod, Martop katarlik əpəndilər), bularning həmmisi jihuyzhuyining Rosiyiqə əzgərgən türidin yəni əməldin kaldur-şuqiliktin əsüp qikқан.

ka kältürdi, bu koyuk tor köpligən ottura, kiqik kapitalistlarni wə hojayinlarni tizginləx bilənla kalmastin, bəlki əng kiqik kapitalist wə hojayinlarnimu tizginlidi; yənə bir tərəptin, bir deləttiki pul muamilə kapitalistliri guruhi dunyani belüwelix wə baxka delətlərgə həkümranlıq kilixni közləp baxka delətlərlərgə pul muamilə kapitalistliri guruhliri bilən kəskin kürəxməktə, — nətijidə mülükdarlar sinipining həmmisi jahan'girlik tərəpkə etüp kətti. Jahan'girlikning istikbalioğa “omum-yüzlük” məhliya bolup ketix, jahan'girlikni oqaljirlik bilən koqrdax, jahan'girlikni küqining beriqə bezəx — mana bu hazırki zamanning bəlgisi. Jahan'girlikning ang xingtəyi ixqilar sinipining arisiqimu singdi. Ixqilar sinipi bilən baxka siniplar otturisida bir birini ayrip turoqan səddiqin sepili yok. Əgər hazır Germaniyidiki atalmix “sotsiyal - demokratik” partiyining yolbaxqiliri kixilər tərpidin lillalik bilən “sotsiyal jahan'gir” yəni eoizda sotsiyalizimqi, əməldə jahan'gir dəp ataldi diyilidoqan bolsa, Həbson 1902- yilila Ən'gliyidə jihuyzhuyilik “Fabian jəmiyiti”gə mənəsup boləqan “Fabian jahan'girlingi”ning məwjutluqini kərsitip etkən idi.

Burzua alimliri wə siyasi pinglunqiliri haman yoxurunrak usullar bilən jahan'girlikni aklaydu, jahan'girlikning toluk həkümranlıqini wə jahan'girlikning qongkur yiltizini yapidu, jüz'i nərsilərnəni wə ikkinqi

orundiki təpsilatları küqəp asasiy orunoqa koyidu, bəzibir kılqə əhmıyıtı yok “ıslahət” pılanlırı arkılık, məsılən, trestları yaki bankılardı sakqılar nazarət kılıxka ohxaxlar arkılık kixılərning mohım məsılılərgə boləjan dikkət - etıwarını jan - jəhlı bilən buraydu. Nomussız, kıp - yalıngaq jahan'gırlar, yəni jahan'gırlıknıng asasiy hususıyıtını ıslah kılıxni bımənə oy dəp etırap kılıxka jür'ət kılıdıəjan jahan'gırlar bolsa nahayıtı az pıkar bayan kılıdu.

Bir misal kəltürəylük. Germanıyə jahan'gırlırı «Dunya ıgılıgıgə ait makalılar toplımı» dıgən kıtapta mustəmlıkılərdıki millı azatlık hərəkətlərni təkxürüxkə, əlwəttə, hususən Germanıyə wasılıəıda bolmıəjan mustəmlıkılərdıki millı azatlık hərəkətlərni təkxürüxkə küqəp urunıdu. Ular Hındıstandıki kətırlıxni wə etıraz bıldürüx hərkıtıni, Natal (Jənubıy Afrıka) dıki hərəkətnı, Gollandıyə wasılıəıda boləjan Hındıstandıki hərəkət wə baxkılardı kərsıtıp etıdu. Ulardı birı qət'əllərning həkümranlıəıda boləjan Asıya, Afrıka, Yawropa millətlrı wəkillırınıng 1910-yıl 6-aynıng 28—30- künlırı bolup etkən bekında millətlər wə ırklarıng wəkillər yıəıınıng In'glızqə besılıəjan dokladıəıba ha bərgən qeəııda, yıəıındıki nutuklarəıba ha berıp mundak dəydu: “Eytıxlarəıba karıəıanda, jahan'gırlıkkə qarxı kürəx kılıx kerək ikən; həkümran dələtlər bekında mil-

lätlärning mustäkillik hökükini etirap kilixi keräk ikän; hälkara fating küqlük dölätlärning ajiz millätlär bilän tüzgän keliximining ijra kilinixini nazarät kilixi keräk ikän. Wäkillär yiojini muxundak gol arzularni bildür-gändin baxka, dawamlık alöja baskini yok. Män ularning munu häkikätni azrak bolsimu qüxän'gänligini bayki-yalmidim: Jahan'girlikning häzirki xäkildiki kapitalizim bilän ajralmas baqlinixi bar, xu säwäptin<!!> ayrim alahidä yirginixlik bolöjan häddidin exip kätkän hädisilärgä karxi turux bilänla qäklinixtin baxka, jahan'girlikkə karxi biwastə kürəxtin ümit yok.”^① Jahan'girlikning اساسini islahatqilik usul bilän tüzitix bir hil aldamqilik, “gol arzu”dinla ibarət, ezilgüqi millätlärning burzua wäkilliri “dawamlık” alöja basmidi, xunga əzgüqi millätlärning burzua wäkilliri “dawamlık” **arkioja qekindi**, arkioja qekinip atalmix “ilmiylik” niqawi astida jahan'girlikkə tiz püküx dərjisiyə berip yətti. Bumu bir hil “logika”!

Jahan'girlikning اساسini islahatqilik usul bilän əzgərtkili bolamdu? Alöja besip, jahan'girlik pəyda kilöjan türlük ziddiyətlərni tehimu ötkürləxtürüwetix, tehimu kəskinləxtürüwetix kerəkmü, yaki arkioja qekinip, bu ziddiyətlərni yumxitix kerəkmü,—bu jahan'girlikkə qaritilöjan tənkitiki tüp məsilə. Omumyüzlük

^① «Dunya igiligigə ait məkalilar toplimi», 2-tom. 193-bət.

əksiyətqilik, pul muamilə guatoulirining zulmi arkisida wə ərkin rikaətning tügitilixi nətjisidə məydanəja kəlgən milli zulumning küqiyixi jaħan'girlikning siyasi jəħəttiki alahidiligi boləjanliqi üqün, 20- əsirning bax-lirida barlik jaħan'gir dələtlərdə digüdək jaħan'girlikkə qarxi uxxak burzua demokratlirining qarxi guruhi pəyda boldi. Kautskining wə Kautskiqliktin ibarət bu kəng tarkaləjan həlkəra idiyə ekimining Marksizimdin qətləp kətkənligi xu yərdiki, Kautski iktisadiy jəħəttə tüptin əksiyətqi boləjan bu uxxak burzua islahatqiliri qarxi guruhqa əzini qarimu - qarxi koyuxka amal kilmayla wə qarimu - qarxi kilip koyalmayla qalmastin, əksiqa, əmiliyəttə ular bilən bir ekimda buləjandi.

1898- yildiki İspaniyigə qarxi jaħan'girlik uruxi Amerikida "jaħan'girlarəja qarxi turoquqilar"ning, yəni burzua demokratiyiqiliridin boləjan əng ahirki bir tür-küm Mohikanlar^①ning qarxilioqini kəltürüp qikardi. Ular bu qətimki uruxni "jinayi" urux dəp atidi, baxka dələt-ning ziminini qoxuwelixni asasiy kanunəja hilap dəp hə-saplidi, Filippindiki yərlük həkləarning yolbaxqisi Agi-

^① Mohikanlar — Amerika kit'əsidiiki nəslü tügəp kətkən bir millət. «Əng ahirki bir türküm Mohikanlar» digən səz Amerika yazəquqisi Kuboning «Əng ahirki bir Mohikan» digən romanidin kəlgən. Xuningdin etiwərən bu səz əng ahirki wəkilgə mənəidax səz bolup qaləjan.—
Tərjiməndin

nəldüçə kılınçan kilmixni “xəwinizimqılarning aldamqılıoı” dəp həsaplıdı (Awal Aginalduçə Filippin’gə ərkinlik berimiz dəp wədə kılınçan, keyin Amerika əskərlirini əwətip Filippinni əzigə koxuwaloçan) həmdə Lin-kolinıñning səzini nəkil kəltürdi: “Aq tənliklərninğ əzini əzi baxquruxi əzini əzi idarə kılınçanlik bolıdu; aq tənliklər əzini əzi baxqurux bilən bir waqıtta baxqılarnımu baxkursə, bu əzini əzi idarə kılınçanlik bolmāstin mustəbitqilik bolıdu.”^① Ləkin, bu tənkitlərninğ həmmisi jahan’girlikning trestlar bilən, yəni kapitalizimning əsasi bilən əjralmas baqlinixlik ikənligini etirap kılıxka jür’ət kilmioçanliktin, qong kapitalizim wə uning rawajlinixi barlıqka kəltürgən küqlərni kollaxka jür’ət kilmioçanliktin yənıla bir hil “gol arzu” bolup kəliwərdi.

Həbsonning jahan’girlikni tənkit kılınçanda tutқан əsasiy məydanımu əxundak boldi. Həbsonning “jahan’girlikning muqərrərliğı”ni inkar kılıxi wə əhalining “istimal iktidari”ni “əstürux” (kapitalizim xaraitida!) kerək diğənni təxəbbus kılıxi Kautskidinmu baldur bolınçan. Jahan’girlikni, bankılarning həmmini baxquruxini, pul muamilə guatoulirini waqakazalarni uxxak burzua nuqtiinəziridə turup tənkitligüqılərdin yənə biz qayta - qayta nəkil aloçan Agad, A. Lənsburg, L. Exwe-

^① J. Paduye. «Amerika jahan’girliğı» (*J. Patouillet: «L’impérialisme américain»*) 1904- yil Dizon nəxri, 272- bət.

gelar bar, yənə Fransiyə yazoquçisi Wiktor Berardmu bar, u 1900- yili nəxrđin qıkkan «Ən'gliyə wə jahan'girlik» digən yüzəki kitapning aptori. Bularning heqkaysisi zadila özini Marksizimqi kilip kərsitixkə urunojini yok, ular ərkin rikabət wə demokratiyini jahan'girlikkə qarxi koydi, qoqum tokunux wə uruxni kəltürüp qikiridojan Baqdat təmüryoli toqrisidiki hılıni əyiylidi, teqlikni koqdxantin ibarət beləjan “gol arzu”ni ipadilidi wahakazalar. Əng ahirda həkara kimmətkə igə belət qikirix əhwalini tətqiq kilidojan tongjixüexunas A. Neymarkmu bar, u 1912- yili “həlkara” kimmətkə igə belətlərnin nəqqə yüz milyart frankka yətkənligini hesapləp qikkinida hətta: “Teqlikning buzojunqilikka uqrixini təsəwwur kilix mümkinmu, ahir?..... Muxundak qong san turojan yərdə yənə karamlik kilip urux kozojaydiojan ix bolarmu?”^① dəp wəkiriwətkən idi.

Burzua iktisatxunaslirining bundak gol boluxining heqkanqə əjəplən'güqiligi yok, bəlki ularning muxundak gol kiyapətkə kiriwelip, jahan'girlik xaraitidiki teqlik həkqidə “huddi rastək” gəp setixi ularning əzliri üqün, əksiqə, **paydilik**. Ləkin Kautskimü 1914-, 1915-, 1916-yilliri bundak burzua islahatqilik nuktiinəzərnı kollinip, teqlik məsilisidə “həmməylən <jahan'gırlar,

^① «Həlkara tongji yənjiusuosining ahbaratı», 19- toplan, 2- kism, 225- bət.

ja sotsiyalizimqilar wə sotsiyal teqlikpərəslərning pikri birdək” dēp turuwaldi, keni, uningda azrakmu Marksizim purioqi barmu? Bu — jahan’girlik ziddiyətli-rining qongkurluoqini tēhlil kilōjanlik wə pax kilōjanlik əmēs, bəlki bu ziddiyətlərdin islahatqilik “gol arzu”lar arkilik qətligənlik, kaqқанlik.

Təwəndikisi Kautskining iktisadiy jəhəttə jahan-girlikni tənkit kilōjanliqining tipik misali. U 1872- yili wə 1912- yili Ən’gliyining Misir bilən bolōjan jinkou - chukousi toqrisidiki tongji matiriyalni misaloqa elip, jinkou wə chukou kilōjan muxu miqtarning Ən’gliyə jinkou wə chukousining omumi miqtaridin asta kəpəy-gənligini baykaydu. Xuning bilən Kautski yəkün qikirip mundak dəydu: “Misirni koral kūqi bilən besiwalmay sap iktisadiy amilning roliqə tayanōanda Ən’gliyə-Misir sodisining əsuxi astiraq bolidu dēp hēsaplaxka bizning heqқandak asasimiz yok.” “Kapitalning kengiyix arzusi” “jahan’girlikning zorluk kūq usuli arkilik əmēs, bəlki teq demokratiyə arkilik əməlgə axurulsa əng yahxi bolatti”[Ⓜ].

Kautskining bu həkmini uning Rosiyidiki muhlisi (xundakla sotsiyal xowinizimqilarning Rosiyidiki ha-

[Ⓜ] Kautski. «Milli dēlət, jahan’gir dēlət wə dēlətlər ittipaki» (Kautsky: «Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund») 1915 - yil Niurnberg nəxri, 72 - wə 70 - bətlər.

missi) Spektator əpəndi¹² hər hil - hər yangza muqamlar bilən təkrarlap ötkən idi. Bu həküm — Kautski qılıqlıqning jaħan'girlikni tənkit kılıxidiki asas, xunga təpsilirək tohtilip ötüximizgə toqra kelidu. Biz Hılferdingning səzlırını nəkil kəltürüxtin baxlaymiz. Qünki Kautski kəp kətimlap (1915- yil 4- aydiki bir kətimnimu öz iqigə alidu), Hılferdingning yəkünigə “sotsiyalistlar partiyi-sining hənniwa nəziriyiqiliri birdək kəxulidu” dəp həsaplıoqan.

“Puroletariyatning kılıdioqan ixi, — dəp yazidu Hılferding, — ötmüx bolup kəloqan siyasət, ərkin soda dəwridiki siyasət wə dələtkə əqmənlik bilən kəraydioqan siyasət arkilik tehimu iloqar boləqan kapitalistik siyasət bilən kərxilixix əməs. Puroletariyatning pul muamilə kapitalining iqtisadiy siyasitigə beridioqan jawawi, jaħan'girlikkə beridioqan jawawi soda ərkinligi boluxi mümkin əməs, pəkət sotsiyalizimla bolidu. Həzir puroletariyat siyasitining məksidi ərkin rikabətni əsligə kəltürüxtək oqayə boluxi mümkin əməs (Bundak oqayə həzir əksiyətqil oqayə bolup kəldi), bəlki pəkət kapitalizimni tügıtix arkilik rikabətni üzül - kesil yokıtix bolidu.”^①

Kautski pul muamilə kapitali dəwridə “əksiyətqil oqayə”ni, “teq demokratiyə”ni wə “sap iqtisadiy amil-

^① «Pul muamilə kapitali», 567- bət.

ning roli”ni koʻrdidi, buning bilən Marksizimdin qətləp kətti, qünki bu oʻjayə — **keguən jəhəttə qakni** kəynigə burioʻanlik, longduən kapitalizimdin longduən bolmioʻan kapitalizimoʻa qekin’gənlik, bir hil islahatqilik nəyrəng.

Əgər koral küqi bilən besiwelix **bolmioʻanda**, əgər jəhən’girlik bolmioʻan bolsa, pul muamilə kapitali bolmioʻan bolsa, u həlda, Ən’gliyining Misir bilən (yaki baxka mustəmlikə yaki yerim mustəmlilikilər bilən) bolioʻan sodisi teZRək “əsətti”. Buning mənisi nimə? Bu, əgər ərkin riqabət omumi longduəning qəklimisigə uqrimioʻan bolsa, pul muamilə kapitalining “alakə” sining yaki zulmi (bumu longduən)ning qəklimisigə uqrimioʻan bolsa, ayrim dölətlərnin longduən kilix yoli bilən mustəmlilikilərnə besiwelix qəklimisigə uqrimioʻan bolsa, u həlda, kapitalizimning tərəkki kilixi teZRək bolatti digənlik əməsmu?

Kautskining həkmining baxka mənisi boluxi mümkin əməs, wahələnki **bu** “mənə”ning kilqə mənisi yok. **Xundak bolatti**, əgər hərəkandək longduən bolmioʻan bolsa, ərkin riqabət kapitalizimni wə sodini tehimu teZRək rawajlanduroʻan **bolatti**, dəpmu pərəz qilayli. Lekin, xuni bilix kerəkki, soda wə kapitalizim **қанқə** tez rawajlansa, longduənni **batlikka kəltüridioʻan** ixləp-qikirixning mərkəzlixix wə kapitalning mərkəzlixix dərjisi xunqə yukuri bolidu. Uning üstigə longduən

barlikka kelip **boldi**, u däl ärkin rikabät **dawamida**
barlikka kälğän! Házir longduän astirak täräkki kilixka
baxliöjan bolsimu, bu hal ärkin rikabätni qoşdaxning
säwiwi bolalmaydu, qünki ärkin rikabät longduänni
barlikka kältürgändin keyin mäwjut bolup turiweräl-
mäydu.

Kautskining hëkmigä, mäyli u yaktin karang yaki
bu yaktin karang, hërkanqä qarisingizmu buningdin
äksiyätqilik wä burzua islahatqiliöjidin baxka heq-
närsä tapalmaysiz.

Bu hëkümnü tüzitip, Spektator eytkändäk: Házir
Ən'gliyə wasilïöjidiki mustämlikilärning Ən'gliyə bilän
bolöjan sodisi Ən'gliyə wasilïöjidiki mustämlikilär bilän
baxka dälätlär otturidiki sodidin astirak rawajliniwa-
tidu digändimu u ohxaxla Kautskini kütquzuwalal-
maydu. Qünki Ən'gliyigä zərbä beriwatkini **yänila**
longduän, **yänila** jahan'girlik, birak pəkət baxka dälät-
lärning (Amerikining, Germaniyining) longduäni wä
jahan'girliğı, halas. Hëmmigä mälumki, kartel bir
hil yengi, özgiqä qoşdinix qegra bejini kältürüp qikardi,
uning qoşdiöjini (Buni En'gels «Kapital»ning 3- tomida
kërsitip ötkän idi¹³) däl chukou kilixka bolidïöjan mäh-
sulatlar. Uningdin käläsa, hëmmigä mälumki, kartel
bilän pul muamilä kapitalida "tëkmä kilip setix bahasi
boyiqä qëtkä qikirix" döp atilidïöjan usul, yäni In'glizlar
"tëkmä - tëkmä kilip setix" döp ataydiöjan usul bar:

Ўз рикабѳтқисини аѳддуруп тахлар, ѳзининг иxlѳрқикирixinи ѳнг зор қѳктѳ кенгѳйтix wahakazalar ѳқун, kartel дѳлѳт иқидѳ мѳхsulatlarnи longduѳnlik yukuri baħa бойиқѳ satidu, дѳлѳт sirtida bolsa nѳqqѳ hѳssѳ tѳwѳn baħa бойиқѳ tѳkmѳ қилип satidu. ѳгѳр Germaniyining ѳn'gliyѳ wasilioqidiki mustѳmlilikilѳr bilѳn bolѳjan sodisi ѳn'gliyining ѳz wasilioqidiki mustѳmlilikilѳr bilѳn bolѳjan sodisidin tezrѳk rawajlanѳjan diyilidiojan bolsa, bu hѳlmu Germaniyѳ jaha'n'girligining ѳn'gliyѳ jaha'n'girligidin yengirѳk, kѳqlѳkrѳk, tѳxkillikrѳk, pѳmlikrѳk ikѳnliginila ispatlayduki, hѳrgiz ѳrkin sodining “ѳwzѳlligi”ni ispatlimaydu, qѳnki bu yѳrdѳ ѳrkin soda koqdinix qeğra beji siyاسiti bilѳn yaki mustѳmliliklik bekindilik munasiwѳt bilѳn kѳrѳx қилиwatқini yok, bѳlki bir jaha'n'girlik baxқa bir jaha'n'girlik bilѳn, bir longduѳn tѳxkilat baxқa bir longduѳn tѳxkilat bilѳn, bir pul muamilѳ kapitali baxқa bir pul muamilѳ kapitali bilѳn kѳrѳx қилиwatidu. Germaniyѳ jaha'n'girligining ѳn'gliyѳ jaha'n'girligidin ѳstѳnlygi mustѳmliliklѳrning qeğriliridin yaki koqdinix qeğra beji sepilidin kѳqlѳkrѳk. ѳгѳр buningdin ѳrkin soda wѳ “teq demokratiyѳ”ni **tѳxѳbbus қilidiojan** “sѳwѳp” kѳltѳrѳp қikirilsa, bu qakinilik bolidu, jaha'n'girlikning asasiy alahidiligi wѳ hususiyitini untup қalojanlik bolidu, Marksizimning ornioja mixqanlarqѳ islahatқilikni dѳssѳtkѳnlik bolidu.

Xunisi қizikқi, hѳtta burzua iқtisatxunasi A. Lѳns-

burg gərqə jahan'girlikni Kautskioğa ohxaxla mixqanlarqə tənkit kıləjan bolsimu, lekin soda tongji matiriyalirini hər halda ilmiyrək kılıp rətləp qikқан. U əzi halıqan birər dələtni, xundakla yaloquz birər mustəmlikini baxka dələtlərgə selixturmiqan, bəlki jahan'gir dələttiki 2 hil qətkə qikirixni: Birinqisi, maliyə jəhəttə jahan'gir dələtkə yəlinidiqan, jahan'gir dələttin pul kərz alidiqan dələtlərgə qikirix; ikkinqisi, maliyə jəhəttə mustəkil dələtlərgə qikirixtin ibarət 2 hil qikirixni selixturoqan. Nətiyə mundak boləjan:

Germaniyining qətkə qikarəqini

(milyon mark həsavida)

	1889- yil	1908- yil	Axқан Pirsənt	
Maliyə jəhəttə Germaniyigə yəlinidiqan dələtlərgə qikiriləqini	Rominiyə	48.2	70.8	+ 47%
	Portugaliyə	19.0	32.8	+ 73%
	Argentina	60.7	147.0	+ 143%
	Braziliyə	48.7	84.5	+ 73%
	Qili	28.3	52.4	+ 85%
	Türkiyə.....	29.9	64.0	+ 114%
	Omumi jəmi	234.8	451.5	+ 92%
Maliyə jəhəttə Ger- maniyigə yəlməy- diqan dələtlərgə qikiriləqini	Büyük Britaniyə	651.8	997.4	+ 53%
	Fransiyə	210.2	437.9	+ 108%
	Belgiyə	137.2	322.8	+ 135%
	Xweytsariyə	177.4	401.1	+ 127%
	Awstraliyə.....	21.2	64.5	+ 205%
	Gollandiyə wasiliqidi- ki Hindistan.....	8.8	40.7	+ 363%
Omumi jəmi	1206.6	2264.4	+ 87%	

Lənsburg omumi jəmisini qikarmioqan, xunisi kizikki, əgər bu sanlar birər nərsini ispatlap berələydu, diyilidioqan bolsa, u halda, bu pəkət uning əzining **toqra əməsliginila** ispatlap berələydioqanliqini kərmigən, qünki maliyə jəhəttə mustəkil bolmioqan dələtlərgə qikirix **hər halda** maliyə jəhəttə mustəkil dələtlərgə qikirixtin **tezrək** kəpiyidu, gərqə kəp tez bolmisimu (Biz xuning üçün “əgər” digən səzning astioqə təkitlex bəlgisi koydukki, Lənsburgning tongjisi yənila bək toluk əməs).

Lənsburg qətkə qikirix bilən kərz pul berixning munasiwitini təkxürginidə mundak dəp yazidu:

“1890/91- yilliri, birnəqqə Germaniyə bankisi arki-lik Rominiyigə kərz pul berix xərtnamisi tüzüldi. Əmiliyəttə, uningdin birnəqqə yil ilgirila Germaniyining bu bankiliri bu kərz pulni berip kəlgən idi. Bu kərz pul asəsən Germaniyidin təmüryol matiriyallirini setiwelix üçün sərp kilindi. 1891- yili Germaniyining Rominiyigə qikaroqini 55 milyon mark idi. Keyinki yili 39 milyon 400 ming markkə qüxti; keyin arilap-arilap qüxüp turdi, 1900- yilioqə kəlgəndə 25 milyon 400 ming markkə qüxüp kaldi. Yekinki birnəqqə yilioqə kəlgəndə 2 ketim yeni kərz pul berilgənligi səwiwidin yənə 1891- yildiki səwiyigə yətti.

Germaniyining Portugaliyigə qikaroqini 1888/89 -

yilliridiki kərz pul səwiwidin 21 milyon 100 ming markka kəpəydi (1890- yili), keyinki 2 yilda 16 milyon 200 ming markka wə 7 milyon 400 ming markka qüxüp qaldı, 1903-yiloğa kəlgəndə andin burunkı səwiyigə yətti.

Germaniyining Argentina bilən boləjan sodisiəğa dair matiriyallar tehimu enik. 1888- wə 1890- yilidiki 2 kətimlik kərz pul səwiwidin Germaniyining Argentina-ğa qıkarəjini 1889- yili 60 milyon 700 ming markka yətti. 2 yildin keyin, qıqiriləjini 18 milyon 600 ming markla bolup, burunkining üqtin birigimu yətmidi. 1901- yilioğa kəlgəndila 1889- yilidiki səwiyigə yətti həmdə uningdin exip kətti, bu, yengi dölət zayomi wə xəhər məmuriyiti zayomining bejirilgənligi, eliktir zawutliri selixka pul ajritiloqanlıəjı wə baxka amanət - kərz kəspliri bilən munasiwətlik.

Germaniyining Qilioğa qıkarəjini 1889- yilidiki kərz pul səwiwidin kəpiyip 45 milyon 200 ming markka yətti (1892- yili), bir yildin keyin 22 milyon 500 ming markka qüxüp qaldı. 1906- yili Germaniyidiki birnəqqə qong banka arkilik yengi bir kərz pul xərtnamisi tüzül- gənligi arkisida qıqirix yənə kəpiyip 84 milyon 700 ming markka yətti (1907- yili), 1908- yiloğa kəlgəndə bolsa yənə aziyip 52 milyon 400 ming markka qüxüp qaldı.⁹⁰

⁹⁰ «Banka» zornili, 1909 - yili 2- san, 819- bət wə uningdin keyinki bətlər.

Bu pakitlardin Lənsburg: Kərz puloğa baqlinixlik boloğan qətkə qikirix nəkədər turaksiz, təkxisiz; kapitalni wətənniğ sanaitini “təbii halda”, “maslaxturoğan halda” rawajlanduruxқа sərp kılmay, qət’əlgə qikirix nəkədər yarimaydioğan ix; qət’əlgə kərz pul berix ixini bejirixtə Krop nəqqə milyonlioğan koxumqə somma ajritidu, buningoğa kətkən bədəl nəkədər “zor” waha-kaza digən külkilik, mixqanlarqə wəz - nəsihətni kəltür-rüp qikiridu. Lekin pakit xuni enik qüxəndürüp beriduki, qətkə qikirixning kəpiyixi dəl pul muamilə kapitalining aldamqilik xumlukliri bilən baqlinixlik, pul muamilə kapitali allikandak burzuaziyining wəz - nəsihitigə kəngül bəlməydu, u bir kalidin ikki tərə soyuwalmakqi bolidu: Biri, kərz puldin alidioğan payda, yənə biri, **xu bir** kərz pulni Kropning məhsulatlirini yaki polat sindikatlirining tēmüryol matiriyalliri katarliklarni setiwelixқа ixlətkən qaoqda alidioğan payda.

Yənə bir eytay, biz Lənsburg tongjisini hərgiz mukəmməl dəp kəriməymiz, lekin uni nəkil kəltürük kerək bolup qaldi, qünki uning bu tongjisi Kautski wə Spektatorlarningkidin ilmiyrək, qünki Lənsburg məsiligə muamilə kilixning toqra usulini kərsitip bərdi. Pul muamilə kapitalining qətkə qikirix katarlik jəhətlərdiki roli üstidə mulahizə yürgüzük üqün qətkə qikirix bilən pul muamilə kapitalistlirining aldamqilik xum-

lukliri otturisdiki baqlinixni mshsus, ayrim quxandurup berixkə, qətkə qikirix bilən kartel mshsulatlirining setilixi katarliklar otturisdiki baqlinixni mshsus, ayrim quxandurup berixkə mahir bolux kerək. Əzi haliqanqə omumən mustəmlkilər bilən mustəmlkə əməslərni selixturux, bir jahan'girlik bilən baxka bir jahan'girlikni selixturux, birər yerim mustəmlkə yaki mustəmlkə (məsilən, Misir) bilən baxka barlik dölətlərni selixturuxning əzi dəl məsilining mahiyitidin kaqkanlik wə məsilining mahiyitini yapkanlik bolidu.

Kautskining nəziriyə jəhəttə jahan'girlik üstidə kiləqan tənqidining xuning üqün Marksizim bilən kilqə ortakliqi yokki, u xuning üqün bu nimisi arkilik pəkət jihuyzhuyiqilar wə sotsiyal xowinizimqilar bilən teqlikni wə birlikni saklap kəlixnila təxwik kiliduki, bundak tənkit dəl jahan'girlikning əng qongkur, əng tūp ziddiyətliridin, yəni longduən wə uning bilən billə turuwatқан ərkin rikabət otturisdiki ziddiyəttin, pul muamilə kapitalining tolimu qong "kəspliri" (wə oqayət zor paydisi) bilən ərkin bazardiki "səmimi" aldi - satti otturisdiki ziddiyəttin, kartel, trestlar bilən kartellaxmioqan sanaət otturisdiki ziddiyət wahakazalardin kaqqudu wə bu ziddiyətlərni yapidu.

Kautski jəylup otturiqə qikaroqan həliki sesik nami pur kətkən "jahan'girliktin halilik" nəziriyi-

simu pütünləy xuningəja ohxax əksiyətqil haraktiroja igə. Kautski 1915- yili muxu məsilə üstidə otturiəja koyəjan həkümni Həbson 1902- yili otturiəja koyəjan həküm bilən selixturup bekinglar.

Kautski mundak dəydu: “.....Həzirki jahan'girlik siyasitini bir hil yengi, jahan'girliktin halilik siyasiti sikiş qikarmasmu? Mundak yengi, jahan'girliktin halilik siyasiti hərəkəysi əllər pul muamilə kapitali otturisiidiki əzara kürəxning orniəja həlkəra birlixixni yoloja koyəjan pul muamilə kapitalining dunyani ortak ekispilatatsiyə kilixini koyidu. Qandak bolsa bolsun, kapitalizimning bu yengi baskuqini təsəwwur kilix mümkin. Uning ixka exix - axalmasli- qioja kəlsək, bu məsilini həl kilidiəjan yetərlik aldinki xərt hazır tehi yok.”^①

Həbson mundak dəydu: “Hiristiyan dini birkanqidin mədiniyətsiz mustəmlikə wə bekinda məmlikətke igə az sandiki qong liənbəng diguolirida qongkur yiltiz tartip kətti, nurojun kixilərnəng nəziridə Hiristiyan dini dəl hazırki zaman yüzlinixining əng təbii tərəkkijiyati dəp həmdə u həlkəra jahan'girlikning mustəhkəm اساسida mənggülik teqlikka yetixitiki əng ümitlik boləjan tərəkkijiyat dəp qaralmakta.”

^① «Yengi dəwr» zornilining 1915- yil 4- ayning 30- künidiki sani.
144 - bət.

Kautski tərīpidin jāhan'girliktin hali dəp atalojan nərsə Həbson uningdin 13 yil ilgiri həlkəra jāhan'girlik dəp atiojan nərsining dəl əzi. Bir Latinqə səzning bax kismining ornioja baxka bir bax kismini dəssitip,^① sirlik bir yengi səz tokup qikərojanandin baxka, Kautskining "ilmiy" qūxənqisining ilojarlioqi pəkət Həbson təswirligən nərsini, əmiliyətə Ən'gliyə poplirining yalojan səzlrini Marksizim kilip kərsitix ham hiyalida boləjanlioqida. In'glizlar bilən Burlar uruxidin keyin esilzadilər təbikisi boləjan Ən'gliyə poplirining əzining asasiy kūqini Jənubiy Afrika zhənyisidə bir-munqə adimining həyatidin ayrilojan həmdə Ən'gliyə pul muamilə kapitalistlirining tehimu yukuri paydisini kapələtkə igə kilix üqün tehimu yukuri baj-selik tapxuruwatkan Ən'gliyə mixqanliri wə ixqilirini bəzləxkə selixi əslidə nahayiti təbii ix idi. Jəhan'girlik unqiwala əski əməs, u tez aridila mənggülük teqlikka kapələtlik kılalaydiojan həlkəra jāhan'girlik (yaki jāhan-girliktin hali bolup qalidu, dəp bəzləxtinmu yahxi bəzləx nədə bolsun? Ən'gliyə poplirining yaki tili xekər Kautskining oqərizi qanqilik yahxi bolsa bolsun, ləkin uning

① Əsli «*ультра - империализм*» ("Jəhan'girliktin halilik") bilən «*интер - империализм*» ("Həlkəra jāhan'girlik") digən bu ikki səzning pərki pəkət ikki Latinqə səzning bəxi (*ультра* bilən *интер*)diki pə:ktin'a ibarət. — Təhřirdin.

heliki “nəziriyə”sining keguən, yəni həkiki ijtimai əhmiyiti pəkət birlə, u bolsimu kapitalizim xaraitida mənggülük teqlıqqa yetix mümkin digən ümit bilən, ammini əng əksiyətqil türdə bəzləxtin ibarət, bundak kilixtiki usuli kixilərnı hazırkı zamandiki kəskin ziddiyətlərgə wə jiddi məsililərgə əhmiyət bərməy, məlum ətalmix yengi, kəlgüsidiki “jahan’girliktin halilik” digən sahta istikbalərgə əhmiyət bəridioğan kilip koyux. Kautskining “Marksizim”lik nəziriyisidə ammini aldaxtin baxka heqnərsə yok.

Əmiliyətə, həmmigə ayan boləjan, munazirə tələp kilmaydioğan pakitlarərgə taza obdan selixturup bekilidioğanla bolsa, Kautski Germaniyə ixqiliri (wə hərəkaysi əl ixqiliri)ni ixəndürüxkə urunoğan heliki istikbalning nəkədər sahta ikənligi op - oquq məlum bolidu. Hındistan, Hındiqini wə Zhongguoni elip eytayli. Həmmigə məlumki, jəmi 6-7 yüz milyon əhalisi bar bu 3 mustəmlikə wə yerim mustəmlikə dələt Ən’gliyə, Fransiyə, Yaponiyə, Amerikidin ibarət birnəqqə küqlük jahan’gir dələttiki pul muamilə kapitalining ekispilatatsiyisigə uqrawatidu. Bu jahan’gir dələtlər yukurida eytip ətkən Asiya dələtliridiki əzlrining lingdiliri, mənprəti wə “təsir dairə” sini saklap kəlix yaki kəngəytix üqün bir birigə karimu - karxi boləjan birnəqqə ittipak bolup uyuxidu, dəp pərəz kilayli, bu ittipaklar “həlkara

jahan'girlik" ittipak yaki "jahan'girliktin hali" ittipak bolidu. Yene **barlik** küqlük jahan'gir dölötlär bir ittipak bolup uyuxup, yukurida eytilöjan Asiya dölötlirini "teq" belüxüwalidu, döp perez kilayli, buning ezi bir hil "halkara birlixixni yoloja koyöjan pul muamilä kapitali" bolidu. 20- esir tarihida bundak ittipakning emiliy misalliri bar, mesilen, küqlük jahan'gir dölötlärning birliktä Zhongguoöja kilöjan kilmixliri xundak boldi. Hox, kapitalizim sakliniwatkan xaraitta (Kautski däl muxundak xaraitni aldinki xert kilidu), bundak ittipak wakitlik ittipak emäs döp "täsawwur kilix mümkin"mu? Bundak ittipak her hil - her yangza sürkilix, tokunux wä küräxlärni tügitidu döp "täsawwur kilix mümkin" mu?

Bu soal enik koyulidöjanla bolsa, uningöja mümkin emäs, digän jawap berilmöy kalmaydu. Qünki kapitalizim xaraitida, täsir dairä belüwelix, mänpätin täng bährimän bolux, mustämlikilärni belüwelix wä baxkilar da belüwalöjuqilarning küqini, yäni omumän iktisadiy, pul muamilä, hərbi jähättiki wä baxka jähätlärdiki küqini asas kilmay baxka nersini asas kilidu döp täsawwur kilix mümkin **emäs**. Halbuki, muxu belüwalöjuqilarning küqining ezgiriximu bir birigä ohximaydu, qünki kapitalizim xaraitida, hərkäysi karhanilar, hərkäysi trestlar, hərkäysi sanaät tarmakliri, hərkäysi

məmlikətlərnin tərəkkiyatining **təkxi boluxi** mümkün əməs. Yerim əsirdin burunki Germaniyening kapitalizim küqi bilən xu qaşdıki Ən'gliyining küqini selixturup kəridioşan bolsak, u qaşda Germaniyə tehi bir biqarə idi; Yaponiyimu Rosiyigə nisbətən huddi xundak idi. 10-20 yildin keyinmu küqlük jahan'gir dölətlərnin küqlər selixturmisida yənila əzgirix **bolmaydu** dəp "təsəwwur kilix" mümkünmu? Hərgiz mümkün əməs.

Xunga, kapitalizim riyallioşidiki (Ən'gliyə poplirininin yaki Germaniyilik "Marksizimqi" Kautskining qakina mixqanlarqə ham hiyalidiki əməs) "həlqara jahan'girlik" ittipak yaki "jahan'girliktin hali" ittipak, məyli bu ittipakning xəkli kəndak bolsa bolsun, məyli bir jahan'girlik ittipak baxka bir jahan'girlik ittipakka karxi tursun, yaki bolmisa **barlik** küqlük jahan'gir dölətlər bir omumi ittipak bolup uyuxsun, bularning həmmisi uruxlar arilioşidiki "wakitlik aram elix"tinla ibarət bolmay **kalmaydu**. Teq ittipak uruxni təyyarlatkan bolidu, əyni wakitta yənə urux dawamida esüp yetilgən bolidu wə bir birini təkəzza kilidu, **əyni bir** asasta, yəni dunya iktisadi wə dunya siyasisidiki jahan'girlik alakisi wə əzara munasiwətliri asasta teq kürəx xəkli bilən teq bolmioşan kürəx xəklinin bir birigə almixixidək əşwal pəyda bolup turidu. Əkilliklikta uqioş qikkan Kautski ixqilarni bəzləp, ularni

burzuaziyə tərəpkə ətüp kətkən sotsiyal xowinizimqilar bilən kelixtürüx üqün zənjirning bir halkisini baxka bir halkisidin **ayriwetidu**, **barlik** küqlük dələtlərnin gün Zhongguoni “bəzləx” üqün (yihetuən kəzəqilingi-ning basturuluxini kəz aldinglarəqa kəltürüp bekinglar) tüzgən teq (wə jahan’girliktin hali, — hətta jahan’girliktin hali boləqandinmu hali) ittipakini ətiki, teq bolmioqan tokunux tin ayriwetidu, wahalənki bundak teq bolmioqan tokunux yənə əgünlükkə “teq” omumi ittipak tüzüx arkilik bəlxüxkə — eytayluk — Türkiyə **katarliklarni** bəlxüxkə təyyarlik kəridu. Kautski jahan’girlik teq məzgili bilən jahan’girlik urux məzgili arisidiki janlik baqlinixni tiləqa almay, katmal chuxiang ukumlarni ixqilarəqa təkdim kilidu, buningdin məksidi ixqilarni əzliri bilən — katmal yol-baxqilar bilən kelixidioqan kilix.

Amerikilik HİL əzining «Yawropaning həlkəra munasiwətlər tərəkkiyatidiki diplomatiyə tarihi» digən kitawioqa yazoqan səz bexida hazirki zaman diplomatiyə tarihini mundak 3 dəwrgə bəlidu: (1) inkilap dəwri; (2) asasiy kanun tüzüx hərkiti; (3) hazirki zaman “soda jahan’girliqi” dəwri^①. Baxka bir yazoquqi bolsa

^① Dewid Jon HİL. «Yawropaning həlkəra munasiwətlər tərəkkiyatidiki diplomatiyə tarihi» (David Jayne Hill: «A History of the Diplomacy in the International Development of Europe») 1 - tom, 10 - bət.

1870-yildin buyanki büyük Britaniyining “dunya siyasiti” tarihini 4 dæwrgæ belidu: (1) birinçi Asiya dæwri (Rosiyining ottura Asiyadin Hîndistanõja kengi-yixigæ qarxi turux); (2) Afrika dæwri (tæhminæn 1885 — 1902-yillar), Afrikini belûxûx yolida Fransiyæ bilæn kûræx kilix (1898-yilidiki “Faxoda” wækæsi, — Fransiyæ bilæn urux boluxka tas qaloqan); (3) ikkinçi Asiya dæwri (Yaponiyæ bilæn kelixim tüzüp Rosiyigæ qarxi turux); (4) “Yawropa” dæwri, esasæn Germaniyigæ qarxi turux^①. 1905-yilila, banka “ærbabi” Riser Italiyidæ hærkæt kiliwatkan Fransiyæ pul muamilæ kapitalining Fransiyæ bilæn Italiyining siyasi ittipaki üqün hazirlik kergænligini; Germaniyæ wæ Ən’gliyining Persiyini talixix üqün wæ barliq Yawropa dælätlirining kapitalining Zhongguoõja kærz pul berix üqün kûræx kiliwatkanliõji wahakazalarni kersitip øtkæn idi, xunga u mundak dæp yazidu: “Siyasi aldinkî qarawulluk urux pul muamilæ اساسida baxlanoqan.” Mana bu “jahangirliktin hali” teq ittipak bilæn adættiki jahangirlik tokunuxining qæmbærqæs baõqlinixlik ikænligini kersitidioqan janlik riyallik.

Kautski jahangirlikning æng qongkur ziddiyitini yokka qikaroqan ikæn, mukærrær ræwixtæ jahangirlikni bezæydu, bu hal Kautski jahangirlikning siyasi husu-

^① Xilder yazoqan yukuridiki kitap, 178-bæt.

siyitini tənkitligən qaədimu ipadilinip qikti. Jahān'girlik dāwri pul muamilə kapitali wə longduən dāwri, pul muamilə kapitalimu, longduənmu həmmila yərdə ərkinlikkə əməs, bəlki həkūmranlikkə yüzlən'gən bolidu. Bundak həkūmranlikkə yüzlinixning nətəjisidə barlik siyasi tüzümdə omumyüzlük əksiyətqilik pəyda bolidu, bu jəhəttiki ziddiyətmu intayin ətkürlixip kətkən bolidu. Milli zulum wə koxuwelix yüzlinixi, yəni milli mustəkillikni buzux yüzlinixi (qünki koxuwelixning əzi millətlərnin öz təkdirini əzi bəlgilixini buzojanlik)mu taza küqəygən bolidu. HİLferding jahān'girlik bilən milli zulumning küqiyixi otturisidiki munasiwətni nahayiti toqra kərsitip, mundaq dəp yazidu: "Yengidin tepilojan məmlikətlərdə qəttin kirgən kapital türlük ziddiyətlərnə qongkurlaxturup, milli ang-tuyəqoqə igə həkning qəttin kəlgənlərgə nisbətən baroqanseri küqlük karxilioqini kəltürüp qikiriweridu; bundak karxilik rawajlinip nahayiti asanla qət'əl kapitalioqə karxituruxtək həwplik həkətkə aylinidu. Kona ijtimai munasiwətlərdə tūp, inkilawiy haraktirlik əzgirixlər boldi; həkəysi 'tarihning taxayinidiki millət'lərnin ming yillardin buyan dāwam kilip kəlgən yeza hilwətligi künsayin buzup taxlanmaqta; ular kapitalizim kaynimioqə tartilmaqta. Kapitalizimning əzi boysunduruloqularni asta-asta azatlik qorali wə wastisi bilən

təminliməktə. Xuning bilən ularmu Yawropa millətliri tərividin həmmidin əla nixan dəp hesablanıjan nixanni: İktisat ərkinligi wə mədəniyyət ərkinligini kələ qə kəltürüx koralı süpitidə birlikkə kəlgən milli dələt kurux nixanini otturiqə koydi. Mustəkillik yolidiki bundak hərket Yawropa kapitalini uning əzi ekispilatatsiyə kiliwatқан əng kimmətlik bolıjan, əng xanlık istikbalıqə igə rayonlarda təhditkə uqratti; xunga, Yawropa kapitali əzining əskiriy küqini üzlüksiz kəpəytkinidila, andin öz həkümranlıqini saklap kalalaydu.”^①

Bu yərdə mununi toluqlap koyuxka toqra kelidu: Jahān'girlik yengidin tepilojan məmlikətlərdila əməs, bəlki lopəyzi məmlikətlərdimu koxuwelixonı yolıqə koyup, milli zulumni jiddiləxtürməktə, buning bilən karxilıknımu kəskinləxtürməktə. Kautski jahān'girlik jiddi yürgüzüwatқан siyasi əksiyətqilikkə karxi turidıjanlıqini bildürıduyu, jahān'girlik dəwridə hərgez jihuyzhuyiqilar bilən birlikkə kəlgili bolmaydıjanlıqıdin ibarət bu intayin jiddi məsilini qüxəndürməydu. U koxuwelıxka karxi türıduyu, jihuyzhuyiqilarıqə kılqə zərər yətküzməydıjan, jihuyzhuyiqilar nahayıti asan kəbul kılalaydıjan usulni kollınidu. U biwastə Germaniyilik angliıquqilarıqə səz kılıduyu, dəl əng mohim, əng rıyal əhmiyətke igə pakitni, məsilən, Ger-

^① «Pul muamilə kapitali», 487- bət.

maniyining Alzas - lorenni qoxuwalqanliqidin ibarət pakitni yoxuridu. Kautskining bundaq "idiyə hađixi"ođa bađa berix uđun bir misal kəltürimiz. Yaponlar Amerikiliklarning Filippinni qoxuwalqanliqini əyipliđi dəp pərəz kilayli, buningođa bu Yaponlarning əzining Filippinni qoxuwalqusi kəlgənligidin əməs, bəlki Yaponlarning qoxuwelixka tüptin qarxi turođanliqidin boluwatidu dəp ixinidođanlar kəp bolarmu? Yaponlar kozođilip Yaponiyining Chaoxiənni qoxuwelixođa qarxi tursa, Chaoxiənni Yaponiyidin ayrilip qikiđ ketix ərkinligi boluxini tələp kilsa, andin uning qoxuwelixka qarxi turux yolidiki bundaq "kürixi"ni lilla, siyasi jəhəttə səmimi dəp hesablxka bolidu dəp etirap kilixka tođra kəlməsmu?

Kautskining jađan'girlik üstidiki nəziriyiwi təhlili həm uning iqtisadiy wə siyasi jəhəttə jađan'girlik üstidə kilqan tənqididi Marksizim bilən hərgiz siqixalmaydiqan, əng tüp ziddiyətləni yoxuridođan wə yumxitidođan rođ bilən **suođurulqan**, buningođa Yawropa ixqilar hərkitidiki jihuyzhuyi bilən bolqan, wəyran bolux halitigə quxüp kalqan birlikni küqining beriqə saklap kelix niyiti **singdürülgən**.

10. JAĐAN'GIRLIKNING TARIHIY ORNI

Kөрүп өттүккi, jađan'girlik, iqtisadiy mahiyitidin

elip eytkanda, longduən kapitalizim. Jahān'girlikning tarihiy orni mana xuning bilən bəlgilidid, qünki ərkin rikabət اساسida, bəlki dəl xu ərkin rikabət dawamida əsüp yetilgən longduən kapitalistik tüzülmidin tehimu yukuri boləjan ijtimai iktisadiy tüzülmigə ətux bolup hesablinidu. Longduənni biz tətqiq kilivatkan muxu dəwrni qūxəndürüp berələydiəjan 4 اساسliq xəklini yaki longduən kapitalizimning 4 اساسliq ipadisini alahidə kərsitip ətux kerək.

Birinqi, longduən ixləpqikirixning mərkəzlixixi-ning rawajlinip intayin yukuri baskuqqa yetixidin əsüp yetilgən. Bular kapitalistlarning longduən ittipaqi — kartellar, sindikatlar, trestlar. Bu longduən ittipaklarning hāzirki zaman iktisadiy hayatida nəkədər qong rol oynawatkanliəjini kərüp turuptimiz. 20- əsirning baxliriəja kəlgəndə ular hərəkaysi aloəja kətkən məmlikətlərdə pütünləy üstünlükni igilidi. Həmmidin awal kartellax-turux yoliəja mangoəjanlar yukuri koəjdinix qəgra beji tüzümini yoloəja koyəjan dələtlər (Germaniyə wə Amerika) diyilidiəjan bolsa, u hālda ərkin soda tüzümini yoloəja koyəjan Ən'gliyimu bu asasiy pakitni: Longduənni ixləpqikirixning mərkəzlixixidin pəyda boləjanliəjini ipadilidi, pəkət wakit jəhəttin səl keyinrək ipadilidi, halas.

Ikkinqi, longduən əng moəim ham əxya mənbəli-

rini talan - taraj qilixni jiddiləxtürdi, hususən kapitalizm jəmiyitining asastik, kartellixix dərjisi əng yukuri boləjan sanaət tarmakliri üqün, məsilən, kəmür sanaiti wə polat - təmür sanaiti üqün ehtiyajlik boləjan ham əxya mənbələrini talan - taraj qilixni jiddiləxtürdi. Əng möhim ham əxya mənbələrini longduən kilip igiliwelix qong kapitalning həkukini zor dərjide küqəytti, kartellaxkan sanaət bilən kartellaxmiojan sanaət otturisdiki ziddiyətni kəskinləxtürdi.

Üqinqi, longduən bankilardin əsüp qikқан. Bankilar adəttiki wastiqi karhanidin pul muamilə kapitalini longduən kiloquqioğa aylandı. Hərқandaқ bir əng aloğa kətkən kapitalistik məmlikəttə əng qong bankidin 4-5ila sanaət kapitali bilən banka kapitalining “xəhsi birlixixi”ni yoləğa koyup, pütün məmlikəttiki kapital wə pul kiriminin nahayiti zor bir kismini təxkil kilidiojan nəqqə milyartliojan məbləoғni qanggilida tutup turmaqta. Pul muamilə guatouliri hazırkı zaman burzua jəmiyitidiki hənniwa iktisadiy organlar wə siyasi organlarni bir kəwət bekindilik munasiwiti torioğa oridi,—mana bu, bundak longduənnin əng roxən ipadisi.

Tətinqi, longduən mustəmlikiqilik siyasitidin əsüp qikқан. Mustəmlikiqilik siyasitining sansiz “kona” muddialirinin üstigə pul muamilə kapitali yənə ham əxya mənbələrini talixix, kapital qikrixni talixix, “təsir

dairə”lər (yəni paydilik soda elip baridoqan, ijarə yərlərgə, longduən paydioqə wə xuningoqə ohxaxlaroqə erixidoqan dairilər) talixix wə omumi iqtisadiy zimin talixix katarlik muddialarni koxti. Məsilən, Yawropadiki küqlük jahan’gir dölətlərnin Afrikidiki mustəmlilikiliri Afrika yər kəliminin ondin birini təxkil kiləqan qaoqda (bu tehi 1876- yilidiki əhwal), mustəmlikiqilik siyasitinin oqəyri longduən usuli bilən, yərnə atalmix “ərkin ixəjal kilix” usuli bilən tərəkki kilixi mümkin idi. Lekin Afrikinin yər kəliminin ondin tokkuzi ixəjal kilinoqan (1900- yilioqə kəlgəndə), pütün dunya bəlünüp boləqan qaoqda, mustəmlilikilərnə longduən kilix asasında igiləx dəwri, xuning bilən dunyani bəlūxūx wə dunyani kəytidin bəlūxūx yolidiki kūrəx intayin kəskinləxkən dəwr mukərrər rəwixtə yetip kəldi.

Kapitalizimning barlik ziddiyətlirini longduən kapitalizimning nəkədər kəskinləxtürüwətkənligi həmmigə məlum. Buningoqə pəkət mal bahasining ərlixi wə kartellarning zulmini kərsitip ətūxning əzila kupayə. Ziddiyətlərnin bundak ətkürlixixi dunya pul muamilə kapitalinin əng ahirki oqəlibisidin baxlanəqan bu ətkünqi tarihiy dəwrning əng kudrətlik hərəkətləndürgüq küqi boldi.

Longduən tüzümi, guatou tüzümi, ərkinlikkə yüzlinixning ornini aloqan həkümrənlikkə yüzlinix, intayin

az sandiki əng bay, əng küqlük dölətlərnin barənsəri köpligən ajiz wə kiqik dölətlərnə ekispilatatsiyə kilixi, — mana bularning həmmisi jahan'girlikning xundak bəzi alahidiliklirini wujutka kəltürdiki, bu, kixilərnə jahan'girlik təyyartap yaki qirigən kapitalizim diyixkə məjbur kilidu. Jahan'girlikning yüzlinixlirining biri, yəni uning “süthor dölət”, jazanihor dölət bolux yüzlinixi barənsəri roxənləxti, bundak döləttiki burzuaziyə barənsəri kapital qikirixka wə “əsüm qeki kırkix”ka tayinip jan bakidiqan bolup kaldi. Əgər bu qiriklixix yüzlinixi kapitalizimning qapsan rawajlinixini istisna kilidu dəp qarilidiqan bolsa, bu hata bolidu. Undak əməs, jahan'girlik dəwrədə, ayrim sanaət tarmakliri, burzuaziyening ayrim katlamliri, ayrim dölətlər, ohxax bolmiqan dərijidə, bəzidə bundak yüzlinixni, bəzidə yənə undak yüzlinixni ipadiləydu. Omumən kilip eytkanda, kapitalizimning tərəkkiyatı burunkidin kəp tez boluwatidu, lekin bundak tərəkkiyat omumən tehimu təkxisiz bolupla kalmastin, bəlki bundak təkxisizlik yənə kapitali əng kəp bolqan dölət (Ən'gliyə)ning qirikligidə alahidə ipadilənməktə.

Germaniyening qong bankilirini tətqiq kilidiqan yazojuqi Riser Germaniyə iqtisadining tərəkkiyat sür'iti üstidə tohtaloqinida mundak dəydu: “Germaniyening etkən dəwr (1848 — 1870- yillar)diki ilgirilixi anqə asta

bolajini yok, biraq uni Germaniyining hazirki dawri (1870—1905-yillar) diki putkul igiligining hususen bankilarning tarakkijat sur'iti bilan selixturoqanda, bu hud-di kona zamandiki poqta harwilirini hazirki zamandiki maxinilaroqa selixturoqandek ix bolidu, hazirki zamandiki maxinilar xundak tez mangiduki, u, biparwa piyadilergimu, maxinida olturoquqilaroqimu nahayiti hawp-lik." Karamat qapsanlik bilan eskən bu pul muamilə kapitali, dəl muxundak tez eskənligi səwiwidin, mustəmlilikərnə tehimu "tok kəngüllük bilan" besiwelixki-mu qarxi turmaydu, halbuki bu mustəmlilikərnə tehimu bay dələtning qanggilidin teq bolmioqan wastilər bilan-mu tartiwelinidu. Amerikining yekinki birnəqqə 10 yildin buyanki iqtisadiy tarakkijati Germaniyining-kidinmu tez boldi, dəl xundak **boləjanliqji** **uqun**, Amerikidiki əng yengi kapitalizimning təyyar-taplik alamiti tazimu roxən ipadiləndi. Yənə bir jəhəttin, jumhuriyətqi Amerika burzuaziyisini padixapərəs Yaponiyə burzuaziyisi yaki Germaniyə burzuaziyisi bilan selixturoqanda xuni kərimizki, jəhan'girlik dəwridə, ular arisidiki siyasi jəhəttiki nahayiti zor pərkmu zor dərjiddə kiqikləp kətti, waqalənki bu, bundak pərkning zadila moqim əməsligidin əməs, bəlki muxu burzuaziyining həmmisining roxən təyyartaplik alamtigə igə boləjanliqjidin boləjan.

Nuroʻun sanaʻt tarmaklirining mʻlum biridiki, nuroʻun mʻmlikʻtlarning mʻlum biridiki kapitalistlar longduʻanlik yukuri paydioʻa erixkʻndin keyin, iktisadiy jʻhʻttʻ ixqilarning ayrim kʻtlimini setiwelix imkaniyitigʻ igʻ bolidu, bʻlki ixqilarning heli sandiki azqiliqini waqtinqʻ setiwelip, xu tarmak yaki xu mʻmlikʻttiki burzuaziyʻ tʻrʻpkʻ tartip ketix arkilik baxka hʻmmʻ tarmaklar yaki mʻmlikʻtlrgʻ qarxi turux imkaniyitigimʻ igʻ bolidu. Jahanʻgir dʻlʻtlarning dunyani bʻlʻxʻxi tʻpʻylidin kʻskinlʻxkʻn dʻykang bundak yʻzlinixni tehimu kʻqʻytti. Xundak kilip jahanʻgirlik bilʻn jihuyzhuyi otturisida alakʻ pʻyda boldi, jahanʻgirlik tʻrʻkkiyatining mʻlum alahidilikliri ʻnʻgliyidʻ baxka dʻlʻtlʻrdin heli baldur kelip qikʻanliqʻi uqʻn bundak alakʻ ʻnʻgliyidʻ ʻng baldur wʻ ʻng roxʻn ipadilʻndi. Bʻzi yazoquqilar, mʻsilʻn, L. Martop, “ʻmʻldarlarqʻ uʻmitwarlik” (Kautski, Hʻysimanslarqʻ ohxax) hʻkʻmlirini kilixka amrakki, ular hazir alahidʻ roxʻn bolup qalʻjan bir pakittin yʻni jahanʻgirlikning ixqilar hʻrkiti iqidiki jihuyzhuyi bilʻn bolʻjan alakʻsidin ibarʻt pakittin ʻzini qaqurup, mubada hʻkikʻtʻn aloʻa kʻtkʻn kapitalizim jihuyzhuyini kʻqʻytidioʻan bolsa, yaki, mubada hʻkikʻtʻn tʻminati ʻng yahxi ixqilar jihuyzhuyioʻa mayil bolidioʻan bolsa, wahakazalar bolsa, u hʻlda, kapitalizimoʻa qarxi turoquqilarning ixliri uʻmit

kütüp bolmaydigan ix bolup kalatti, diyixidu. Bundak “ümitwarlik”ning ahamiyatini baxqiqe quxinip qalmaslik kerak: Bu, jihuyzhuyioqa bolgan ümitwarlik, jihuyzhuyini yepix üqün ixlitilidigan ümitwarlik. Ömiliyette, huddi saqlam bädän’ge qikkän yaman jarahätning qapsan adöp ketixi pakät jarahätning tez eqiz elip, uning sakiyixini tezlätkinige ohxax, jihuyzhuyining alahide qapsan we alahide yirginixlik rawajlinixi uning mustahkem qalibe qazinixioqa kapalätlik qilalmaydu. Bu jahette eng häwpligi xundak adämlerki, ular munu bir nersini quxinixni halimaydu: Jahan’girlikke qarxi kurex ager jihuyzhuyioqa qarxi kurex bilen ziq birlaxturül-meydikän, u adäm aldaydigan kuruk gap bolup kalidu.

Jahan’girlikning iktisadiy mahiyiti häkkidiki yukurki barlik bayanlarqa اساسän xuni eytix kerakki, jahan’girlik—ötkünqi kapitalizim, yaki tehimu enikrak kilip eytkanda, ölüwatқан kapitalizim. Burzua iktisat-xunasliri eng yengi kapitalizimni bayan qilöqanlirida daim ixlitidigan bezi sözlör, mesilen, kandaktu “girälixip kätken”, “yökkilik yok” digän söz wahakazalar; yänö kandaktu bankilar “öz wäzipisi we täräkkiyatidin eytkanda, nokul hususi igilik haraktirini aloqan karhana emäs, bälki nokul hususi igilikni tängxex dairisidin kündin - kün’ge qikip ketiwatқан karhana” digän sözlör bu jahette alahide dikket kilixqa arziydu.

Wahälänki, muxundak gəpləрни kıloğan Riserning əzi intayin təmkin türdə, Marksizimqılarning “ijtimailax-turux” həkkidiki “bixariti” “ixқа axқini yok”! dəp jakalidi.

“Girəlixip kətkən”digən sөz nimini qüxəndüridu? Bu sөz kөz aldımızda yüzberiwatқан һelikі jəryaning әng roxән bir yerinila tutuwaloğan. Bu sөz күzətküqining һәр bir түp dərəһnila kөрүp, ormanni kөрmigәнligini kөrsitip beridu. Bu sөz taxқi kөрүнүxtiki, tasadipi, қalaymıқан һadisilərning қarоjularqə kөqürmisi. U күzətküqining iptidai matiriyallar astida besilip kelip, buning iqidiki məzmun wə mənیلəрни pütünləy qüxinəlməydiоğan bolup қaloğanliоқini axkarilap beridu. Pay qekining əzləxtürülүximu, hususi mülүkdarlar arisidiki munasiwətmu “tasadipi halda girəlixip kətkən bolidu”. Lekin bundak girəlixix һadisisi astida yoxurunup turоğan nərsə, bundak girəlixix һadisisining asasi bolоğan nərsə əzgirix yasawatқан ijtimai ixləpқikirix munasiwətliri. Qong karhanilar intayin qongiyip kətkən һəmdə nuroқunliоğan matiriyallar üstidiki enik mөлqərgə asasən, milyонliоğan aһalə ehtiyajliқ pütүн ham əxyaning üqtin ikkisini һəтта təttin üqini pılanliқ türdə koloја kirgüzüwalоğan ikən; bu ham əxyalarni әng kolayliқ ixləpқikirix ornioја (bəzidə arilioји nəqqə yüz li, nəqqə ming li kelidioğan yərgə) toxux kədəm - baskuqluқ elip berili-

watқан ikən; ham əxyaning nəwət bilən jiagong kilinixidin tartip nurojun hil məhsulatlarning ixlinixigiqə bolojan həmmə ix həlkisioja bir mərkəz qomandanlik kiliwatқан ikən; bu məhsulatlarning 10 milyonliojan, 100 milyonliojan istimalqilaroja təksim kilinixi bir pılan boyiqə elip beriliwatқан ikən (Amerika wə Germaniyilərdə kirsin Amerika “kirsin tresti” tərpidin setilidu); —u halda, bizning aldimizda turojini hərgiz addi “girəlixix” əməs, bəlki ixləpqikirixning ijtimailixixi ikənligi nahayiti roxən; hususi igilik munasiwətliri wə hususi mülükqilik munasiwətlirining məzmunoja maslaxmaydiojan sirtki kap bolup qalojanlioji nahayiti roxən; əgər bu sirtki kapning yoxitilixi sün’i türdə arqioja sozulidiojan bolsa, u halda, u mukərrər sürəttə qiriydu, —u qirik hələttə heli uzak bir məzgil saklinip turuxi mümkün (alimadis jihuyzhuyilik jarahət uzakkiqə sakaytilmaydiojan bolsa), lekin yənila mukərrər halda yoxitilidu.

Germaniyə jahan’girligigə əsəbilərqə qokunofuqi Xultse - Gewernits mundak dəp dat - pəryat qekidu:

“Germaniyə bankilirioja rəhbərlik kilix məs’uliyiti, ahirki hesapta, onqə adəmning zimmisigə qüxkən bolsa, u halda, hazır ularning paaliyiti, həlkning parawanlioji üqün eytkanda, zor kəpqilik dələt ixliri dachenlirining paaliyitidinmu möhim bolidu (Bu yərdə banka igiliri

dachenlar, sanaatqilər wə süthorlarning ‘girəlixix’ əhwalini untup kelix tehimu paydilik.....)Əgər biz kərgən yüzlinixning rawajlinix əhwali toluq oylap kərüldioğan bolsa, u həlda, nətijə mundak bolidu: Bir dələtning pul kapitali bankilarning ilkidə birlikkə kəltürüldü; bankilar yənə əzara birlixip kartel bolidu; bir dələtning məbləoş selixka orun izləwatқан kapitali kimmətkə igə belətkə aylinidu. Xu qakka baroqanda Sen - Simonning munu talantlik bixariti əməlgə axidu: ‘Həzirki ixləpqi kixirix tiki həkümətsizlik həliti iktisadiy munasiwətlər tərəkkiyatida birlikkə kəlgən təngxigüqi-ning kəmligidin ibarət bu pakitka mas kelidu, bundak həlätning ornini təkkillik ixləpqi kixirix elixi lazim. Ixləpqi kixirixka komandanlik kilidioğanlar əmdi bir biridin ayriloğan, bir birigə bekinmaydioğan, kixilərnin iktisadiy tələplirini uqmaydioğan karhana igiliri bolmaydu; bundak ixni məlum ijtimai organ baxkuridu. Kəng ijtimai - iktisadiy sahəni tehimu yukuri turəqidin küzitix imkaniyitigə igə boləğan mərkiziy baxkurux weyyühuyi bundak ijtimai iktisatni pütүн jəmiyətke paydilik kilip təngxəp, ixləpqi kixirix wastilirini muwapik kixilərnin ixlitixigə tapxuridu, bolupmu bir amal kilip ixləpqi kixirix bilən istimalni daim təngxəlgən hələttə turidioğan kilidu. Həzir bir organ igilik ixini uyuxturux-tək məlum hizmətni özining wəzipisi qatarioğa koxti,

bu organ—banka.’ Biz hazır Sen - Simonning bu bixarətlirini əməlgə axurux tin tehi heli yirakta turuptimiz; lekin biz bu bixarətni əməlgə axurux yolida mengiwatimiz: Bu Marks təsəwwur qiloğan Marksizimoğa ohximaydiğan Marksizim, birak pəkət xəkil jəhəttinla ohximaydu, halas.”^①

Səzsizki, bu, Marksқа berilgən nahayiti obdan “rəddiyə”, xundak kilip Marksning enik ilmiy təhlilidin Sen - Simonning pərizigə qekinildi, Sen - Simonning pərizi gərqə talantlik pərez bolsimu, lekin bəribir pərez, halas.

① «İjtimai iktisat həkkidə omumi mulahizə» («Grundriss der Sozialökonomik») 146 - bət,

IZAHLAR

1 «Jahan'girlik kapitalizimning yukuri baskuqi» digən bu kitap 1916- yilning aldinki yerimida yeziloğan. 1915- yilila, Lenin jahan'girlik toqrisida harkaysi delətlərdə qikқан əsərlərni Berndə tətqik kilixқа kirixip, 1916- yil 1- aydin baxlap bu kitapni yezixқа kirixkən. Xu yili 1- ayning ahirida Lenin Syurihқа berip, Syurih ixtatlik kütüphanida bu kitapni yezixni dawamlaxturoğan. Leninning nəqqə yüzligən qət'əl yezioqidiki kitaplar, zornallar, gezitlər wə tongji məlumatlar toplamliridin yeziwaloğan üzündiliri, gangyaoliri, hatiriliri wə jədwəlliri katarliklar jəmi 40 basma tawaqtin kəp. 1939- yili, bu matiriyallar «Jahan'girlik toqrisidiki hatirilər» digən nam bilən kitapqə kilip besiloğan.

1916- yil 6- ayning 19- küni (7- ayning 2- küni) Lenin bu kitapni yezip boloğan həmdə kəl yazmini “Yəlkən” nəxriyatioğa əwətip bərgən. Nəxriyattiki menxewik unsurlar kitaptiki Kautski wə Rosiyə menxewikliri (Martop katarliklar)ning jihuyzhuyilik nəziriyisigə berilgən kəskin tənkitlərni qikiriwətkət, Leninning “rawajlinip” (kapitalizim rawajlinip kapital jahan'girlik bolup qaldi) digən səzini “əzgirip” dəp, “əksiyət-qilligi” (“jahan'girliktin halilik” nəziriyisining əksiyət-qilligi) digən səzini “kalakliqi”dəp əzgərtiwətkən wahakazalar. 1917- yilning bexida, “Yəlkən” nəxriyati bu kitapni «Jahan'girlik kapitalizimning əng yengi baskuqi» digən nam

bilən Petrogradta baskan.

Lenin Rosiygə qayıt kəlgəndin keyin bu kitapka sız bexi yazoan. 1917- yil 9- ayda bu kitap dunyaqa qikkən.

«Jahan'girlik kapitalizimning yukuri baskuqi» digən kitapning əhmiyiti toqrisida «Sovet ittipaki gongchəndangi (b) tarihi kiskiqə kursı», Həlk nəxriyati 1954- yili Hənzuzqə nəxri, 221 — 224- bətlərgə qaralsun. — 1- bət.

2 Bu sız bexi 1921- yil 10- ayda nəxr kılinoan «Kommunistik internatsional» zornilining 18- sanida tunji ketim besiloan bolup, maozusi «Jahan'girlik wə kapitalizim» idi. — 6- bət:

3 «Germaniyə mustəkil sotsiyal demokratlar partiyisi» ottura guruh partiyisi bolup, 1917- yil 4- ayda quruloan. Kautskiqlik təxkilati — “Əmgək dostluqi jəmiyiti” bu partiyining asasiy kismi idi. “Mustəkilqilar” oquq - axkara sotsiyal xowinizimqilar bilən “ittipaklixix”ni təxwiq kıləan, ularni aqliəan, koqdioan, sinipiy kūrəxtin wazkeqixni tələp kıləan idi.

1920- yil 10- ayda Halleda ətküzülgən mustəkil sotsiyal demokratlar partiyisining kurultiyida bəlünux boləan. Partiyə iqidiki heli zor bir bəlük kixilər 1920- yil 12- ayda Germaniyə gongchəndangi bilən birləkkən. Ongqilar əzi ayrim bir partiyə kurup, namini yənila mustəkil sotsiyal demokratlar partiyisi dəp atioan, bu partiyə 1922- yiliəiqə məwjut bolup turoan. — 14- bət.

4 Spartakqılar birinqi dunya uruxi məzgilidə quruloan “Spartak” ittipaqining əzaliri. Uruxning dəsəlpki məzgilidə Germaniyə solqi sotsiyal demokratliri K. Libkneht, R. Lyuksemburg, F. Merin, K. Setkin qatarlıqlar rəhbərliğidiki “internatsional” qılar bolup uyuxti. Bular “Spartak ittipaki” dəpmu atilidu.

Spartakqilar amma arisida jahon'girlik uruxioja qarxi inkilawiy taxwiqat elip berip, Germaniyə jahon'girlingining bulang-talang kilix siyositini wə sotsiyal demokratlar partiyisi yobxaxqiliri-ning hainliqini pax kildi. Lekin Spartakqilar, yəni Germaniyə solqiliri əng qong nəziriyə məsilisi wə siyasət məsilisidə yerim menxewizimlik hataliqidin hali bolalmidi, ular yerim menxewizimlik jahon'girlik nəziriyisini aloqa sürdi, Marksizim quxənqisidiki millətlərnin öz təkdirini əzi bəlgiləx (yəni hətta ajrilip, mustəkil dələt kuruxi) pirinsipini inkar kildi, jahon'girlik dəwrədə milli azatlik uruxning boluxi mümkinligini inkar kildi, inkilawiy partiyining rolini təwən mələqləp, hərəkətnin zifaliqioja qoqundi. Leninning «Yuniusning kitapqisi toqrisida» («Lenin əsərliri», Hənzuzə nəxri, 22- tom, 298 — 313- bətlərgə qaralsun), «Marksizim üstidiki məs'hirə wə “Jahon'girlik iqtisatwazliqi” toqrisida» digən'gə ohxax əsərliridə, xuningdək Stalinning «Bolxewizim tarihidiki bir-kanqə məsilə toqrisida» («Stalin əsərliri», Hənzuzə nəxri, 13- tom, 76 — 91- bətlərgə qaralsun) digən hetidə Germaniyə solqilirining hataliqi tənkit kilinoqan. 1917- yili, Spartakqilar “mustəkilqilar”ning ottura guruh partiyisigə kirdi, lekin əzining təxkiliy jəhəttiki mustəkilliqini saqlap qaldi. Germaniyidiki 1918- yili noyabir inkilawidin keyin, Spartakqilar “mustəkilqilar”din munasiwitini üzdi həmdə xu yili 12- ayda Germaniyə gongchəndangini kurdi. — 14- bət.

5 Marks. «Kapital», 3- tom, 36- bapqa qaralsun. — 59- bət.

6 Karhanilərnə qalaymikan kuroquqilərnin rəzillikliri 19- əsirning 70- yillirininin baxliri Germaniyə həssidarlik gongsilirini kuruxni hə dəp jiddiləxtürəwatqan məzgildə yüzbərgən. Kar-

hanilarni qalaymikan qurux natijisida beyip katkən burzua hayankəxliri aldamqilik xumluqlirini kükəytti, jiaoyisuodiki yərlər wə kimmətkə igə bclətlər üstidə hayankəxlik əwj clip kətti. — 63- bət.

7 **«Frankfurt geziti»** (*«Frankfurter Zeitung»*) Germaniyə burzuaziyisining geziti bolup, 1856- yildin baxlap Mayn dəryasi boyidiki Frankfurtta qikiriloğan idi. — 66- bət.

8 Lenin G. W. Plehanopni kəzdə tutidu. — 83 - bət.

9 **Fransiyidiki Panama ənzisi** 1892 — 1893- yilliri Fransiyidə axkarilanoğan, Fransiyening Panama qanilini eqix gongsisi setivaloğan dələt ərbapliri, əməldarlar wə gezitlərnin kəng kələmdiki hiyanətgilik, parihorluk ənzisi kəzdə tutulidu. — 100 - bət.

10 **«Marks - En'gels əsərliri»**, Hənzüqə nəxri, 29- tom, 334—335- bətlərgə qaralsun. — 190 - bət.

11 **«Marks - En'gels əsərliri»**, Hənzüqə nəxri, 35- tom, 18- bətkə qaralsun. — 190 - bət.

12 **Spektor** yəni menxewik M.i. Nahimson. — 201- bət.

13 Marks. **«Kapital»**, 3- tom, 6- bap, 2- bəlümgə qaralsun. — 203- bət.

本书根据人民出版社1973年11月第2版北京第12次印刷版本出版，译文是按照本社1974年7月出版的《帝国主义是资本主义的最高阶段》维吾尔文版第1版用维吾尔新文字排印的。

Bu kitap Həlk nəxriyati təripidin 1973 - yil 11 - ayda nəxr kilinoğan 2- nəxri Beyjing 12- basmisioğa اساسən nəxr kilindi, təjimişi nəxriyatimiz təripidin 1975 - yil 7 - ayda nəxr kilinoğan «Jahan'girlik kapitalizimning yukuri baskuqi»ning Uyoqurqə nəxridikisi boyiqə yengi yezikka özgərtildi.

ЎЛЕНИН

JAHAN'GIRLIK KAPITALIZIMNING YUKURI BASKUQI

**Millətlər nəxriyati təripidin təjime
wə nəxr kilindi**

Xinhua kitaphanisi təripidin tarkitilidu

1976- yil 1- ayda 1- ketim nəxr kilindi

1976- yil 1- ayda Beyjingda 1- ketim besildi

Bahasi: 0.27 yüən

В. И. ЛЕНИН
ИМПЕРИАЛИЗМ, КАК ВЫСШАЯ
СТАДИЯ КАПИТАЛИЗМА

列 宁
帝国主义是资本主义的最高阶段
(维哲尔文)

民族出版社翻译出版 兵书书店发行
民族印刷厂印刷

开本，850×1168毫米1/32 印张，7 1/2

1976年1月第1版

1976年1月北京第1次印刷

书号，M1049(4)225 定价，0.27元

书号M1049(4)225

定价 0.27元